

**Treći regionalni forum
o mehanizmima za utvrđivanje činjenica
o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji**

**11-12. februar 2008.
Hotel M, Beograd**

Ponedjeljak, 11.02.2008.

10:30-11:30	Uvodne reči:
Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo
Oliver Dulić, predsednik Narodne skupštine Republike Srbije
Jelko Kacin, specijalni izvestilac Evropskog parlamenta za odnose između
Evropske unije i Srbije
Vesna Teršelić, Documenta
Mirsad Tokača, Istraživačko-dokumentacioni centar
11:30-12:30	Prezentacija Poimeničnog popisa žrtava u oružanim sukobima u BiH i na Kosovu
Mirsad Tokača, Istraživačko-dokumentacioni centar, BiH
Sandra Orlović, Fond za humanitarno pravo, Srbija
12:30-13:00	Pauza
13:00-14:00	Značaj javnog svedočenja
Madeleine Fullard, direktorka Radne grupe za nestale osobe pri Kancelariji
javnog tužioca Južne Afrike; bivša istraživačica u Komisiji za istinu i pomirenje
u Južnoj Africi
Sofia Macher, bivša članica Komisije za istinu i pomirenje u Peruu
14:00-15:30	Ručak

15:30-17:00 Radionice

I Radionica: Potrebe i očekivanja žrtava

Moderatorica: Vesna Teršelič

II Radionica: Regionalni pristup u utvrđivanju istine o ratnim zločinima

Moderatorica: Nataša Kandić

**III Radionica: Stvaranje pozitivne klime za utvrđivanje istine
i sprečavanje ponavljanja ratnih zločina**

Moderator: Mirsad Tokača

17:00-17:30 Pauza

17:30-18:30 Nastavak rada u radionicama

Utorak, 12.02.2008.

9:30-12:30 Slušanje žrtava

12:30-13:00 Pauza

13:00-14:30 Plenarna rasprava

Izveštaj o debati u radionicama: moderatori

**Debata o regionalnom telu za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima u
bivšoj Jugoslaviji: učesnici**

**14:30-15:00 Zaključne reči: nastavak konsultacija o regionalnim mehanizmima za
utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima**

15:00 Ručak

Uvodne reči:

Nataša Kandić, Fond za humanitarno pravo
Jelko Kacin, specijalni izvestilac Evropskog parlamenta za odnose između
Evropske unije i Srbije
Vesna Teršelič, Documenta
Mirsad Tokača, Istraživačko-dokumentacioni centar

Nataša Kandić: Dobar dan. Objavljujem da počinje sa radom Treći regionalni forum o instrumentima za utvrđivanje i kazivanje činjenica o ratnim zločinima počinjenim u oružanim sukobima u bivšoj Jugoslaviji. Pozdravljam vas u ime organizatora Fonda za humanitarno pravo, Istraživačko-dokumentacionog centra iz Bosne i Hercegovine i Documente iz Hrvatske. Pored ove tri organizacije u ovim regionalnim konsultacijama u okviru civilnog društva, učestvuju organizacije mladih iz svih post-konfliktnih društava bivše Jugoslavije, udruženja novinara, nevladine organizacije za ljudska prava, udruge odnosno udruženja žrtava i porodica žrtava, ženske grupe, razne profesionalne grupe, od istoričara, sociologa do političkih analitičara, učestvuju umetnici, među njima pisci, pozorišni reditelji, glumci, igrači drugi. Cilj organizatora i svih koji učestvuju i predstavljaju neformalnu koaliciju za utvrđivanje i uspostavljanje tranzicione pravde, zajedničko svima nama je da duboko verujemo da demokratske budućnosti nema bez utvrđivanja činjenica, bez suđenja za ratne zločine, bez odgovarajućeg utvrđivanja i iznošenja činjenica na regionalnom nivou, i da bez toga nema garancija da se zločini neće ponoviti. Mi smo u maju 2006. godine počeli sa konsultacijama u okviru civilnog društva. U maju 2006. godine organizovali smo prvi regionalni forum u Sarajevu. Poruka tog foruma je bila da je regionalni pristup pravi okvir za iznošenje i utvrđivanje činjenica. Rečeno je da samo regionalni okvir može da obezbedi verodostojan zapis o prošlosti. Nakon tog foruma, krenuli smo sa konsultacijama sa različitim grupama, sa nacionalnim konsultacijama, takođe i sa regionalnim konsultacijama. Reč je o razgovorima unutar grupa koje su brojale oko 35 učesnika. Nije bilo unapred pripremljenih govornika. Očekivalo se od svakog učesnika da uzme ne samo aktivno učešće, nego da shvati da je i odgovornost svakog pojedinačnog učesnika u tome da pomogne da se dođe do modela kako da odgovorimo kao post-konfliktna društva na masovne zločine koji su počinjeni u prošlosti. Kako ćemo da odgovorimo na teško nasleđe s kojim se zapravo svakodnevno suočavamo i kako da dođemo do sigurnih garancija da se taj zločin više neće ponoviti. Ono što je obeležilo debatu najpre je rečeno na forumu u Zagrebu u februaru 2007. godine, a to je da je preko potrebno započeti proces samokritičkog preispitivanja vlastite odgovornosti. U konsultacijama je ponovljeno da je regionalni diskurs, regionalni kontekst, najpouzdaniji okvir u kojem se mogu utvrđivati činjenice i da se u tom okviru mora organizovati saopštavanje tih činjenica. Posebno je podržana inicijativa Fond za humanitarno pravo za organizovanjem javne platforme za glas žrtava. Ono što je zajedničko forumima i konsultacijama jeste da su svi ukazali da je najvažnije da civilno društvo insistira na institucijalizaciji procesa utvrđivanja činjenica na regionalnom nivou. Svi su se složili da u tome najveću vrednost imaju haška arhiva i učešće mladih. Mi svi koji smo učestvovali u tim konsultacijama pamtimo reči jednog učesnika iz organizacije mladih: *Mladi ne snose odgovornost za ono što je učinjeno ali su odgovorni i držeće do te svoje odgovornosti za odnos prema tom nasleđu, prema toj prošlosti.* I te njegove reči smo uzeli kao neki naš moto. Podržavamo učešće mladih, od njih očekujemo da sve nas koji smo bili, da najblaže kažem, posmatrači svega onoga što se događalo, da imaju pravo da nas stalno opominju na obavezu društva, na obavezu svakog pojedinca da učestvuje i doprinese utvrđivanju činjenica i saopštavanju činjenica i na obavezu da se stvore uslovi u kojima će glas žrtava biti slušan i poštovan. Ne samo zbog toga da bismo znali šta je počinjeno u prošlosti, nego i kao lekcija da nikada više ne dozvolimo da se ponovi. Ono što nam je cilj, da u nastavku ovih konsultacija, do juna 2009. godine, da civilno društvo dođe do konkretnih preporuka koje se, pre svega, tiču i odnose na osnivanje

regionalnog tela za utvrđivanje činjenica i saopštavanje tih činjenica na javnom nacionalnom i regionalnom nivou. Očekujemo da dođemo do preporuka koje ćemo, naravno, onda uputiti nacionalnim vladama, nacionalnim parlamentima, institucijama Evropske zajednice i Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija. Očekujemo međunarodnu podršku, zato što vidimo da postoji veliki broj prepreka koji mi sami, čak i spremne nacionalne vlade, neće biti u stanju da ih reše. Postoji mnogo otpora, postali smo lenja društva koja bi najradije da ono što se dogodilo ostave po strani i da se budućnost očekuje, gradi mimo onoga što smo uradili u prošlosti, čime smo zapravo i zacrtali tu budućnost. Očekujemo da te preporuke civilnog društva budu transparentno pokazane koliko iza njih stoji civilno društvo. Očekujemo da tu našu civilnu debatu završimo skupljanjem potpisa za osnivanje regionalnog tela za utvrđivanje činjenica i javno saopštavanje. Računamo, ako uspemo da skupimo milion potpisa u državama naslednicama bivše Jugoslavije, da onda imamo velike šanse da se na ovim prostorima, u ovom zapadnom Balkanu, nikada ne ponovi ono što se događalo posle Prvog svetskog rata, ono što se događalo posle Drugog svetskog rata. Hoću samo da vas podsetim da mi i danas imamo istu situaciju kao posle Drugog svetskog rata da ne znamo gde se nalaze grobnice, na primer, onih koji su posle Drugog svetskog rata pobijeni kao. Njihove porodice još uvek se ne usuđuju da javno pitaju za ta mesta. Hoćemo da se to više nikada ne dogodi, hoćemo da znamo šta smo mi počinili, šta smo svi počinili i da budemo sasvim sigurni da time što smo izneli, utvrdili sve činjenice, time što smo tu arhivu haškog Tribunala koristili na najbolji način, da se vidi šta smo uradili, da se suočimo sa tim činjenicama i da budemo sigurni da to suočavanje ima jednu dobrobit a to je – stvaranje garancija da se više nikada ne ponovi.

Ja imam čast i zadovoljstvo da su danas ovde ljudi koji dele najbolje evropske vrednosti, koji vide upravo ove naše konsultacije kao sazrelu društvenu potrebu da se suočimo sa svojom istorijom, prošlošću i odgovornošću. Imam čast da vam predstavim predsednika Skupštine Srbije koji po svojim javnim rečima spada u političare na koje možemo da računamo da nam pomogne da ovaj proces suočavanja sa prošlošću dobije u Srbiji institucionalnu formu. Prvo reč ima predsednik Narodne skupštine Republike Srbije gospodin Oliver Dulić.

Oliver Dulić: Zahvaljujem se. Hvala puno dame i gospodo. Zaista mi je velika čast što imam priliku da vas pozdravim na otvaranju ovako važnog regionalnog foruma. Voleo bih da moje učešće ovde bude shvaćeno kao iskrena podrška misiji koju ovde okupljeni hrabri pojedinci i organizacije imaju u društvima u zemljama bivše Jugoslavije. Budući da je jedan od prioriteta mog predsedavanja Narodnom skupštinom Republike Srbije jačanje regionalne saradnje, želim i da podržim sve koji su spremni da na regionalne izazove odgovore regionalnom saradnjom. Upravo je ovaj proces konsultacija civilnog društva o mehanizmima utvrđivanja i saopštavanja činjenica o ratnim zločinima, jedan od onih regionalnih pristupa problemima koje i ja želim da promovišem. Kao lekar ja znam dve stvari koje su veoma značajne za ovu temu. Najpre, jako dobro poznajem važnost tačnog utvrđivanja činjenica. U moru pretpostavki, utisaka i osećaja, činjenice su naši jedini svetionici. U medicini razlika između tačno utvrđenih činjenica i zablude može biti jednaka razlici između života i smrti. U politici i istoriji jednaka je razlici između pravog puta i istorijske stranputice na kojoj istrajavaju samo oni koji su činjenice zamenili mitovima. Druga stvar koju kao lekar dobro znam jeste terapeutsko dejstvo otvorenog govorenja, čak i o veoma svežim ranama i teškim bolestima. Pružajući priliku žrtvama da govore i nama da ih slušamo, vi doprinosite izlečenju našeg društva a mislim da sva naša društva, postkonfliktna društva ulaze, odnosno jesu još uvek u jednom procesu izlečenja i ja se nadam, zarad budućnosti, zarad naše zajedničke budućnosti, regionalne budućnosti, da će to izlečenje biti brzo. Dame i gospodo, osuda zločina i zločinaca je naša obaveza ali i duboka unutrašnja potreba svakog pojedinca. Da bi društvo moglo da funkcioniše i da bismo mi mogli da funkcionišemo u društvu, mi moramo da znamo da će zločini biti široko osuđeni a zločinci kažnjeni. Zločini moraju biti kažnjeni ne zbog evropskih integracija, već pre svega, zato što to dugujemo žrtvama tih zločina a dugujemo i

svojoj budućnosti koju ne smemo graditi na krhkim temeljima poricanja, zanemarivanja i potiskivanja istine. To je dug prema prošlosti i prema budućnosti koji ima svaki funkcioner, svaka javna ličnost, svaki intelektualac i svaki građanin koji živi na ovim prostorima. Ovu obavezu i ovaj dug imaju svi, bez obzira gde su bili i šta su radili dok su se zločini dešavali. Zato mi je jako drago da je država Srbija saradnju sa haškim Tribunalom shvatila izuzetno ozbiljno. To je težak put i težak proces ali država Srbija ozbiljno shvata saradnju sa haškim Tribunalom. Takođe mi je drago i to što su u procesima za ratne zločine pred domaćim sudovima postignuti rezultati kojima se retko ko mogao nadati. I to pokazuje karakter države Srbije i to pokazuje jasnu nameru države Srbije da personalizuje zločin i da uđe u jedan proces skidanja odgovornosti sa celog naroda i cele države. Čini mi se da upravo mladi ljudi, umetnici, pa i naši prosečni građani mogu o zločinima da govore i to čine mnogo objektivnije od političara. Oni to mogu, jer ne polaze uvek na podele na zaraćene strane, već polaze od mnogo iskonskije podele, a to je podela na zločince i žrtve. Samo ta podela, podela na dobre i loše ljude, omogućava da dobri ljudi budu na istoj strani kome god narodu pripadali. Na kraju želim da kažem da se nadam da će vaše aktivnosti imati ono što političari zovu *odvraćajući* a lekari *prevenirajući* efekat. Nadam se da će do svakog kutka ove planete gde se kuva neki ratni sukob, stići dve važne poruke koje nose učesnici ovoga skupa. Prva je – da će se uvek naći neko ko će biti spreman da prikupi podatke o ratnim zločincima kada je pravda za njih dostižnija nego ikada pre. Druga poruka je – da u ratnim sukobima nema pobednika i da se preživeli jedino razlikuju po tome koliko su u njima izgubili. Ja vam se zahvaljujem i želim uspešan rad ovog skupa.

Nataša Kandić: Naš drugi gost je Jelko Kacin, specijalni izvestilac Evropskog parlamenta za Srbiju. Izvolite.

Jelko Kacin: Najprije Nataša hvala na pozivu. Za mene je izuzetna čast biti ovde danas sa vama na tom skupu, na toj razmeni mišljenja i pogleda i prije svega na tom trenutku istine. Ja mislim da je to tema koja je prava tema, da je ovaj trenutak pravi trenutak i da je ovo mesto pravo mesto da se otvore ta pitanja. Ja izuzetno cenim sve što je rekao predsednik Skupštine Srbije u ovom momentu. Ja mislim da je pravo i na mestu da institucija države reče nešto tako ali da morate biti svesni da za politiku u načelu ovakva tema nije nikad dobrodošla tema, nikad nije pravi trenutak, nikad nije pravo mesto za to i zato su nevladine organizacije, civilno društvo onaj deo društva koji mora tu obavezu preuzeti na sebe i obaviti taj pionirski rad. Naime, institucije države mogu obaviti svoj deo posla ali je taj posao toliko zamašan, da jednostavno jedan bez drugog, jedan pored drugog, nisu dovoljni. To je izazov za sve. Ja danas ovde govorim u ime Evropskog parlamenta, u ime jedne od evropskih institucija i zato želim prvo na početku reći da ima u svijetu evropskih institucija realnih a i nerealnih ocjena. Ja bih vas želio podsjetiti da smo mi nedavno slavili 50 godina Rimskog ugovora i da je glavna poruka na tim događajima evociranja uspomena bila da je to Europi donelo 50 godina mira. Jest, ali samo zajednici, Evropskoj uniji. Mira u ovim prostorima na zapadnom Balkanu nije bilo. I u tim ratovanjima koja su bila u prošloj deceniji na tlu nekadašnje Jugoslavije, bilo je ratovanja svih vrsta i to treba jasno podvući i priznati. Ali ono što je ipak izuzetno važno kada govorimo o pedesetogodišnjici Evropskog ugovora, je spoznaja da ovakava zlodela i tolike žrtve koje su pale na prostoru evropskog kontinenta u prošlom stoljeću, donose izuzetne izazove i izuzetne spoznaje. Naime, političari posle Drugog svetskog rata odlučili su da spreče Treći svetski rat i baš zato su bile države koje su ratovale u prošlom stoljeću prisiljene na međusobnu saradnju i prinuđivanje država u saradnju je zapravo dovela do svega ovoga što danas mi zovemo Evropska unija. Bit Evropske unije u samom početku bila je – sprečiti novi konflikt i zato su bile Francuska i Njemačka kao najveći neprijatelji, natjerane da sudjeluju na području proizvodnje uglja i čelika, teške industrije, da jedna drugu kontroliraju kako se ne bi ponovo naoružale, kako ne bi ponovo došlo do rata. Pa se iz tog početka posle toga razvila Evropska zajednica koja je polako rasla. Na koji je način rasla? Rasla je prije svega, političkom voljom da se neke nedemokratske države, koje nisu imale demokratsku perspektivu, uključe u Evropsku uniju da bi se

tamo demokratizirale i da bi se navikle nekih drugih običaja. Ja želim posebno govoriti o državama kao što je Portugalija, kao što je Španija, kao što je Grčka. One su svesno bile uzete u Evropsku zajednicu kako bi se sve ono što se kod njih dešavalo u prošlosti prevazišlo, kako bi se demokratizirale, kako bi Portugalija zaboravila na diktaturu Salazara i sve ono što su oni napravili u Africi i kod kuće. Da bi posle Frankove diktature i Španija postala demokratska zemlja i da bi se taj demokratski prostor u Evropi širio. Zato želim posebno istaći našu ambiciju da želimo da se posle zadnjeg kruga širenja Evropska unija širi na sva konfliktna područja u Evropi, uključujući i zapadni Balkan. Mi smo 2004. godine imali taj veliki bum, krug širenja u kojeg je ušlo 10 država. Nije istina, ušlo je samo devet i po, jer je severni deo Kipra ostao vani. I to je konfliktno područje. Tu mi nismo izvršili svoj zadatak. Mi moramo još uključiti i Severni Kipar u Kipar i u Evropsku uniju kako bi se ponovo sprečile konfrontacije i posledice o kojima ćete vi raspravljati ovih dana ovde. I zato Evropska unija nema druge varijante nego da svim državama na području zapadnog Balkana, između Ljubljane i Soluna, ponudi Evropsku uniju, članstvo u Evropskoj uniji, međusobno pomirenje i razvoj svega onoga šta je bit Evropske unije. To je slobodan protok ljudi, robe, kapitala, usluga, da bi umjesto ratovanja i zločina razmišljali o međusobnom razvoju, o regionalnoj saradnji, o ekonomskoj saradnji, o blagostanju, o investicijama, o otvaranju novih radnih mesta. To su poruke koje dolaze iz Evropske unije. Ali je i jedna druga veoma jaka poruka koja važi za sve države zapadnog Balkana – put ka i u Evropsku uniju je otvoren kada se uspostavi realna procjena sadašnjeg stanja i kada se svaka država i njezina politička elita konfrontira sa svojom prošlošću. Naime, odgovornost za to što se dešavalo u takozvanim jugoslovenskim ratovima na tlu nekadašnje Jugoslavije ne može biti kolektivna, ne može biti stereotipna, ne možemo dozvoliti da se bilo koji narod ili vjeroispovjest u tim prostorima naziva genocidan. Ako je zločin, onda je taj zločin individualan. Ima ime i prezime. I svaka država mora biti toliko hrabra i odlučna da ona u sebi nađe toliko snage i političke mudrosti i vizionarstva da se konfrontira sa svojim vlastitim problemima. Svaka od tih država ima poteškoća. Možda je Srebrenica slučaj koji je najpoznatiji ali znate, i u Bosni danas, kad dođeš u Bosnu i raspravljaš, mnogi su spremni raspravljati o odgovornosti Holandije za Srebrenicu a ne o odgovornosti onoga koji je to počinio. Mnogi su spremni govoriti o odgovornosti generala Filipa Moriona koji ništa nije počinio ali je odgovoran po njihovoj proceni, jer to nije sprečio. Umesto da se pitaju šta je ko stvarno rekao u Srebrenici, citiram "Sad je došlo vreme da se osvetimo Turcima za sve ono što su oni nama počinili". Sve dok države u tom prostoru ne budu imale hrabrosti i odlučnosti da to ne samo osude, nego da odrade do kraja, sve do tada imaju suverene države u Evropskoj uniji pravo da imaju svoj vlastiti stav. Kao što Srbija ima pravo na svoj stav, jer je to suverena država, ima i Holandija pravo da kaže "Nema potpisivanja zbog nedovoljne saradnje sa Hagom". Oni su isprobali stvari u Bosni, u Srebrenici. Oni ne žele još jedanput stati na led. Oni imaju pravo da u ime Evropske unije ustraju na tome da se uspostavi puna saradnja sa Hagom. Ja ne želim ovde politizirati. Govorim samo o tome da će taj vaš dvodnevni susret ovde, vaša otvorena riječ, kako god to svaki pojedinac video na svoj način, biti velika podrška politici u svim državama Zapadnog Balkana i podstrek njima da se i oni ispostave, da odrade ono što možda nisu odradili do sada, jer su se uvijek zvali posledica kolateralne štete, kako ljudi ne bi više glasovali za njih na izborima i da u ime svojih država obave svoj deo posla. Ono što bih ja rekao na kraju je da znam da je za vas teško bilo doći ovamo, da vas je to koštalo ne samo novaca, nego i dovoljno teških odricanja i rasprava da li vaše ponovno otvaranje vaših ličnih rana iskustava može pomoći vama ili ne. Nije bit u tome koliko to pomaže vama. Bit je u tome da ceo taj prostor, da taj kulturni prostor mora jednostavno to čuti, jer bez toga šta se desilo ljudi neće nikada znati a kamoli razumeti. Ja dolazim iz Slovenije. Rođen sam 10 godina posle rata ali 63 godine unazad, na kraju Drugog svetskog rata došlo je do masovnih pogibija i još uvijek nismo završili taj posao. Razlika između perioda posle Drugog svetskog rata i danas je u tome, da ovde sada ima 10 kamera i da ono što vi ovde govorite ima da vide i da čuju svi. To više nije moguće prikriti. To je moguće i potrebno otvoriti i raspravljati. To je potrebno iskoristiti za potrebe prevencije sprečavanja ponavljanja takvih događaja u budućnosti. I to što ćete vi ovih dana raditi, to je najveći doprinos ka evropeizaciji država

zapadnog Balkana. Zaključicu rekavši, da je ova godina godina međukulturnog dijaloga i međureligijskog dijaloga. Mnogi zločini su se ovde dešavali baš na osnovu jednostavne ocene da neko pripada nekoj drugoj kulturi, nekoj drugoj veroispovesti, nekom drugom narodu i da zato njemu ili njoj nema mesta u tim prostorima i posledica je zločin. Ono što moramo napraviti jeste da dođemo do spoznaje i da na kraju zaključite da smo svi zajedno i svaka država posebice ovde u zapadnom Balkanu multikulturna, multietnička, multireligiozna u svojoj biti, u svojoj žiži evropska, jer je Evropa multikulturna, multietnička, multireligiozna. I zato vam želim sve najbolje u vašem radu. Zahvaljujem na pozivu i prije svega vama koji ste došli ovamo da sebi i drugima rečete ono što moraju čuti. Hvala.

Nataša Kandić: Vrlo lepo je gospodin Kacin rekao – danas sve što se kaže, ostaje trajno zabeleženo. Tako je. Mi beležimo, snimamo sve ali u tome još uvek nema dovoljne saradnje i spremnosti medija da prate taj proces konsultacija na način na koji bi omogućio da šira javnost o tome nešto više zna. Da bi ovo otvaranje konsultacija i ovog trećeg regionalnog foruma bilo potpuno, ja sada dajem reč voditeljici Documente, Vesni Teršelić a posle toga Misadu Tokači, direktoru Istraživačko-dokumentacionog centra u Sarajevu.

Vesna Teršelić: Dobar dan svima. Hvala što ste došli da se još jednom podsjetimo svjedočenju o činjenicama, svjedočenju o zločinima i zajedničkom razgovoru kako afirmirati činjenice, kako ih što kvalitetnije i vidljivije predstaviti u javnosti pojedinih zemalja i na regionalnoj razini i hvala što ste još uvijek spremni na to traganje i da istrajete u govorenju svojih iskustava. Ja neću duljiti u uvodnim riječima, jer mislim da su bitne stvari već rečene i samo ću još jednom pozvati da u radionicama danas popodne vodimo dijalog u kom ćemo jedni druge čuti, jedni druge razumjeti i jedni drugima dati prostor da govorimo o različitim stradanjima i konstruktivno provesti vrijeme, kako bi što više prostora stvorili u javnosti da se ta iskustva čuju i u školama, u medijima, da se čuju na razini vladinih institucija, da se čuju tamo gdje još uvijek nedovoljno brzo tragaju za nestalima, da se čuju u sudovima ili tamo gdje se još uvijek vode predistražni ili istražni postupci i da se brže pokrenu kotači približavanja pravdi i da se brže pokrenu one institucije koje do sada nisu ili dovoljno brzo ili nisu uopće dokumentirale zločine koji su se dogodili i da se više napravi i na reparacijama žrtvama i da se približimo i u pravičnosti programima odšteta a i da se u prostoru u kojem se podučava povjest, stvori mogućnost da se, prije svega govori o činjenicama ali da ima mjesta i za različite interpretacije, jer je u ratovima bilo više strana i treba biti mjesta i za različite intrpretacije svega što se dogodilo i da ima više razumjevanja u svim institucijama koliko je bitno čuti glas žrtve i koliko svakog dana moramo brinut za to da se taj prostor uvijek iznova stvara, kako oni koji su najviše pogođeni ne bi doživjeli da nema zanimanja za ono što se dogodilo. I samo želim svima uspješan rad i veselim se našim radionicama.

Nataša Kandić: Ja imam potrebu da objasnim zašto je Oliver Dulić ustao i otišao. Vi ste sigurno čuli da je u subotu umro Desimir Tošić. On je zbilja velikan srpske demokratije. On je neko ko je zadužio svakoga u Srbiji ali i u regiji. Za njegovu reč, za njegovu hrabrost, za njegovu doslednost, za njegovu upornost da se uradi dobro, da se stvori dobro. I u ovom trenutku u toku je komemoracija u Skupštini grada i zbog toga je gospodin Dulić napustio ovaj skup. A sada reč ima gospodin Mirsad Tokača, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo.

Mirsad Tokača: Vrlo kratko zaista, jer ja ću govoriti u nastavku i nema potrebe puno u ovom uvodnom djelu. Drago mi je da sam sa vama danas ovdje, da ću vam biti u prilici pokazati kako izgleda težak, komplikovan i opasan put traganja za faktografijom, jer često govorimo o faktografiji, često govorimo o činjenicama, često govorimo o suočavanju s prošlošću a zapravo se vrlo malo radi na tome. Nedavno sam bio gost jedne televizijske emisije u Banja Luci i novinar me je pitao šta mislim o pomirenju. Šta je to pomirenje? Ja sam mu kratko odgovorio – težak i naporan rad. Ja se na ovaj skup

vraćam iz Bosanske Krajine. Bio sam u Velikoj Kladuši, Velikoj Kladuši koja je po mnogo čemu paradigma bosanskog sukoba. Bio sam i u mnogim drugim mjestima i moram da vam kažem da ljudi jedva čekaju zapravo da se proces pomirenja, proces utvrđivanja činjenica potpuno depolitizira i izmjesti na neki način izvan dnevnopolitičke manipulacije. Ja znam da će neki reći da je nama važan pečat države. Da, važan nam je pečat države na nekim stvarima. Ali u ovom času na balkanskim prostorima mi se čini da ne postoji veća snaga i veća odlučnost bilo gdje nego u civilnom društvu. U tom slabašnom zapravo tijelu koje nastaje ovdje, jer mi u osnovi, naravno, mogu govoriti o Bosni a i o regionu, zapravo i nemamo civilno društvo. Mi imamo duboko polarizovane etničke zajednice, uvučene iz jednog komunističkog totalitarnog kolektiviteta u nove etnose i zapravo taj put od etnosa do demosa treba preći. Treba te košulje nacionalizma baciti sa sebe i izaći i postati slobodan građanin. Kada osvojite tu slobodu, biće vam mnogo lakše da se suočite s prošlošću. A suočavanje s prošlošću, to često kažem, počinje od vas samih. Prvo morate sa sobom raščistiti šta hoćete. Prvo to morate da uradite i tek onda ćete vidjeti kada dođete do faktografije, kako će vas ta faktografija osloboditi. Ta faktografija koju ćete imati pred sobom će vam pomoći da zapravo više nikakva politika, nikakva ideologija, nikakvi viši ciljevi vama ne upravljaju. Da vama upravlja, što bi u nas u Bosni rekli, činjenice koje pametnom same govore - činjenice koje pametnom same govore. Naravno, hvala vam što ste došli u ovako velikom broju. Hvala Nataši za napor koji je uložila da bude domaćin Trećeg foruma. Mi ne mislimo stati sa ovim Trećim forumom. Mi ćemo ići dalje. Mi ćemo raditi. Radićemo sa onima kojih se ovo tiče, prije svega, sa žrtvama, asocijacijama ali ćemo raditi i sa drugim slojevima društva, sa ljudima koji mogu pomoći da zapravo onaj dio građanske odgovornosti koji mi nosimo, prenesemo i na državne institucije da one jednog trenutka u jednoj potpuno drugoj atmosferi, demokratskoj, u atmosferi visoko razvijenih standarda ljudskih prava, započnu na tom nivou država da se suočavaju s prošlošću. Mislim da je to nama važno da uradimo bez obzira na sve prepreke s kojima se suočavamo, bez obzira na sve opstrukcije, pa i mnoge opasnosti. Ja vam se još jednom zahvaljujem i biće mi drago u nastavku da vam pokažem neke stvari koje smo mi uradili praktično.

Prezentacija Poimeničnog popisa žrtava u oružanim sukobima u BiH i na Kosovu

Mirsad Tokača, Istraživačko-dokumentacioni centar, BiH
Sandra Orlović, Fond za humanitarno pravo, Srbija

Nataša Kandić: Predlažem da odmah krenemo sa prezentacijom Poimeničnog popisa žrtava, odnosno popisa stvarnih ljudskih gubitaka. Reč je o popisu žrtava koji kod nas na ovim prostorima nikada nije napravljen ni posle Prvog svetskog rata, ni posle Drugog svetskog rata. Postoje veoma vredni radovi u tom nekom smislu ali je tu uvek reč bila o procenama o gubicima stanovništva. Znači, to su ozbiljni radovi koji su rezultat demografskih analiza ali mi nikada na ovim prostorima nismo imali popis stvarnih žrtava. I ono što je urađeno u Bosni i Hercegovini, ono što je uradio Istraživačko-dokumentacioni centar, je deo posla koji u post-konfliktnim društvima obično rade te komisije, ta tela za utvrđivanje činjenica. Znači, ukoliko jednog dana dođe do te političke volje za osnivanje regionalnog tela, deo nekog najznačajnijeg posla biće obavljen. Poimenični popis žrtava u Bosni i Hercegovini je završen. U toku je taj popis stvarnih žrtava na Kosovu a posle toga mi u Fondu za humanitarno pravo preći ćemo na popis žrtava državljana Srbije i Crne Gore, stradalih i nestalih u oružanim sukobima na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Preostaje da taj poimenični popis žrtava počne i u Hrvatskoj. Računamo da bismo za tri, četiri godine mogli da imamo taj poimenični popis žrtava u periodu od 1991. godine do 1995. godine i od 1998. godine do kraja oružanog sukoba na Kosovu, juni 1999. godine a onda obuhvatili bismo i taj period od juna 1999. godine do kraja 2000. godine, zato što je u tom periodu zabeležen relevantan broj ubistava, nestanaka, otmica koji su u vezi sa oružanim sukobom, iako znači oružanog sukoba prema međunarodnom humanitarnom pravu nema.

Ja sada dajem reč Mirsadu Tokači da zapravo pokaže da vidite kako izgleda i šta kazuje i o čemu nas uči taj popis stvarnih žrtava.

Mirsad Tokača: Hvala Nataša. Ovo je jedan vrlo iscrpan izveštaj i naravno, meni trebaju sati da vam sve to skupa objasnim. Ja ću vam pokušati u vremenu od pola sata, koje ja imam na raspolaganju, pokazati neke elementarne stvari a naravno, preskočiću jedan dugi uvod, koji objašnjava metodološke pristupe, organizaciju samog istraživanja i neću vas time gnjaviti. Bilo bi dobro ako bi se moglo neko od ovih svjetala ugaziti, jer mislim da neće biti moguće da se... naročito ovaj reflektor koji sada neće imati neku funkciju, ovaj, pošto bi trebalo da se vidi šta je na ekranu. Mislim da je to sad nešto bolje. Dakle, kao što vidite ovdje imamo rezultate istraživanja na nivou Bosne i Hercegovine i onda po pojedinim regionima. Za civile posebno, za žene posebno, za djecu, vojnike, po nacionalnim strukturama i naravno Srebrenicu kao paradigmu. Ja ću vam, naravno, pokazati generalne podatke za Bosnu i Hercegovinu, tako da bi imali potpunu sliku o tome šta se dešavalo. Mi smo... dok povuče, da tako kažem, mašina tu silnu količinu podataka, imali jedan ključni kriterij od koga cijelo vrijeme nismo htjeli odstupiti a radi se o tome da smo mi bili fokusirani na građane Bosne i Hercegovine, na građane Bosne i Hercegovine, bez obzira na njihovo etničko porijeklo, vjersko porijeklo, socijalni status, bez obzira na to da li su bili civili ili su bili vojnici. Dakle, ovdje vidite dinamiku zločina u Bosni i Hercegovini. Mi smo u početku mislili da se fokusiramo samo na period 1992. – 1995. godine, međutim, tokom istraživanja pronašli smo mnoge građane Bosne i Hercegovine koji su stradali u sukobima u Hrvatskoj i u Sloveniji. Kao što vidite, njih je oko 512 a onda dolazi 1992. godine sa 45.110 žrtava, 1993. godina sa 19.129, 1994. godine sa 9.600. Potom Srebrenica i sve ono što će se događati te godine, 19.338. Kao što vidite, vrlo je malo u cijeloj ovoj ogromnoj količini podataka nepoznatih datuma smrti, za negdje oko 3.500 ljudi nismo još uvijek utvrdili tačan datum smrti. Ovo je ta proporcija. Kao što vidite 46.41 posto svih žrtava se desio te 1992. godine. Ovo je odnos civila i vojnika. Dakle, govorim o brojevima ali vas želim upozoriti da iza svakog ovog broja stoji ime i prezime i dosije svake žrtve. Dakle, ovo nisu nikakve aproksimacije. Ovo je jedan interesantan grafikon koji će vam pokazati tačno po godinama odnos civilnih i vojnih žrtava. Ovo su sve generalni podaci za sve građane Bosne i Hercegovine a kasnije ćete vidjeti još neke detalje. Kao što vidite, upravo je ova 1992. godina praktično ključna godina, potom je ovo početna proporcija. Zašto početna proporcija? Vidite sada ovu drugu pitu. Mi radimo detaljna istraživanja koja će pokazati i ovaj dio vojnika koji su poginuli kao ratni zarobljenici i dio vojnika koji su poginuli van borbenih dejstava. Dakle, ovo što ste prije toga vidjeli je samo generalna prva pozicija. Vi možete imati status vojnika, možete poginuti ali isto tako možete biti zarobljeni, pa ubijeni kao ratni vojni zarobljenik i to je taj detalj koji će još uvijek biti, da tako kažem, na neki način otvoren i ja u konačnici očekujem da će to negdje biti pola pola, jer postoji nekoliko hiljada neekshumiranih vojnika za koje pretpostavljam da su manje-više ubijani kao ratni vojni zarobljenici. Ovdje vas neću na 1991. godini zadržavati puno, jer ona nije toliko interesantna. Idem pravo na 1992. godinu, koju smatram ključnom godinom za Bosnu i Hercegovinu. Kao što vidite ovdje, 1992. godina: april, maj, juni, djelom juli su ključni mjeseci, ključni mjeseci. Oni koji su živjeli taj period, koji su dovoljno stari, znaju ko je bio jedina oružana sila na teritoriji Bosne i Hercegovine. To je bila Jugoslovenska narodna armija. Ključni zločini se dešavaju u tom periodu. I sad na ovoj sljedećoj tabeli odmah vidite ko je stradao. Dakle, dinamika stradanja civila desila se upravo u tom periodu: april, maj, juni. Potom će se cijelo vrijeme ta dinamika mjenjati, izuzev na kraju Srebrenice. Ovo je proporcija ubijenih civila i vojnika. Podsjećam vas da će se ona mjenjati u onom segmentu borci – neborci, odnosno *prisoners of war* (ratni zarobljenici). Ovo je 1993. godina. Ja ću malo brže prolaziti kroz ovo. Neću da vas puno zadržavam. Vidite već i na ovoj 1993. godini koliko se broj civilnih žrtava smanjio ali još uvijek je relativno veliko stradanje vojnika. To je ta proporcija u 1993. godini. Dalji nastavak pada ukupnih žrtava i po svim kriterijumima, ovaj, vidite promjene. Dakle, još uvijek trend pada broja civila. Na osnovu ovih podataka mi možemo vrlo precizno rekonstruirati pojedine vojne operacije u Bosni i Hercegovini i pokazati gdje su se vodile i

pod kojim okolnostima i naravno, imate 1995. godinu i praktično sve ono što će se događati u i oko Srebrenice i naravno imate ovdje septembar i oktobar, to su te završne operacije, da tako kažem, koje su se odvijale, gdje ponovo imate mali rast civilnih žrtava. Naravno, ovo je proporcija ubijenih i nestalih. Upozoravam vas na ovu desnu dimenziju nestalih uslovno još uvijek. Ovaj se broj svakodnevno smanjuje, svakodnevno se smanjuje kroz procese identifikacije ekshumiranih pronađenih žrtava, tako da mi očekujemo da ćemo zapravo samo promijeniti poziciju ljudi. Mi znamo okolnosti smrti zapravo. Iako smo kroz ovo istraživanje pronašli mnogo živih ljudi koji su prijavljeni kao nestali, ovaj, i vrlo sam sretan kad se ta situacija desi, ali u osnovi sigurno za 99.99 posto ovih ljudi u ovoj kategoriji znamo da su ubijeni, kako su ubijeni, pod kojim okolnostima. Ono što nedostaje jesu skeletni ostaci, odnosno što bi se reklo, *mortal remains* (posmrtni ostaci), dakle tjela koja su ili sakrivena u masovnim grobnicama, u jamama i na raznim drugim lokacijama. Ovo je trenutna proporcija ubijenih i nestalih i kroz vrijeme ova će se kategorija mjenjati. Ja moram da vam kažem nešto što je izuzetno važno. Mi ovaj projekat jesmo započeli ali ga nismo završili. On neće biti nikada završen. Taman da za 10 godina dođe jedno ime, mi ćemo ga registrovati. Mi jesmo neke stvari završili koje su strašno važne a to je da smo u bosanskom društvu, mislim sada i u regionu, spriječili prostor manipulacija brojevima, spriječili smo igru brojeva, spriječili smo situaciju u kojoj su ljudi postali neke lažne statistike, lažne procjene a nisu postali individue sa svojim licem. Ja ću vam pokazati da je, u stvari, ovaj projekat važan ne zbog ovoga što ja vama ovog časa pokazujem, nego zbog nečega što ću vam malo kasnije pokazati. Ovo su vojne formacije koje su ratovale na teritoriji Bosne i Hercegovine i to su brojevi vezani za stradale vojnike i pripadnike pojedinih vojnih formacija. Ovo je proporcija tog stradanja koja je... pa ja bih sporije ali ovaj, problem mi je što... sve ovo možete naći na našem *web site*, tako da moram poštovati na neki način, vrijeme. Ako mogu duže da govorim, ja ću vrlo rado, ovaj, usporiti, jer imam mnogo toga da vam pokažem. Naravno.... Izvinjavam se, samo da uklonim... ovo je odnos muškaraca i žena. Heroji su ubili 10.000 žena približno u Bosni i Hercegovini. Zašto je ovo dramatična brojka? Ovo je učešće žena u ukupnim žrtvama u Bosni i Hercegovini. Međutim, ona postaje dramatičnija tek sada. Ovdje vidite zapravo pravu dimenziju zločina nad ženama. 23.60 posto svih civilnih žrtava su žene. 23.60 posto. To je jezivo visok procenat stradanja žena u jednom vojnom sukobu, žena civila. Jer žene su vrlo, vrlo malo, što ćete vidjeti u nastavku, stradale kao vojnici. Vidite, one su... praktično njihovo učešće je vrlo zanemarljivo u vojnim formacijama. Ovo je... sad nešto se dešava tu. Imam neku smetnju... Da, ima ovde wireless pa on smeta. Ovo je etnička struktura žrtava građana Bosne i Hercegovine. Dakle, od 97.207 imena koja smo mi imali u trenutku kada smo na neki način zaokružili taj dio procesa 64.000 su Bošnjaci, građani bošnjačke nacionalnosti, građani srpske nacionalnosti 24.905, građani hrvatske nacionalnosti 7.788 i ostalih nacionalnosti 478. Ovo je njihova generalna proporcija u ukupnim žrtvama. Ovdje vidite jedan vrlo interesantan grafikon. Evo, ovdje ću se malo zadržati da vidite kako to izgleda po godinama. Dakle, ta ključna godina, ključna godina, 1992. godina, to je ono što bih ja u izlaganju gospodina Jelka Kacina ocjenio kao moje neslaganje s njim. Konvencija o genocidu zove se Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju genocida. Dakle, genocid, rat, zločin se mogao spriječiti upravo ove 1992. godine. Tu, tu se na početku morao spriječiti, jer Srebrenica je samo rezultat onoga što se desilo 1992. godine. Ona je konačnica rata. Genocid koji se desio na početku, rat je počeo time i završio se time. Ovdje vidite odnos civila i vojnika za svaku etničku grupu. Dakle, odnos civila i vojnika za svaku etničku grupu. I naravno, ovdje ću vam sada pokazati proporciju: od ukupnog broja stradalih civila 83.33 posto su Bošnjaci, Srbi su 10.27 posto, Hrvati su 5.45 posto i građani ostalih nacionalnosti, civili ubijeni ili nestali 0.95 posto. Što se tiče vojnika, evo, to je ta proporcija. Neću vam... Mislim da dovoljno vidite te detalje. Naravno, ovo je starosna struktura žrtava. Kao što vidite, to je uglavnom fertilna generacija uz ovih negdje 2.500 djece ali to je ovdje zapravo sadržano u ovom rasponu od 18 do 45 godina. Imali smo problem sa preciznim utvrđivanjem datuma. Međutim, uzorak je toliko veliki, veliko istraživanje, da bi gotovo proporcionalno mogli ovih 10.000 neutvrđenih potpuno datuma rođenja raspodijeliti. Međutim, mi na ovome sada intenzivno radimo ovih dana da i ovaj dio, ovaj, eliminramo kroz

određene izvore do kojih smo došli. Tako da mislimo da ćemo, ovaj, s obzirom... kada sam rekao da nismo završili ovaj projekat, molim vas, ovim projektom su obuhvaćene samo žrtve koje su stradale usljed direktnih vojnih dejstava: ubistva snajperom, granatom i tako dalje i građani koji su bili zatočeni u logore ili zatvore i tamo bili mučeni i ubijeni. Ovim projektom nisu obuhvaćene žrtve koje su umrle zbog gladi ili na druge načine, zbog nedostatka lijekova. I mi upravo sada radimo i to definiramo kao indirektno žrtve rata: borci koji su se otrovali ne znam, negdje ili sjećam se nekih slučajeva, 12 beba je u Banja Luci umrlo jer nije bilo kisika da ih održe u životu ili u apsurdne smrti pet ljudi u Goraždu na koje ja pao padobran sa humanitarnom pomoći. Ovo je proporcija, dakle 3.47 posto su djeca, vidite ovdje i uglavnom je to ovo što sam vam rekao u ove tri osnovne kategorije dakle. Naravno, ovo je ta starosna struktura za civile, ova plava i za vojnike. Logično je da je ovo ovdje znatno manji broj dilema, ali kako reko, mi ćemo to iščistiti u narednim mjesecima. Ovo je ta proporcija. Sada ću malo brže proći kroz ovo. Da. Ovdje vidite ubijene i nestale po regionima stanovanja. Da vam kažem, mi smo usljed mogućih političkih prigovora, podjelili cijelu Bosnu i Hercegovinu na ove regione dolinom rijeka i zapravo se zločin poklopio sa dolinom rijeka. Dakle, najveći, kao što vidite broj stradalih je u Podrinju a Podrinje je sve što čini ovu granicu sa Srbijom od gore Foče pa dole niz Srebrenicu, Bratunac, Zvornik pa zaključno sa Bijeljinom. Potom je to Pounje, Pounje je dakle sve ono što se tiče dijela bosanske krajine uz Unu i Sanu: Prijedor, Sanski most i Ključ i potom tamo lijevo prema Velikoj Kladuši. Potom Sarajevo, Sarajevo sa 14.011 žrtava, Sarajevo koje je bilo komponovano u 10 općina, 10 gradskih općina. Dakle, naše istraživanje je obuhvatilo grad kakav je on bio prije nego što je... i cijelo istraživanje je urađeno tako da nismo uzeli u obzir podjelu uspostavljenu silom i Dejtonskim mirovnim... takozvanim Dejtonskim mirovnim sporazumom. Ovo je proporcija. Dakle, trećina žrtava se odnosi na Podrinje, potom Pounje 14.88 posto i Sarajevo 14.41 posto i Posavina, Posavina koja je teritorijalno relativno mala ali vidite, ima veoma visok procenat, čak i nominalno je veoma visok s obzirom na teritoriju koju pokriva Posavina. I naravno, to je odnos, kao što vidite civilnih i vojnih žrtava. Evo, to je to Podrinje u kome je zapravo predominantno stradalo civilno stanovništvo. Dijelom i u Pounju je taj odnos izbalansiran. Međutim, kada bi se ulazilo u određene detalje, vidjeli biste, ovaj, tipa etničke strukture, vidjeli biste neke razlike ali ja za to ovdje nemam vremena. Dakle, u 45 posto civila... 45 posto zapravo od ubijenih civila otpada na Podrinje. Što se vojnika tiče, tu je nešto drugačija situacija ali još uvijek najviše se odnosi na stradale vojnike u Podrinju. I htjeo bih još... Da. Zašto je ovo važno? Mi smo povlačili jednu korelaciju, jedan odnos između mjesta stanovanja i mjesta gdje su ljudi ginuli. I kao što vidite, uglavnom su ljudi ginuli tamo gdje su se zatekli u svojim mjestima stanovanja, bilo da su bili vojnici ili civili. Dakle, vrlo je malo odstupanje od mjesta stanovanja do mjesta stradanja. Evo vidite, ovdje Sarajevo... samo ću vam pokazati. Dakle, na teritoriji grada Sarajeva je stradalo 14.656 ljudi. Od onih, ako se sjećate maločas 14.011 Sarajlija, dakle oni koji su bili mjesto.... dakle, svega 600 i nešto ljudi je koji su izvan Sarajeva a dolazili su, ili su ratovali ili su kao izbjeglice došli u Sarajevo i tu su stradali. I to je veoma važno u svemu ovome pokazati. Ja ću sada ovde da stanem i da vam pokažem nešto što je zapravo suština ovoga istraživanja. A to je... Zapravo smo mi htjeli da pokažemo identitet žrtve. Nama nije bilo stalo da utvrdimo nikakve brojeve. Broj je samo rezultat konačni i on se može na ovaj način, onaj, malo mjenjati i tako dalje. Međutim, ono što smo mi radili, ono što smo mi htjeli da pokažemo... Riješićemo problem... Isključivao sam ovo čudo par puta... Dobro je, fercera, što bi rekli. Izvinite, ja ću ovo opet morati da resetujem. Ako ne bude ferceralo, pokušaćemo nešto drugo dok podigne, jer je ogromna količina na ovom eksternom disku, ne mogu vam to pokazati. Šta smo mi zapravo htjeli? Mi smo zapravo htjeli da dođemo do identiteta svake pojedinačne žrtve. Prije nego što smo mi počeli ovo istraživanje, vi ste imali u Bosni samo grube procjene. Bosanski izvori i bosanske procjene su se kretale od 150.000 do 350.000 i to je bila jedna prava utakmica brojeva. Stranci su išli od 25.000 pa do 200.000. Tako da... Evo, Safer je uvijek tu da riješi problem. Tako da smo mi bili u situaciji zapravo ne da se vodimo tim procjenama i ne da upadnemo u tu igru brojeva, nego da idemo drugim putem a to je da dođemo do individualnog identiteta svake žrtve. Kako smo to radili? Mi smo kontaktirali porodice,

mi smo sakupili svu ratnu štampu. Vi znate običaje naših građana da objavljuju smrtovnice svojih umrlih. Sakupili smo ogroman broj knjiga koje su nastale na razne načine. Sakupili smo sve relevantne baze podataka koje su bilo gdje napravljene. Sami smo sakupili jednu ogromnu količinu podataka. Posjetili smo blizu 200 različitih grobalja. Groblja su izvori velikog broja informacija. Tako da smo bili u situaciji da rekonstruiramo individualnu sudbinu svake žrtve. Došli smo do niza izvora... Evo, Safer je tu uspostavio. Jesi li? Samo mi otvori žrtvu. Evo, može. Žrtva je potpuno, da tako kažem, objašnjena: ko, gdje, kada, kako, šta mu se desilo. Ovaj broj dosijea koji vidite ovdje, preko njega tragamo i omogućujemo brzi uvid u svaki dokument, u svaku informaciju koja je vezana za svaku pojedinu žrtvu. Tako da zapravo sa onih brojeva mi smo zapravo prešli na ovo, jer omogućujemo ne samo priču o zločinu, mi ovim pravimo jednu vrstu memorijala. Napravili smo jednu vrstu elektronskog memorijala. Napomenuo sam vam da sam ovih dana bio u zapadnoj Bosni. Uradili smo jednu stvar... U stvari, kada su svi mislili da ćemo mi stati, mi sad zapravo nastavljamo priču. Mi smo općinska vjeća zamolili da napravimo specijalne sjednice posvećene ovome. I svaka općina ima pravo da zna šta se tamo desilo. I svakoj općini pokažemo šta smo uradili. I dogovorili smo da u svakoj općini napravimo jedan informativni punkt na kom će građani imati priliku da sve ovo vide. Mi ćemo ove podatke staviti... Instaliraćemo softvere, instaliraćemo jedan mali računar i ljudi će imati priliku da imaju zapravo svoju lokalnu istinu, da dođu i da vide te podatke. Da nema dakle dilema, da nema mogućnosti manipulacije. Ako nešto fali, da dodaju neki podatak, neku vrijednost koju mi možda nismo uspjeli da pronađemo i da daju dodatna objašnjenja. Time mi radimo onu stvar koja je suština ovoga a to je – da čuvamo sjećanje na naše sugrađane, da ne dozvoljavamo manipulacije, da smo stvar potpuno depolitizirali i da smo žrtvama vratili ono što je osnovno a to je dostojanstvo. Bez obzira ko su oni bili, borili se za ovu ili onu ideologiju, bili vojnici ili civili. To je nebitno. Grešku koju je Tito napravio nakon Drugog svjetskog rata, da takozvane domaće izdajnike nije htjeo popisati, mi nismo htjeli da napravimo. Moj građanin koji se borio eventualno za nešto drugo, to je njegov privatni problem. On je moj sugrađanin. On je građanin Bosne i Hercegovine i ja nemam to pravo da mu oduzmem i to je važno da ljudi shvate, jer ovime mi možemo graditi povjerenje tek kad znamo šta se desilo, kada spriječimo sve te manipulacije, huškanja ljudi, huškanja ljudi na bazi brojeva koje nikad niko nije provjerio. Mitovi o ljudima, o žrtvama su zapravo proizveli mnoge ratove na Balkanu i mi smo htjeli u Bosni a vjerujem, sada i na regionalnom nivou, na Kosovu se radi, radiće se ako bog da i u Srbiji i u Hrvatskoj, da uspostavimo regionalnu istinu o žrtvama. Istine, naravno, idealne nema. Ja lično znam koliko je bilo naporno ovo raditi ali je važno kad... važno je da ljudi osjećaju da imaju uvid u ovo, da ovo nije ništa što je daleko od njih, da ovo nije nikakva tajna, jer tajne o mrtvim ljudima ne smije biti. Šta to znači? Vidite, kad uđemo u bazu i kada hoćete da znate šta se dešavalo u općini Centar, mojoj, gdje ja stanujem, mojim sugrađanima, recimo, hrvatske nacionalnosti, onda vi prolazite kroz to i vidite te likove, vidite njihova groblja, vidite mjesta gdje su ukopani i tako dalje, i tako dalje. Dakle, to je priča koju mi želimo da pričamo. Tu dilema manje-više nemamo. Poslje ovoga se šuti. Poslje ovoga se šuti. Poslje ovoga svi manipulatori koji huškaju ljude jedne na druge, ušute. Svi oni koji su nas optuživali da smo domaći izdajnici, plaćenici strani, da smo nacionalni izdajnici, ušute. Jer kad hodate po grobljima po Bosni, kad vidite nadgrobne spomenike na kojima su ginula djeca, vi tek shvatite šta rat znači. I to je ono što mi moramo raditi u regionu, shvatiti kakvu je tragediju, nesreću proizveo rat. A ta je nesreća ispisana na mnogim grobovima širom Bosne i Hercegovine. Vidite mlada lica ljudi, vidite starce, dječake. E, to je taj trenutak kada vi mjenjate svoju percepciju rata i mjenjate svoj odnos spram žrtava. Nema više podjele na moje i njihove žrtve. I drago mi je kada smo radili prezentaciju u Sarajevu da je premijer države gospodin Špirić Nikola izašao i rekao: "Sve ove žrtve su moje žrtve", znate. Ja sam to čekao 15 godina da neko iz politike kaže. I tako i jeste. I to smo imali ovih dana u Krajini. Nema moje i vaše. Ovo su naše žrtve. Sve žrtve u ovom regionu su naše žrtve. Ja bih vas molio da to bude nešto što ćemo mi nositi u sebi. To je suočavanje s prošlošću. Sve ovo ostalo je šuplja priča. Od tog nema niko koristi. Ovo je dostupno svakome. Ovo svako ko hoće može da provjeri i mi smo potpuno otvoreni da napravimo transfer onoga što su naša saznanja i iskustva bilo

gdje. Naravno, nemam vremena, ovo je vrlo komplikovana stara baza. Ali mi ćemo zajedno sa našim partnerima u Beogradu i Zagrebu već ovih mjeseci raditi na jednom potpuno novom sistemu, na nečemu što može biti dobar primjer mnogim nevladinim organizacijama širom svijeta. I to već jeste primjer zapravo. Ja vam moram reći, mi smo ovih dana u Londonu napravili jedan međunarodni *steering board*, jedno tijelo na koje ćemo prenjeti sva ova naša znanja, kako bi se i u drugim zemljama svijeta primjenila ova metodologija, ovaj pristup. Naravno da mi to nećemo moći uraditi u ime Iračana, je li, ili u ime Avganistanaca. Oni to moraju uraditi. Ja sam to morao ili neko drugi u Bosni uraditi. Ali možemo pomoći. Možemo prenjeti znanje. Možemo na razne načine i ohrabriti i reći im kako je ovo važno. Zašto je važno? Vidite, ja ću vam pokazati. Nismo se mi samo bavili žrtvama, da se razumjemo. Mi jesmo predominantno se bavili žrtvama. Ali ovdje vidite i dosijea počinilaca. Ovdje vidite i dosijea svjedoka. Ja te nikad ne otvaram, jer te su kategorije zaštićene i to su ljudi koji na razne načine mogu biti osumnjičeni, pa da se pokaže da nisu ni za šta odgovorni. Oni su tu i oni su na raspolaganju tužilaštvima. Dakle, istina sama za sebe i sama zbog sebe nema svrhe. Ona nama pomaže zapravo u nekoliko stvari. A to je, da dosegneмо pravdu. Tužioci trebaju i moraju da koriste ovo i oni koriste svakodnevno. Specijalno Vijeće za ratne zločine koje je u Sarajevu osnovano prije dvije ili tri godine, odnosno tužilački ured u Sarajevu ovo koristi. Već smo pozvani na neka svjedočenja i tako dalje. Dakle, ovo je potpuno otvoreno za tužioce da bi radili svoj dio posla. Pravda se mora zadovoljiti. Zašto se pravda mora zadovoljiti? Zato što su zločinci još uvijek među nama i oni remete cijeli proces pomirenja. Oni koji su odgovorni za zločine, njima ne odgovara pomirenje. Njima ne odgovara ovakva vrsta pristupa. Njima odgovara upravo to. Zašto im to odgovara? Političarima posebno. Evo vam argument. Prije dvije noći na bosanskoj televiziji u istoj emisiji su se našli Haris Silajdžić i jedan političar iz Banja Luke, nije bitno sad njegovo ime, hajde bolje da ne kažem, bolje da kažem Haris Silajdžić, jer Haris Silajdžić je zapravo bio čovjek koji je to veće tri puta, da nije trepnuo, upotrebio cifru od 200.000 ubijenih u Bosni i Hercegovini. Čovjek tri puta slagao, nije ni trepnuo. A ovaj njegov partner po toj nacional-šovinističkoj liniji, koji sjedi preko puta njega, nijednom nije reagovao. Zašto? Pa zato što njemu to odgovara. Zato što on će sutra otići na drugo mjesto i reći neku drugu brojku i zapravo to se pothranjuje, to se cijelo vrijeme u Bosni pothranjivalo, ta igra brojevima. Mi smo sada uradili nešto što je na svu sreću veliki broj političara prihvatio. Ja sam vrlo sretan. Mnogi su se javili i rekli da od ovog časa se oni zapravo oslanjaju na ovu bazu. I to je jedan veliki iskorak. Veliki iskorak. Neki političari su i pomagali u ovom poslu. Vjerujte. Jedan od njih Ivo Miro Jović, tada član Predsedništva Bosne i Hercegovine kada je jedan hrvatski parlamentarac u parlamentu Hrvatske države, dakle Republike Hrvatske napao ovo što mi radimo, govoreći kako znate, Hrvati su mnogo više stradali, zovnuo me telefonom i rekao: "Znaš, nisu ti baš dobri podaci za Hrvate". Ja kažem "Pa znam i ja ali dajte, sarađujte". Tada smo imali jednu prezentaciju u Mostaru. Zatekao me sanduk dokumentacije koja mi je pomogla da zapravo provjerim mnoge stvari koje sam i do tada imao ali da dodam gotovo 2000 novih imena u bazu podataka. Dakle, govorim to kao dobar primjer da postoje političari s kojima zapravo treba napraviti samo kontakt. Ako neće... Bilo je ljudi koji su potpuno tajno pomagali. Generali, oficiri, komandanti... Ustupali su dokumentaciju, donosili su to i tražili da ostanu anonimni. I to je isto način kako se ovo može uraditi. Ohrabrujem vas u ovom poslu, jer je važno da na regionalnom nivou utvrdimo potpunu istinu o žrtvama. I u Hrvatskoj, bez obzira, kako rekoh, ko su žrtve tamo. I u Srbiji. Ja imam mnogo Srbijanaca koji su poginuli u Bosni. Imam mnogo hrvatskih državljana koji su u jedinicama hrvatske vojske, odnosno JNA ginuli po Bosni. Ti podaci će naravno biti dostupni kada dođe vrijeme da se o tome radi i priča u Srbiji, odnosno u Hrvatskoj. Imamo i stranih državljana raznih, raznih državljana, od Rusa, preko Grka, preko arapskih zemalja i tako dalje, onoga što zovu mudžahedini. Sve je to u bazi podataka. Naravno, ja sam vam pokazao samo ono što se tiče građana Bosne i Hercegovine. Ovo je jedna sveobuhvatna baza koja se ne fokusira samo na žrtve, nego kako rekoh, na počinioce, na svjedoke i na niz drugih vrsta zločina, silovanja, progone, mučenja, logore, nezakonita zatvaranja i tako dalje, i tako dalje. Tek na bazi ovoga mi ćemo zapravo moći da u svakom pojedinačnom društvu, i u regionu i u cjelini, kreiramo taj ambijent u kome ćemo iskreno,

otvoreno zapravo govoriti o činjenicama i o posljedicama. E da se ne bi ponovilo. E da se ne bi ponovilo u onako krvavoj formi kako smo mi, prije svega, mi u Bosni ali boga mi i drugi, iskusili ništa manje, jer nije bitno, tu nije važno licitirati je li ovih manje ili više. Neko je rekao, čini mi se, predsjednik parlamenta, zapravo da smo mi svi izašli kao jezive žrtve i svi smo poraženi. U to ime vam se zahvaljujem i želim zaista da imamo vašu podršku u naporima da utvrdimo i regionalnu istinu o svim žrtvama. Hvala vam velika.

Nataša Kandić: Ja sam rekla ranije znači da je ovaj popis stvarnih žrtava u Bosni i Hercegovini završen ali je vrlo dobro da je Mirsad rekao da zapravo nikada neće biti završen, da za 10 godina jedno novo ime značiće jako puno za potpuniji popis. U oktobru mesecu 2005. godine mi smo počeli sa tim popisom stvarnih žrtava kada je reč o oružanim sukobima na Kosovu. Istovremeno prikupljanje podataka je počelo na Kosovu. U ovom trenutku više od 10 istraživača radi na prikupljanju podataka, iako smo mi znači sa tim podacima i prikupljanjem počeli odmah, znači to je još u februaru 1998. godine. Podatke koje smo prikupili tih prvih meseci 1998. godine ili odmah nakon juna 1999. godine, u međuvremenu u mnogim svojim aspektima nisu više pouzdani, zato što je tamo gde je status bio da tela nisu nađena, u međuvremenu je došlo do ekshumacije i identifikacije posmrtnih ostataka. Ono što predstavlja problem kada je prikupljanje podataka u pitanju, to je naravno, pre svega, u Srbiji, to je prikupljanje podataka o pripadnicima policije i vojske. Na Kosovu nam se pokazuje jedan problem koji smo zapravo u raspravi sa Mirsadam i razgovorima sa brojnim drugim ljudima, shvatili šta se zapravo događa. Posle ratova veliki broj ljudi ostaje u teškom materijalnom stanju. Za mnoge je nabaviti jedan mali iznos novca za održavanje porodice prava borba. Primetili smo da o nekima o kojima smo mi imali podatke početkom 1998. godine da su bili civili i da su u međuvremenu postali pripadnici neke vojske, neke policije, neke formacije a reč je kako bismo mi zapravo zaključili da su porodice naterane zapravo da menjaju status svojih najbližih koji su stradali ili nestali, upravo da bi obezbedili sredstva za izdržavanje porodice. Tako da neko ko je bio civil u vreme kada smo prvi put prikupljali podatke, kasnije, tokom vremena postaje pripadnik vojske, policije ili neke druge naoružane formacije. **Da li imamo dovoljnu podršku od institucija i države? Pa rekla bih da je to u toku. Na Kosovu imamo mnogo manje problema, zato što se istraživanja vrše na terenu, zato što se pokazuje da su porodice najpouzdaniji čuvari novih podataka i da od njih možemo da dobijemo brojne podatke koji su doživeli promenu zapravo od onog početnog uzimanja izjave od porodica, svedoka i žrtava. Što se tiče Srbije, veliku pomoć smo dobili od udruženja porodica kidnapovanih, nestalih i stradalih. Što se tiče institucija, to još uvek kao da se ne tiče tih institucija, kao da postoji ta neka potreba i taj stari način da se podaci čuvaju u fiokama.** Ono što očekujemo, da se taj neki odnos promeni i da ćemo do kraja sledeće godine imati taj jedan dokument koji mi zovemo *Kosovska knjiga pamćenja* ali o tome će... Koliko vidim, nismo još spremni za prezentaciju. Ono što sve vas molim koji danas učestvujete u tome, videli ste ovu sjajnu prezentaciju Istraživačko-dokumentacionog centra, koja u stvari, kazuje koliko je to utvrđivanje činjenica važno, koliko te utvrđene činjenice mogu stvarno da pomognu, ukoliko dođe i do tog, te faze a to je do institucijalizacije procesa suočavanja sa prošlošću i ukoliko uspemo da sve nacionalne vlade i parlamenti u regiji donesu odluku da se započne taj proces utvrđivanja činjenica putem regionalnog tela za utvrđivanje činjenica. Deo posla koji treba da obave ta tela biće definitivno završen. Haška arhiva mnogome će da pomogne da mandat tog tela bude stvarno u skladu sa tom pouzdanom dokumentacijom koja je značajna i pouzdana, jer je prošla fazu istrage i utvrđivanje njene činjenične i dokazne vrednosti u predmetima koji su završeni pred haškim Tribunalom i koji će biti do kraja 2010. godine završeni. Ono što vas takođe molim to je da pomognete, koliko ko može, u promociji važnosti utvrđivanja činjenica i prikupljanja podataka, kako bi se sakupili podaci o svima onima koji su stradali ili nestali. Mi se danas suočavamo sa jednim velikim problemom i nisam sigurna koliko ćemo biti u stanju da taj problem rešimo do kraja. Reč je o Romima. Bilo da su to Romi ili oni koji se izjašnjavaju kao Aškalije, Egipćani, događa se nešto što je civilizacijski problem a to su te njihove stalne selidbe i stalna potraga za hlebom, za nekim poslom, što

ih čini populacijom koja ne čuva podatke, ne čuva neko pamćenje. I ja duboko verujem da mi nikada nećemo utvrditi tačno broj Roma koji je stradao ili broj onih koji su nestali na Kosovu, počevši od januara 1998. godine i to je nešto što treba svakoga od nas da brine i da nas u stvari dovede u jednu situaciju da razmišljamo o tome šta se to događa da mi nismo u stanju da jednoj populaciji, jednom delu stanovništva na ovim prostorima obezbedimo uslove da oni mogu da grade i imaju pamćenje i da može da se formira sećanje na ono što im se događalo, počevši od 1998. godine. Ja ću sada da dam reč Sandri Orlović, mojoj zamenici, koja će da predstavi ono što smo mi u FHP-u uradili kada je reč o Kosovu. Bitna razlika između popisa u Bosni i popisa stvarnih žrtava na Kosovu proizilazi iz različitih brojki žrtava. Mi možemo kada je reč o Kosovu, da napravimo taj popis koji će imati svoju narativnu dimenziju a to znači da će svaka žrtva imati svoju, da kažem, ličnu priču. To je moguće za 15.000 žrtava. To nije moguće napraviti za 100.000 žrtava, kao što je broj žrtava u Bosni i Hercegovini i utoliko će, da kažem, taj dokument te... da kažem, ti dokumenti koji će biti dokumenti pamćenja, odnosno kosovsk dokument će se utoliko razlikovati od bosanskih dokumenata. Dajem reč Sandri Orlović.

Sandra Orlović: Dobar dan svima. Izvinjavam se zbog ovih problema sa tehnikom.

Mirsad Tokača: U stvari ja bih se trebao izvinuti.

Sandra Orlović: Stradanje pojedinaca predstavlja nenadoknadv gubitak za društvenu zajednicu i čovečanstvo u celini. Svest, odgovornost i saosećanje prema žrtvama država iskazuje na razne načine: kroz utvrđivanje odgovornosti onih koji su činili zločine, podizanje spomenika u čast žrtava, pružanjem materijalnog obeštećenja članovima porodica žrtava – reparacijama ali i utvrđivanjem tačno poimenično svih žrtava. Do danas, međutim post-jugoslovenske države na čijim teritorijama se vodio sukob, nisu prepoznale značaj stvaranja jednog ovakvog popisa, odnosno registra popisa, te su jedine dvije inicijative su inicijative nevladinih organizacija: IIDC-a iz Sarajeva u odnosu na sukob u Bosni i FHP-a u odnosu na sukob na Kosovu. IDC je, kao što je Mirsad rekao, nije na kraju i nikad kraja neće biti, ali su uradili najveći dio posla, dok se FHP nalazi negde na sredini puta. Kraj vidimo u junu 2009. godine, kada će biti izdata knjiga *Kosovska knjiga pamćenja*. Dakle, rad na istraživanju, intenzivan rad na istraživanju počeo je u junu 2005. godine. Planirano je objavljivanje knjige, kao što vidite, u junu 2009. godine. U ovoj knjizi će sudbine onih koji su izgubili život ili su nestali na Kosovu u periodu od 1. januara 1998. do 31. decembra 2000. godine biti opisane kroz narativne zapise o njihovom stradanju. Dakle, pored osnovnih podataka o žrtvama, kao što su ime i prezime, datum rođenja, prebivalište, nacionalnost, status, bračno stanje, broj dece, u knjizi će se naći kratka priča o tome kako je ta žrtva nestala, oteta ili kako je stradala ili ubijena. U tom narativnom opisu pokušaćemo svakako da stavimo i nešto što će tu žrtvu na neki način da individualizuje, odnosno da na neki način čitaocu približi život te žrtve pre stradanja. Recimo, ukoliko je ta žrtva bila poznati krojač u svom selu ili ukoliko se radi o vojniku, šta je taj vojnik radio pre nego što je postao vojnik, kom rodu vojske je pripadao i tako dalje. Na kraju zapisa naći će se izvor, dakle dokumenti koje smo mi koristili pri pisanju tog zapisa. Ovako će da izgleda zapis. Ja ću da pročitam za one koji ne vide. Dakle, vidite gore – prvo ime i prezime: Dragan, Božane, Ristić, pa ide datum, nacionalnost, prebivalište, dete i zanimanje. Dragan je živio sa suprugom i sinom u ulici Radeta Petrovića. Kada su se srpska vojska i policija povukle sa Kosova, Draganova porodica je prešla u Srbiju. On je ostao u Gnjanu/Gjilan u svom stanu. Ujutru, 22. juna 1999. godine, neko ga je pozvao iz fabrike gde je radio i rekao mu da treba da dođe da uzme svoju radnu knjižicu. Dragan je odmah krenuo i oko 10.00 sati je bio ispred ulaza fabrike. Kod portirske kućice nalazilo se četiri, pet pripadnika OVK. Na pitanje jednog od njih, Dragan je rekao kako se zove. Taj vojnik je pregledao neki spisak a potom su vojnici Draganu vezali ruke i uveli ga u kućicu. U kućici su bila i dvojica Roma koji su kasnije ispričali porodici da su pripadnici OVK odveli Dragana iz kućice u nepoznatom pravcu. Draganov nestanak je na listi

Međunarodnog komiteta crvenog krsta registrovan pod brojem i sad vidite broj (BLG-800911-01). Evo ovde znači izvor, i tu su nabrojani dokumenti koje smo koristili pri pisanju ovog zapisa. Uzor za pisanje *Kosovske knjige pamćenja* pronašli smo u jednoj knjizi koja se zove *Izgubljeni životi* (*Lost lives*) u kojoj su opisane subine 3.703 žrtve sukoba između Irske republikanske armije i Britanske vojske u periodu 1966. i 2003. godine. Ova knjiga je prvi put objavljena 1999. godine ali je kasnije doživela nekoliko svojih dopuna. Na njoj su oko 10 godina radili četiri novinara i jedan istoričar. Evo vidite kako se u toj knjizi, kako su, ovaj, prikazani zapisi. Dakle, potpuno smo preuzeli formu iz ove knjige. Evo malo bliže. Na engleskom je.

Da bismo bili u stanju da napišemo ove zapise, naravno, mi moramo pred sobom da imamo sve činjenice koje se odnose na konkretnu žrtvu. E sad, do tih činjenica dolazimo na različite načine i kroz različite izvore. Neki od tih izvora su za nas pouzdaniji i važniji a neki zapravo trebaju svoju potvrdu. Za nas najpouzdaniji izvor je svakako izjava koju svedok ili član porodice žrtve da istraživaču FHP-a. Izjava se uzima na posebnom formularu koji smo ustanovili za uzimanje izjave i zapravo taj formular pomaže istraživaču da obezbedi sve relevantne činjenice. **Do sada su istraživači FHP-a razgovarali sa preko 4650 svedoka i članova porodica.** Mnoge od ovih izjava su uzete 1998., 1999. i 2000. godine ali je većina njih uzeta od juna 2005. godine na ovamo. Ovako uspešno istraživanje svakako ne bi bilo moguće da zaista nemamo jednu iskrenu i otvorenu... iskrenu i otvorenu saradnju sa udruženjima žrtava, kako onih na Kosovu tako i onih u Srbiji. Nataša je već rekla, da ovaj, da **imamo najveći problem sa lociranjem i kontaktiranjem porodica žrtava koji su bili policajci ili vojnici** ali nadamo se će raniji razgovori sa.... skori razgovori sa predstavnicima MUP-a doprineti poboljšanju saradnje i nekom bržem protoku informacija. **Od ostalih izvora koristimo transkripte sa suđenja pred haškim Tribunalom.** To su transkripti suđenja Slobodanu Miloševiću, Milanu Milutinoviću, Ramušu Haradinaju, Fatmiru Ljimaju i tako dalje. Zatim dokumentacija sa domaćih suđenja za ratne zločine na Kosovu i u Srbiji, izveštaji državnih organa, poput izveštaja Odbora za Kosovo i Metohiju Skupštine Srbije, nevladinih organizacija poput izveštaja Odbora za ljudska prava u Prištini, međunarodnih organizacija. Primer je svakako lista Međunarodnog Komiteta Crvenog krsta, zatim potvrde o smrti, to su one umrlice, izvodi iz matične knjige umrlih, medicinska dokumentacija. Tu pre svega, spadaju izveštaji sa ekshumacija i utvrđivanje uzroka smrti, fotografija spomenika i memorijala. Zatim knjige, **novinski članci i tako dalje.** Da bi ova ogromna građa i ogroman broj podataka koji prikupimo na neki način sistematizovali i omogućili lak pristup i pretragu tih podataka, svi podaci su uneti u našu bazu podataka. Nakon toga se ti podaci analiziraju i kreiraju se dosijea žrtava. Sve žrtve o kojima FHP poseduje bilo kakvu informaciju ima svoj dosije. **Mi trenutno posedujemo potpune podatke o 6.533 žrtve u periodu od januara 1998. godine do decembra 2000. godine i nepotpune podatke o 5.596 žrtava.** Šta znači *nepotpuno*? Znači, imamo samo ime i prezime i datum stradanja žrtve ali nemamo, nisu nam poznate okolnosti pod kojima je ta žrtva stradala. Dakle, u odnosu na ove žrtve za koje **imamo nepotpune podatke, istraživanja se i dalje nastavljaju.** Procena FHP je da je u ovom periodu koji sam spomenula na Kosovu stradalo između 11.000 i 14.000 lica. Mi se nadamo da će na kraju istraživanja konačan broj biti bliži ovoj donjoj granici od 11.000. Pored toga, prema listi Međunarodnog Komiteta Crvenog krsta iz jula 2007. godine 2.047 lica se još vodi kao nestalo. U bazi podataka, ovo je slično kao ovo što je Mirsad pokazao, dakle ovo je dosije žrtve. Ovo je takozvana maska dosijea žrtve. Mi preko ovog dosijea imamo pristup svim izvorima u kojima se nalaze podaci u vezi sa tom žrtvom. Do kraja februara, FHP će na svom sajtu koji vidite ovde, objaviti listu žrtava o kojima imamo potpune podatke ali i listu žrtava o kojima imamo nepotpune podatke. S tim u vezi apelujemo, naravno, na sve one koji su zainteresovani da pogledaju te liste i da eventualno nam jave neki podatak koji mi ne posedujemo ili da je možda pogrešan podatak koji imamo na tim listama. Ova e-mail adresa je ustanovljena samo za ovu svrhu. E sad hoću da vam pokažem na jednom primeru kako zapravo izgleda pisanje zapisa. Kako se zapravo podaci koje dobijamo iz različitih izvora kombinuju i kako se ukrštaju i kako iz različitih izvora dobijamo, ovaj, informacije koje su potrebne za pisanje jednog zapisa. Ja ću opet za one koji možda ne vide, da pročitam ovaj zapis.

"Tefik je sa porodicom živeo u ulici Gani Hoxha u Đakovici/Gjakovë. U istoj ulici živeo je i njegov stric Selim, kod koga je Tefik sa porodicom prešao 7.05.1999. godine, jer je njegova kuća bila sigurnija. Iz istih razloga kod Selima je došao i komšija Elez sa svojom porodicom. Istog dana, u 17.45 časova u kuću su ušla tri policajca, bacili su suzavac, a onda su žene i decu isterali napolje a muškarce zadržali. Malo kasnije, žene su čule rafalnu pucjavu a potom je Selimova kuća počela da gori. Sutradan, Selimova supruga i sin su se vratili kući i u kuhinji su našli tela Selima, Tefika i Eleza. Radnici komunalnog preduzeća Čabrat/Çabrat su odneli žrtve i sahranili ih na gradskom groblju. Pre dolaska međunarodnih snaga na Kosovo, srpska policija je premestila tela Selima, Tefika i Eleza. Tela su pronađena u masovnoj grobnici u *Batajnici 05* u Srbiji. Tefik je sahranjen 12.06.2004. godine, posmrtni ostaci Selima 16.decembra 2004. godine a Eleza 22.aprila 2005. godine na groblju u Đakovici/Gjakovë. E sad, ovde piše izjava svedoka i njegovi inicijali. To su članovi porodice Lohani. Ovo je izjava jednog od svedoka. Preko izjava uglavnom dolazimo do podataka o okolnostima pod kojima je neka žrtva nestala ili ubijena. Evo, i ovo je izjava drugog člana porodice Lohani. Ovde sada vidimo izveštaj Instituta za sudsku medicinu koji je upućen Okružnom sudu u Beogradu i tu pod brojem 15... pod brojem 15, ja sada ne mogu da vidim oдавде, možete da vidite Tefik... dakle ovo nalazi se izveštaj o telu Tefika Lohanija koji je iskopan na lokaciji u Batajnici. I ovo je taj centralni spisak Koordinacionog centra. Žao mi je što se malo slabije vidi. Zaista smo se trudili da izoštrimo sliku. Ali dakle na ova tri spiska, oni su izvučeni iz tog centralnog spiska Koordinacionog centra, na kome se nalaze sva tela koja su predana a koja su iskopana na lokacijama u Batajnici. **Nakon što FHP bude siguran... nakon što mi budemo bili sigurni da smo prikupili potpune podatke o 90 posto žrtava, mi ćemo naše rezultate rada izložiti javnosti. Organizovaćemo javne prezentacije rezultata istraživanja. Prezentacije će biti organizovane u svim mestima na Kosovu gde su počinjeni zločini. Dakle, od velikih gradova poput Đakovice/Djakovë, Peći/Pejë, Suve Reke/Suharekë ali i u selima Ćirez/Qirez, Pusto selo/Pastaselo i tako dalje ali takođe prezentacije će biti organizovane i u Srbiji u onim mestima gde živi većina raseljenih Srba sa Kosova.** Ovim javnim prezentacijama nadamo se da ćemo da podstaknemo one svedoke koji do sada nisu dali izjavu FHP-u ali svakako ovo će biti jedna vrsta provere svih do tada prikupljenih podataka. Nadamo se zaista u onom momentu kada počnemo sa ovim prezentacijama sa jednom angažovanom medijskom kampanjom, da ćemo dopreti do svih onih koji nam još uvek nisu dali izjave. Ja završavam ovu prezentaciju sa rečenicom kojom je knjiga *Izgubljeni životi* počela: "Posvećeno našoj deci, kako bi mogli učiti iz lekcija prošlosti", tako da... Hvala vam na pažnji.

Nataša Kandić: Ukoliko ima nekih kratkih pitanja ili sugestija u vezi sa ovom prezentacijom popisa... poimeničnog popisa žrtava u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, izvolite, molim vas. Evo, Ivan Zvonimir Čičak.

Ivan Zvonimir Čičak: Dobar dan. Moje ime je Ivan Zvonimir Čičak i bio sam prvi predsednik Hrvatskog Helsinškog odbora prije puno, puno godina. Javio sam se za riječ jer sam jedan od pionira istraživanja ratnih zločina, zbog toga što sam impresioniran izlaganjem Mirsada Tokače. Nisam impresioniran sadržajem, nego retorikom i načinom. Ja sam na ovakvim konferencijama bio u zadnjih 15 godina na stotinjak i sa Mirsadom sam se susretao puno puta. Mirsad Tokača može biti uzor čovjeka, to sam iz današnjeg njegovog izlaganja, koje sam slušao pažljivo, shvatio, koji je prošao i stanovit put unutarne idejne i ljudske katarze. I njegovo izlaganje danas, njega kao čovjeka me je impresioniralo, zato što vidim u pet godina koliko je taj čovjek, radeći sa ljudskim žrtvama, patnjom drugih oplemenjen. Ja mu čestitam i divim se Mirsade vašem radu, jednom apsolutno novom kvalitetom retorike, lišene bilo koje političnosti i historijskih natruha, što je jako važno, a to je da shvatimo da su sve žrtve u nizu, na ovom prostoru od 1918. godine do danas bile žrtve i da su one žrtve koje su stradale u Drugom svjetskom ratu također nakon... u vrijeme rata i poslije rata u vrijeme Titovog komunističkog režima bile žrtve i da nitko nema pravo osporavati njima status žrtava i pravo

na istragu zločina koje su počinjene. Danas je to vrlo aktuelno zbog ovih rasprava u Hrvatskoj koje se vode zadnja tri dana. Čestitam i Fondu za humanitarno pravo i neumornoj Nataši i želim uspješan rad. Mi smo počeli prvi rad na istraživanju ratnih zločina, zapravo zajedno, odnosno žrtava, istraživanjima i utvrđivanja popisa nakon *Oluje*. To je sve rađeno ručno i prvi izveštaji koji su napravljeni, bili su na šapirografu, odnosno kako se zove, na fotokopir aparatu. Ovo danas je nešto u tehnološkom smislu i metodološki impresivno i ja bih samo danas, evo koristim ovu priliku, sjetio sam se čovjeka koji je zapravo prvi počeo raditi na istraživanju žrtava ratnih zločina u Hrvatskoj, Pere Mrkalja, koji je iscrpljen takvim radom, nažalost, umro ali takva imena nepoznatih ljudi a i poznatih, tu su kolege iz Fonda za humanitarno pravo i Mirsad, ugrađene su u ono što jedino može biti budućnost zemalja sljednica bivše Jugoslavije na putu da ovdje u rekonstruiranom prostoru nakon disolucije Jugoslavije, živimo kao prijatelji, bez opasnosti da će glavnu riječ u ovim prostorima imati sindikati brusača noževa. Hvala ljepo.

Nataša Kandić: Ukoliko ima još učesnika sa pitanjima, izvolite, imamo 10 minuta.

Marko Grabovac: Hvala vam lijepa. Ja sam Marko Grabovac, predsjednik Udruženja za traženje zarobljenih boraca, nestalih civila opštine Bosanski Brod i potpredsjednik Saveza udruženja na nivou Republike Srpske za traženje nestalih lica. Pažljivo sam slušao prethodne i sigurno da sam zadovoljan kada nešto više saznam sa ovog ovakvog dobrog i uvaženog mjesta od određenih ljudi koji se bave dosta dobro sa ovom problematikom koja najviše interesuje nevladine organizacije, odnosno udruženja koja se bave više traženjem nestalih lica i čini mi se da se možemo dosta pohvaliti sa svojim radom, smatrajući da to prenosimo na određene institucije da nas slušaju koliko mogu i da nam pomognu u svemu ovome što mi očekujemo godinama, procesuiranje na bazi traženja nestalih lica, odgovornosti kada su u pitanju ratni zločini. Međutim, gospođu Kandić sam dobro slušao i sigurno da se slažem sa vašim izlaganjem, međutim, još uvijek nemamo čistih i dobrih podataka o nestalim licima na prostoru bivše Jugoslavije a uopšte Bosne i Hercegovine. To mogu da kažem iz ličnog svoga rada na bazi udruženja za traženje nestalih lica, gdje se žrtve ekshumiraju, odvezu se na određena mjesta ali se ne ide načinom traganja ko su, odakle su i kome pripadaju. Smatrajući da sam ja jedan isti od njih koji tražim čak iz svoje porodice nestale osobe, majku i brata mi, međutim radim uporno, gdje sam pronašao do sada 246 žrtava ali od toga sigurno 30 posto... Očekujemo uporan rad, brz rad, DNK analize, tu smo nezadovoljni, barem moje udruženje a sigurno i druga. Što se tiče Roma na području Bosne i Hercegovine isto tako bih zamolio, jer imamo jednu masovnu grobnicu gdje smo otkopali od 59 žrtava, gdje se našlo 23 posmrtna ostatka djece. Ali ja tragam još uvijek i pokušavam da zamolim svakog ko može da mi pomogne odakle su djeca, gdje su i kada nestala, što smatram da nije to konačan broj, te djece, jer tragamo još za dio nestalih osoba. Pokušavam sa gospodinom Tokačem i ovo. Gospodine Tokača, jednom prilikom sam vas zamolio ako je moguće da saznamo nestanak osoba po nacionalnoj osnovi po opštinama, da bi eventualno mogli da privedemo kraj djelimično rečeno po odnosu nacionalnosti ubijenih, nestalih, zarobljenih i slično, tih žrtava, smatrajući da ćete sigurno nastojati da nam pomognete a onda ćemo sigurno imati veće i bolje mogućnosti da znamo tačan broj po nacionalnosti poginulih osoba, od djece, žena, staraca i slično. Tako vojnika a tako i civila. Hvala vam.

Nataša Kandić: Imamo još samo minutu.

Amir Kulaglić: Dame i gospodo, ja se izvinjavam ali ću biti stvarno kratak. Ja sam Amir Kulaglić iz Srebrenice i jedan od preživelih Srebreničana koji ne može otići odavde a da, bez imalo želje da s bilo kim raspravljam o odgovornosti bilo koga za Srebrenicu a da ne kažem ovo što želim reći. Za tragediju i genocid u Srebrenici najodgovorniji je velikosrpski projekat oličen u Slobodanu Miloševiću, SANU ali i... pardon, ja se izvinjavam, političkom i vojnom rukovodstvu Republike Srpske. Na drugom

mjestu dolazi odgovornost međunarodne zajednice koja je rezolucijom Savjeta bezbjednosti preuzela odgovornost da će zaštititi i narod i teritoriju Srebrenice i taj mandat povjerila prije svega, kanadskom bataljonu a onda holandskom bataljonu. Holandski bataljon nije izvršio svoj zadatak, čak šta više na vrlo sraman način je učestvovao u mnogim aktivnostima koje su dovele do pogibije 10.000 žrtava. Ja ne znam igre riječi. Kaže se – Holandani jesu odgovorni ali nisu krivi. Holandski bataljon je i odgovoran i kriv. Takođe i Morion i Vlada Francuske, koja je takođe sprovodila neku parlamentarnu anketu i rekla: *Mi jesmo odgovorni ali nismo krivi*. Da gospodo, oni su i krivi i odgovorni. Tako da ne mogu se složiti s onima koji kažu da holandska vlada jeste odgovorna ali nije kriva. Ona je i odgovorna i kriva, jer je poslala svoje trupe u Srebrenicu da je zaštititi. Po dolasku svojih snaga u Holandiju, umjesto da bar ono, prećutno pomire se s tim šta su uradili, oni su dodjelili Karremansu čin pukovnika a mnoge nagradili nekakvim ordenjem. Po meni to je vrlo sraman čin i ja se s tim ne mogu složiti, jer u Srebrenici sam izgubio sve muške članove moje mnogobrojne obitelji. Hvala.

Nataša Kandić: Objavljujem pauzu. Nakon pauze imaćemo prilike da slušamo dve žene od kojih je jedna radila kao član Komisije za istinu i pomirenje u Peruu. Obe one mogu jako puno da nam pomognu upravo u onome o čemu mi stalno govorimo a to je – o važnosti i potrebi stvaranja javne platforme za glas žrtava.

(Pauza)

Nataša Kandić: Nastavljamo sa radom. Imamo izuzetnu priliku da čujemo Medelajn Fulard (Madeleine Fullard) i Sofiju Maher (Sofia Macher), koja je upravo na putu od aerodroma prema nama. Medelajn Fulard je direktorka Radne grupe za nestale osobe pri Kancelariji javnog tužioca Južne Afrike. Inače je bila istraživačica u Komisiji za istinu i pomirenje u Južnoj Africi. Čujmo Medelajn Fulard.

Madeleine Fullard: Hvala vam puno Nataša, i dobar dan svim prisutnima. Na samom početku bih htela da pozdravim sve prisutne i da vam kažem koliko se osećam počastvovano što sam danas ovde prisutna i imam mogućnost da naučim više o situaciji u ovom regionu. Danas ću vam predstaviti rad Komisije za istinu i pomirenje u Južnoj Africi. Očigledno je da su neka od iskustava Južne Afrike u potpunosti drugačija od iskustava u ovom regionu ali se nadam da će nešto od onoga o čemu ću razgovarati sa vama ovog popodneva biti relevantno i za probleme o kojima vi ovde raspravljate. Južnoafrička komisija za istinu se suočila sa mnogim kontraverzama tokom svog rada i o tome ću vam govoriti. Mislim da treba da krenem od kratkog dvominutnog uvoda o prirodi sukoba koji se odigrao u Južnoj Africi. Ne znam koliko su danas prisutni upoznati sa istorijom Južne Afrike, ali u osnovi to je bila holandska i britanska kolonija preko 400 godina u koju su doseljenici praktično došli i oduzeli zemlju od domorodaca, uveli sistem prinudnog rada i počinili virtuelni genocid nad delovima domorodačkog stanovništva. Južna Afrika je, takođe, uglavnom poznata po svojoj politici aparthejda. Apartheid je bio sistem legalizovanog rasizma u kojem je crnačka većina bila u potpunosti potisnuta. Crnci su činili oko 80% stanovništva Južne Afrike, doseljenička belačka populacija je sačinjavala oko 12% stanovništva, a 8% stanovništva su bili tzv. mešanci ili obojeni. Tokom čitavog 20. veka postojale su organizacije koje su bile posvećene borbi protiv politike aparthejda. To je uglavnom činjeno putem nenasilne borbe. Međutim, tokom 1960. godine država je zabranila sve političke organizacije tog tipa i one su bile primorane da napuste zemlju. Zatim je počeo period najstrašnijeg političkog nasilja između 1960. i 1994. Procenjeno je da smo u tom periodu imali 25 000 žrtava u zemlji. Ovo se uglavnom događalo u formi okršaja između civila i snaga bezbednosti. Više od 60 000 ljudi je bilo zatvoreno bez suđenja, a hiljade njih je bilo izloženo torturi tokom vanrednog stanja i drugih oblika pritvaranja. Imali smo više od 30 000 političkih zatvorenika koji su osuđivani na dugotrajne zatvorske kazne i sigurna sam da svi znate za našeg najpoznatijeg zatvorenika, našeg bivšeg predsednika Nelsona Mandelu, koji

je proveo više od 26 godina u zatvoru na ostrvu Robben. Puno ljudi, preko 150, je osuđeno na smrtne kazne. Osnivanje Komisije za istinu u Južnoj Africi se odvijalo na dosta drugačiji način nego što je to bio slučaj u nekim drugim državama. To se dogodilo tokom procesa političkih pregovora od 1990. do 1994., poslednje 4 godine sukoba i praktično tokom ovih političkih pregovora u poslednjem trenutku su dogovorene amnestije. Međutim, nije dogovoren način na koji će te amnestije biti sprovedene. To je bilo obuhvaćeno našim prelaznim ustavom. Posle demokratskih izbora 1994. odlučeno je da ne može samo da se sprovede proces pružanja amnestija, već da u tom procesu moraju da učestvuju žrtve; žrtve moraju da zauzimaju centralno mesto u tom procesu i zato je donešena odluka da se izanaliziraju iskustva komisija za istinu u zemljama u Latinskoj Americi, kao što su Argentina i Čile, koje su ta iskustva posmatrale sa stanovišta žrtava. Eto, tako je komisija za istinu u Južnoj Africi došla na ideju da, u određenom smislu, spoji procese pružanja amnestija i proces koji je sprovodila komisija za istinu. To je veoma kontraverzan aspekt i htela bih da naglasim da smo mi jedina komisija za istinu koja je ikada uključila proces pružanja amnestija u domen svog rada. Dakle, ne bih volela da se na bilo koji način stekne utisak da je osnovna svrha komisija za istinu da pružaju amnestije. Reč je o konkretnom kontekstu koji je u Južnoj Africi doveo do takvog razvoja događaja. Takođe, komisija za istinu nije pala sa neba u već pripremljenom obliku. Konsultacije su trajale više od dve godine u našem parlamentu i unutar grupa civilnog društva o karakteru, obliku, mandatu i zadacima komisije za istinu. Zapravo, ako se dobro sećam, to je bio zakon o čijem radu se najviše raspravljalo u istoriji Južne Afrike. Ono što je još bitno jeste činjenica da su se, u periodu od te dve godine u kojem se ta komisija formirala, organizacije i udruženja žrtava udružile i osnovale jedinstveno udruženje žrtava, koje je uspelo na veoma efikasan način da lobira da njihovi interesi budu veoma dobro zastupani u komisiji za istinu. Konačno, pred kraj 1995. usvojen je Zakon o nacionalnom jedinstvu i pomirenju. Komisijom je upravljalo 16 komesara, a predsedavajući je bio nadbiskup Desmond Tutu, koji je ujedno i dobitnik Nobelove nagrade za mir. Htela bih da objasnim i proces odabira. Te komesare nije postavila samo vlada. Organizovan je javni proces nominacija u kojem je svako, svaki pripadnik javnosti ili neke organizacije mogao da nominuje osobe za koje je smatrao da treba da budu komesari. Zatim je sastavljena ta lista, ljudi su javno intervjuisani pred specijalnim komitetom koji je postavljen u parlamentu i konačno je sužena lista koju je odobrio predsednik, predsednik Mandela. Osobine koje smo kod ljudi tražili su bili integritet; tražili smo ljude koji poseduju kredibilitet i sposobnost da budu nezavisni, a koji su u isto vreme reprezentativni. Hteli smo da svi ljudi u Južnoj Africi steknu utisak da će i njihovi interesi biti zastupani, a ne samo interesi jedne strane. Moram reći da su mnogi članovi komisije posedovali značajno iskustvo u radu na polju ljudskih prava. Takođe se vodilo računa da u radu članova komisije bude ostavljeno prostora i za rasna i rodna pitanja. Iako je reč o telu koje je država finansirala, iako je padala pod nadležnost ministarstva pravde, ipak je predstavljala nezavisnu instituciju koja je sama mogla da odlučuje o sopstvenom budžetu, o načinu na koji će da troši novac. Dakle, vlada se nije mešala, iako su sredstva stizala iz ministarstva pravde. Naša komisija za istinu je imala tri stuba rada. Nemaju sve komisije za istinu ova tri stuba rada, već je to bio slučaj sa Južnom Afrikom. Prvi stub je bio Komitet za kršenja ljudskih prava u kojem je bilo šest članova komisije. Ovaj komitet je bio fokusiran na iskustva žrtava, na uzimanje izjava, održavanje saslušanja, sprovođenje neposrednih istraga itd. U drugu oblast rada spadao je naš Komitet za amnestije, u kojem je služio veliki broj članova komisije i sudija i koji je saslušavao, primao i preispitivao zahteve za davanje amnestija počinocima zločina. Opet bih htela da naglasim da smo mi bili jedna i jedina komisija za istinu koja je u svoj rad uključivala i komponentu davanja amnestija. To inače ne spada u oblast rada komisija za istinu. Na kraju, treća oblast rada je Komitet za reparacije, čiji je zadatak bio da se konsultuje sa žrtvama, stručnjacima i tako dalje, kao i da razvije program reparacija i rehabilitacija koji je trebalo da se podnese Vladi na razmatranje. Ovde je važno naglasiti da komitet i komisija za istinu nisu imali ovlašćenja da taj program realizuju. Mi smo samo mogli da sastavimo predlog programa, a na Vladi je bilo da ga usvoji i realizuje. Šta je bio zadatak komisije za istinu? Naš zadatak je bio da istražimo i uspostavimo što kompletniju sliku o prirodi, uzrocima i intenzitetu kršenja ljudskih prava

počinjenih tokom sukoba u prošlosti koji su trajali od 1960. do 1994. godine. Dakle, kao što možete da vidite, komisija je imala jaku istražnu komponentu. Kršenja ljudskih prava kojima se bavila naša komisija su bila daleko šira od svih dotadašnjih komisija za istinu. Bavili smo se ubistvima, torturom, okrutnim i nehumanim postupanjem, kao i otmicama i nestancima. Takođe, nijedna komisija do tada se nije bavila surovim i nečovečnim postupanjem i čak smo i mi imali muke prilikom definisanja te kategorije. Ukoliko vam je kuća zapaljena to predstavlja surovo i nečovečno postupanje, ali šta ukoliko je na vas pucano a metak vas promaši? Radi se o pokušaju ubistva ali da li to predstavlja i teško kršenje ljudskih prava? Imali smo dosta poteškoća sa tim pojmom. Sada da se okrenem strukturi i osoblju komisije za istinu. Otvorili smo 4 nacionalne kancelarije u 4 glavne regije, u gradovima Johannesburg, Kejptaun, Durban i Istočni London. Kao što sam već rekla imali smo 16 članova komisije. U timu smo imali između 30 i 40 osoba koje su uzimale izjave, iako smo kasnije sarađivali sa drugim nevladinim organizacijama koje smo obučavali da uzimaju izjave u raznim regijama. Imali smo preko 60 inspektora i 12 istraživača; svi su oni radili u ove 4 kancelarije. Imali smo veliki broj osoba koje su radile na obradi i analizi podataka. Na vrhuncu je komisija imala oko 400 osoba u svom timu. Radilo se, dakle, o značajno velikoj organizaciji. U ove četiri kancelarije smo bili podeljeni na regionalne timove jer smo osećali da je naš zadatak da radimo na terenu u što bližem kontaktu sa žrtvama. I razvili smo metodologiju rada, ciklus od neka tri meseca u kojem bismo išli u određeni region, uzimali bismo izjave, onda bi usledio proces istraživanja kako bi se utvrdilo da te izjave zaista imaju koren u autentičnim događajima. Zatim se te izjave analiziraju i u određenom procesu bismo određene izjave odabrali za javna saslušanja, o tome ću kasnije govoriti. I konačno su sledila sama javna saslušanja. Zatim bismo odlazili u drugi region i ciklus bi počinjao iznova. Uzimanje izjava je za mnoge žrtve bila jedina prilika da se sretnu sa nekim iz komisije za istinu jer, kao što ću kasnije objasniti, samo mali broj žrtava je zapravo dobijao priliku da svedoči na javnim saslušanjima. Uzeli smo 22 000 izjava, ali je samo oko 2000 ljudi svedočilo na javnim saslušanjima. To znači da je samo 10% žrtava svedočilo u javnim saslušanjima, što znači da je uzimanje izjava za većinu žrtava bio jedini neposredan susret za komisijom za istinu. Zbog toga je taj susret bio veoma bitan. Dalje, obrada podataka i kodiranje su, takođe, veoma važni. Sada ću govoriti o tome kako smo birali izjave za javna saslušanja. Prvo, kada bismo uzeli izjavu iz određenog regiona, seli bismo da je analiziramo. Kakva je slika nasilja, koja je priroda teških kršenja ljudskih prava koja su se dogodila u toj određenoj regiji? Da li je svako područje iskusilo politički sukob na veoma različit način? Takođe smo gledali i koji su bili važni događaji u konkretnoj zajednici. Da li su postojali neki važni događaji za koje nismo ni čuli ili da li postoje neki događaji koji, iako o njima imamo dosta podataka, i dalje predstavljaju važne događaje koje žrtve treba da izlože tokom javnih pretresa. Šta da radimo sa različitim grupama žrtava? Morali smo da se pobrinemo da u javnim saslušanjima budu zastupljene žrtve iz različitih zajednica žrtava. Takođe smo pokušali da među tim žrtvama obezbedimo rodnu, starosnu i rasnu zastupljenost jer su javna saslušanja predstavljala glavni način da se publici prenese poruka o tome ko je pozvan da se obrati komisiji za istinu. A to su bili svi koji su iskusili teška kršenja ljudskih prava na svojoj koži; svi oni su imali pravo da se obrate komisiji za istinu. Komisija nije bila rezervisana samo za žrtve državnog terora, na primer. Čak i ljudi koji su predstavljali mete pokreta oslobođenja su mogli da se obrate komisiji i da daju izjave. Dakle, radilo se o veoma važnom procesu javnog obrazovanja koji se odvijao na tim javnim saslušanjima. Evo primera našeg prvog javnog saslušanja i istaći ću samo nekoliko aspekata kako biste mogli da steknete sliku strukture. U Južnoj Africi imamo 11 zvaničnih jezika i pokušali smo da obezbedimo simultani prevod na dominantne jezike koji se u tom konkretnom regionu govore. Ovde na sceni vidite članove komisije. Poseban sto je bio postavljen za žrtve koje su imale pratnju. Prvi red publike je bio rezervisan za žrtve i za njih smo organizovali veoma svečanu ceremoniju na samom početku suđenja. Publika bi sela i tek nakon toga bi ušla povorka žrtava. Svi bi ustali i stajali dok žrtve ne sednu. Zatim je čitan spisak imena žrtava, a članovi komisije bi pozdravili svaku pojedinačnu žrtvu jer je taj način priznanja i odavanja počasti predstavljao jednu od najvažnijih funkcija komisije za istinu. Ono što na slikama ne možete videti je veoma velika zainteresovanost

medija. Trudili smo se da medije sklonimo iz neposredne blizine žrtava, ali sama javna saslušanja su bila veoma zastupljena u medijima. Radio i televizija su prenosili uživo javna saslušanja, novinari iz svih svetskih novina su dolazili. Javna saslušanja su dobila zasluženu medijsku pažnju. Takođe, javna saslušanja su održavana u državnim zgradama jer je to predstavljalo važan deo tih saslušanja. Svrha saslušanja je bila da država prizna nešto što se tako dugo poricalo, tako da smo mi koristili državna sredstva da iskažemo poštovanje žrtvama. Sada da kažem nešto više o svedočenjima i formi javnih saslušanja. Obično smo organizovali tri dana svedočenja u svakom regionu. Svakog dana je svedočilo između 30 i 90 žrtava što je u velikoj meri zavisilo od veličine grada u kojem se saslušanje organizuje. U zavisnosti od veze između svedočanstva sa nekom od regija neke žrtve su imale manje vremena u jednom regionu od žrtava u nekom drugom regionu. Ono što je bilo važno jeste to da se žrtve koje svedoče jednog dana upoznaju pre saslušanja. Mi smo sa njima radili pre saslušanja, dovodili smo ih na mesto održavanja saslušanja nekoliko dana ranije gde su se međusobno upoznawali i učili o prirodi iskustava drugih ljudi, te stekli sposobnost da izgrade grupnu solidarnost i pruže podršku jedni drugima pošto se radilo o žrtvama koje su imale različita iskustva. Svaki pojedinac koji je trebalo da svedoči je imao obučenog savetnika ili osobu za pružanje podrške sa kojom se sastajao pre i nakon saslušanja da razgovaraju o problemima koji su ih mučili, i tako dalje. Ukoliko je žrtva izrazila želju ta bi im se osoba pridružila na sceni, ili je to mogao da bude neki član porodice. Takođe su se žrtve upoznavaile i sa članom komisije koji je trebalo da razgovara sa njima i da na neki način vodi svedočenje. Takođe, odmah nakon datog svedočenja za žrtvu se organizovalo savetovanje i podrška jer prirodno, svako svedočenje je predstavljalo za žrtvu veoma emotivno iskustvo. Moć ovih javnih saslušanja je stvarno bila ogromna. Ona su značila da je javnost u Južnoj Africi svojim očima videla stvari koje ... Država je godinama poricala da je tortura sprovedena, a ovde smo neprekidno slušali žrtve koje su svedočile o ličnim iskustvima veoma slikovito i uz autentičnu emociju koja je pratila svedočenje o takvim iskustvima. Evo, ovo je slika jedne od naših žrtava kako svedoči uz pomoć savetnika koji je sedeo pored nje. Ovo je bila neverovatno važna komponenta i mislim da ću kasnije morati da kažem malo više o tome. Najvažnija stvar je, zapravo, bila činjenica da smo se bavili zvaničnim priznanjem iskustava kroz koja su prošli obični ljudi. Znate, naravno, da u svakoj državi postoje mnogi slučajevi koji postanu poznati, ali većina ne postane i o njima se ne piše u novinama. Mi smo pružili prostor za siromašne, nepismene, obične građane čije se priče drugačije ne bi ni čule i to je bilo zaista moćno. Kao što sam već pomenula, televizija, radio i novine su uživo pratili ova javna saslušanja. Mislim da sada kada se osvrnemo i pogledamo unazad na to što smo učinili videćemo da je to bilo nešto što ni sami nismo očekivali jer smo bili prva komisija za istinu koja je organizovala javna saslušanja tako da smo usput učili. Ova javna saslušanja su predstavljala prepoznavanje humanosti na veoma moćan način putem slušanja iskustava ljudi prevazilazeći podele na političke partije, iskustava patnji i gubitaka najmilijih između zajednica i to je bilo neverovatno moćno. Morate zapamtiti da smo zbog politike aparthejda u Južnoj Africi živeli potpuno podeljeni. Belci i crnci su u Južnoj Africi živeli u odvojenim krajevima, nisu smeli da sede na istim mestima, da se voze istim autobusima ili vozovima. Većina belaca u Južnoj Africi je u kontakt sa crncima dolazila jedino u kontekstu rada, upoznawali su ih kao radnike koji su radili u njihovim domaćinstvima. Većina belaca u Južnoj Africi nikad nije bila u delovima grada u kojima žive crnci. Prema tome, na ovim javnim saslušanjima na kojima su ljudi iznosili svoja lična iskustva i emocije su crnci po prvi put predstavljeni kao ljudska bića koja imaju emocije, a to je za većinu Južnoafrikanaca bilo prvi put. Mi smo uz pomoć ovih javnih saslušanja gradili zajednički identitet koji se zasnivao na zajedničkoj patnji, a ne na rasnoj pripadnosti, političkim stavovima ili etničkoj pripadnosti, i na taj način smo mogli da preoblikujemo nacionalni identitet i da se borimo protiv rasističkih ideja. Radilo se o veoma moćnom nacionalnom obrazovnom procesu. Javna saslušanja su predstavljala mesta gde su građani uključivani u društvo i gde se rušila rasistička hijerarhija koja je bila ukorenjena među Južnoafrikancima, te putem kojih se odavala počast umrlima. Naravno, ta naša saslušanja nisu bila savršena i sada ću izneti neke od problema sa kojima smo se suočili. To je veoma osetljivo pitanje ali ima nešto u jeziku ljudskih prava i pojmu žrtve što

nalaže da treba biti nevin i pasivan kako bi stekao status žrtve. Tako je, na primer, bilo dosta naših žrtava koje su ubijene tokom pružanja otpora policiji, ali je predstavljeno tako kao da oni ne smeju da kažu da su to radili, uvek su morali da kažu „ja sam slučajno tuda prolazio” ili „posmatrao sam” ili „išao sam u prodavnicu”. Smatralo se da ukoliko želite da imate status žrtve onda ne smete biti povezani ili aktivni u državnim organima ili pokretu otpora. A to je bio problem jer se stekao utisak da ukoliko želite da se kvalifikujete kao žrtva morate da budete posmatrani kao pasivna osoba koja ništa nije učinila. Bilo nam je veoma teško da se izborimo da žrtve dobiju mogućnost da u potpunosti iznesu svoja iskustva. U Južnoj Africi, naravno zbog lokalnog karaktera sukoba koji su se odigrali, žrtve su nekada bile i zločinci. U mnogim lokalnim zajednicama događali su se sukobi između različitih političkih partija, dešavali su se napadi, protivnapadi i tako dalje. I ukoliko se javna saslušanja organizuju samo za lica koja su isključivo žrtve onda se briše čitav jedan aspekt samog sukoba. Samo da vam navedem jedan primer. Imali smo slučaj čoveka čiju je sestru policajac ubio iz vatrenog oružja, zbog čega je on postao žrtva; zatim se on pridružio grupi koja je krenula da napadne kuću tog policajca, izvlači njegovog rođaka iz kuće, prebija ga i zatim ga živog zapali. U tom slučaju on je zločinac. Sat vremena kasnije uhapsi ga policija, podvrgne ga torturi takvog intenziteta da je umalo umro, čime on opet postaje žrtva; kasnije je izveden pred sud koji ga je osudio na smrt, čime opet postaje žrtva jer smatramo da smrtna kazna predstavlja teško kršenje ljudskih prava. Tako u toku jednog dana, zapravo jednog popodneva, jedne večeri, jedna osoba je prošla kroz niz iskustava, ali naravno u svom svedočenju ta osoba nikada neće pominjati incident u kojem je on napao porodicu tog policajca. Dakle, do izvesne mere, javna saslušanja mogu da pojednostave sukobe tako da to i ne ide u prilog razumevanju kompleksnosti nasilja. Drugi problem sa kojim smo se suočili u Južnoj Africi jeste to da je upotreba kategorija ljudskih prava podrazumevala da vojnici i borci nisu mogli biti smatrani žrtvama. Žrtva nije mogao biti vojnik koji je poginuo u eksploziji bombe dok je radio na određenom terenu. Isto važi i za pripadnike gerile, oslobodilačkih pokreta. Pojam ljudskih prava koji smo mi usvojili je isključivao ove kategorije stanovništva. Sa druge strane, što se tiče građana Južne Afrike, za njih su i ovi pojedinci predstavljali deo gubitaka i cene koja je plaćena zbog sukoba. Ranije sam pomenula da su javna saslušanja imala ograničen domet. Nismo bili u stanju da saslušamo svaki pojedinačni slučaj na javnim saslušanjima, već je samo oko 10% žrtava dalo svoje svedočenje na javnim saslušanjima. To je ponekad izazivalo ljutnju i nezadovoljstvo na lokalnom nivou, “zašto je odabrana ova osoba, a ne ova” i to je znalo da prouzrokuje određene probleme. Naša komisija za istinu je imala mandat da istražuje, a većinom su žrtve prilikom svedočenja izjavljivale da žele da saznaju šta se to dogodilo i ko je to učinio. Drugim rečima, pitanja istrage su bila veoma važna za žrtve, ali mi kao kratkoročna struktura koja je postojala samo nekoliko godina, nismo bili u stanju da istražimo 22 000 slučajeva za samo 18 meseci, to jednostavno nije bilo moguće. Dakle, otvorite puno pitanja koja su važna za žrtve ali ne možete da ih rešite. Takođe, postoji i tenzija između priznanja njihovih patnji i istražne funkcije saslušanja. Kada žrtva svedoči, postavlja se pitanje da li ste vi došli da ga pitate “da li je napadač imao bradu” ili “kakvu odeću je imao na sebi, da li je nosio uniformu” ili ste tu samo da saslušate žrtve i da priznate njihova iskustva ili ste tu da sudite i pribavljate dodatne informacije. Da li je javno saslušanje oblik istrage ili je samo oblik priznanja? Sledeći problem sa kojim smo se suočili, mislim da je to zato što smo bili mlada komisija za istinu i mislim da se debata od tad dosta razvila, išli smo za jednostavnom idejom da svedočiti i progovoriti o ličnim traumama vodi izlečenju i konačnom rešenju problema za žrtve. Mi u komisiji smo sastavili slogan koji je glasio *Otkrivanje zaceljuje rane*. Ono što smo, pak, naučili jeste da to nije tako jednostavno. Za neke žrtve svedočenje može da predstavlja ponovni prolazak kroz traume. Neke žrtve su pronašle metod da se sa svojim traumama nose, a mi smo to poremetili. I naravno, pošto smo mi bili kratkoročna organizacija nismo mogli da kontinuirano pružamo podršku posebno kada smo radili u tim tromesečnim ciklusima. To je izgledalo kao kada cirkus dođe u grad: dođemo, budemo tu neko vreme, uzmemo izjave, održimo javno saslušanje i odemo. I to je to. A žrtve ostaju. Javio se još jedan problem koji je takođe veoma složen a odnosi se na pitanje šta je zapravo istina. U izveštajima komisije za istinu imamo jedan odeljak koji se

upravo bavi ovim problemom istine i gde se nagoveštava da postoje različite vrste istine. Kao prvo, možemo reći da postoji lična ili narativna istina i ta istina predstavlja subjektivni doživljaj neke osobe. Svedočenje je upravo to. Svedočenje je žrtvin prikaz njihovih subjektivnih iskustava. Pored toga, postoji faktička ili forenzička istina. Osoba, na primer, može da kaže, zato što je na primer bio mrak, da je stotine ljudi napalo njegovu kuću a da mi kasnije utvrdimo da je zapravo bilo 4 ili 5 osoba; naravno, bio je mrak, postoji i faktor straha ... Prema tome, subjektivni iskaz ne odgovara uvek faktičkoj ili forenzičkoj istini. Takođe, postoji nešto što smo nazvali društvenom istinom ili istinom dijaloga a to se dešava kada jedna zajednica prihvati određenu verziju kao istinu u okviru dijaloga koji se vodi unutar te zajednice. I na kraju smo govorili o isceljujućoj i restorativnoj istini, kod koje je cilj da se istina stavi u kontekst odnosa između građana, između država i odgovornosti. Na kraju smo došli do zaključka da javna saslušanja nije trebalo da utvrde forenzičku, faktičku istinu već su organizovana da bi poslužila kao priznanje iskustava kroz koja su žrtve lično prolazile. I naravno, sve ove različite vrste istina su bile relevantne za rad komisije za istinu iako šire društvo ima običaj da prihvata faktičku ili forenzičku istinu kao jedinu relevantnu. Saslušanja koja smo mi organizovali su bila drugačija. Pomenuću samo neka od njih. Imali smo saslušanja u vezi sa određenim događajima koji su bili od posebne važnosti za tu zajednicu. Bilo je raznih takvih događaja, kao na primer kada su se policajci krili u jednom kamionu i onda u poslednjem trenutku su iskočili i počeli da pucaju na decu, ili primer sedmodnevnog rata u kojem su se sukobile različite zajednice itd. Mi smo organizovali saslušanja sa svedocima, stručnjacima i slično, kako bi se posvetili tim konkretnim događajima. Organizovali smo posebna saslušanja za određene grupe, koje su često izostavljane ili zaboravljane u iskazima, na primer iskustva žena. Žene su imale običaj da dođu i da govore o iskustvima koje su muškarci imali u svojim životima, o smrti muškarca, a da pri tom nisu govorile o svojim traumatičnim iskustvima u periodu od 10 ili 15 godina nakon gubitka člana porodice, pri tom ne znajući šta se njenom mužu dogodilo. Takođe, treba pomenuti decu, iskustva dece. I za njihova iskustva smo organizovali posebno saslušanje. Imali smo saslušanje društvenih sektora u kojem nam je cilj bio da utvrdimo koja je bila uloga određenih društvenih sektora u sukobima u prošlosti. Koju ulogu su imali mediji, pravosudni sistem, crkva i druge verske zajednice, privreda? Koja je bila uloga ovih društvenih formacija u sukobima koji su se dogodili u prošlosti? Što je najvažnije, ispitivali smo političke partije o tome koja je njihova politika bila, kao i praksa i jezik koji su koristili da, na primer, podstaknu nasilje. Pozvali smo na saslušanje dva bivša predsednika države, P.V.Bot (P.W. Both) koji je odbio poziv, i F.V. Deklerk (F.W. De Clerk) koji je pristao da svedoči, ali je poricao bilo kakvu svoju odgovornost. Na saslušanja su dolazili i svi ostali oslobodilački pokreti, njihovo vođstvo i političke stranke, i mi smo ih ispitivali o stvarima koje su imali na umu kada su npr. pevali pesme o ubijanju ovih ljudi. Pitali smo ih: „Zar ne mislite da je pevanje takvih pesama moglo da navede civile da napadaju druge ljude?“ Tvrdili smo da ljudi treba da odgovaraju za svoja dela, politiku koju zastupaju i praksu koju upražnjavaju. Takođe smo direktno ispitivali pripadnike oružanih snaga, policije, vojske, vojnih formacija oslobodilačkih pokreta. Ispitivali smo ih o njihovoj politici, praksi, lancu odgovornosti i kontrole. Organizovali smo i zatvorena saslušanja na koja bismo pozvali pojedine zločince na ispitivanje iza zatvorenih vrata, a takođe smo i žrtvama mogli da ponudimo da svedoče u tajnosti ukoliko su zahtevale određeni stepen poverljivosti. Sada ću vrlo kratko govoriti o pitanju amnestija jer želim da shvatite specifičnu prirodu južnoafričkog iskustva po pitanju amnestija. Nismo pružili opštu ili bezrezervnu amnestiju za sve. Zločinac je morao da se prijavi i da u potpunosti otkrije sve što je radio na javnom saslušanju kojem prisustvuju žrtve, pravnici, predstavnici lokalnih zajednica i mediji. Ova saslušanja su prenošena i na televiziji i na radiju. Amnestije se nisu automatski pružale; morali su da se ispune određeni kriterijumi: počinioци su morali da u potpunosti otkriju detalje o svojoj ulozi, da dokažu da su u svojim postupcima bili vođeni političkim ciljevima i da su za ta dela imali političku podršku. Veoma važna komponenta u utvrđivanju odgovornosti pojedinaca za ono što su učinili jeste navođenje njihovih imena i otkrivanje njihovih dela. Takođe je bilo važno što su žrtve koje su bile podvrgnute torturi imale priliku da se suoče sa pripadnicima političkih partija i važnim političkim

činocima i da im postavljaju pitanja. Lice koje je vršilo torturu je moralo da demonstrira sve oblike torture koje je primenjivalo, što znači da poricanje nije nikako dolazilo u obzir. U saslušanjima vezanim za amnestije bilo je pozitivnih i negativnih strana. Sa jedne strane, bilo je veoma moćno čuti zločince kako govore o onome što su počinili a to je izazivalo neverovatan šok u društvu. Za žrtve koje su zločincima mogle da postavljaju pitanja ova saslušanja su imala izrazitu dimenziju utvrđivanja individualne odgovornosti. Naravno, postojali su i mnogi problemi ali neću o svima njima govoriti. Svi oni su se najvećim delom odnosili na inspiratore a ne na lica koja su izdavala naredjenja i koja su kreirala politiku. Poslednji stub rada komisije su bile reparacije. Ono što je važno naglasiti jeste da reparacije ne predstavljaju samo pojam koji se odnosi na obeštećenja, već je reč o pojmu daleko šireg značenja. Komisija za istinu je žrtve u svojim izjavama pitala o tome koji su njihovi problemi i njihove potrebe, konsultovali smo stručnjake i podneli predlog vladi, ali mi nismo imali ovlašćenje da taj program i realizujemo. Program je imao različite komponente. Obuhvatao je individualne reparacije, novčani iznos za period od šest godina od ukupno oko 56000 dolara, reparacije za zajednice i rekonstrukciju, simbolične reparacije, ekshumacije, memorijalizacije itd, i naravno, institucionalne reforme i promenu politike. Sve u svemu, prikupili smo oko 22 000 izjava žrtava, organizovali smo oko 160 javnih saslušanja u periodu od nešto više od 2 godine u različitim delovima zemlje, primili smo oko 2 000 autentičnih zahteva za pružanje amnestije što je trajalo 5 godina, objavili smo izveštaj u sedam knjiga koji je obuhvatao i saznanja o odgovornosti, o istragama itd. Želim da pomenem jednu knjigu ovog izveštaja zato što se nadovezuje na prethodne prezentacije, a to je knjiga izveštaja koja sadrži kratak opis slučaja svake žrtve koja se obratila komisiji za istinu, opis od jedne ili dve rečenice o svakom od 22 000 slučajeva sa kojima smo se susreli. Ta knjiga izgleda kao telefonski imenik u kojem se nalaze imena po abecednom redu i slučaj svake pojedinačne žrtve. Međutim, da bi se ocenio rad komisije za istinu, posebno javnih saslušanja o kojima sam ranije govorila, potrebno je pomenuti ogroman uticaj koji su ta saslušanja izvršila na javnost, uticaj koji je bio daleko snažniji od izveštaja koji smo objavili. Znači, naš izveštaj se nalazi u sedam knjiga i on košta oko 150 dolara. Toliko je skup da retko ko može da ga priušti sebi. Neke ga biblioteke imaju, ali kao što znate, mi smo siromašna zemlja u kojoj je stepen nepismenosti veoma visok. Izveštaj ne predstavlja nešto što bi doprlo do velikog broja ljudi, ali naša javna saslušanja su zato izvršila uticaj skoro na svakoga. To je ono što ljudi pamte. Snaga jedne priče, priče koja ostaje urezana u pamćenje pojedinca, kao na primer mog oca koji se i dan danas seća onoga što je video na televiziji. To ostaje sa njim, a ne izveštaj. Ne kažem da izveštaj nije relevantan, već da uticaj na javnost može da izvrši samo nešto što se čini u javnosti. I zaista, komisija za istinu je putem javnih saslušanja pružila uvid u iskustva drugih, uvid u iskustva drugih naroda u sukobima u prošlosti. Dosta toga smo mogli da naučimo o nečemu što nazivamo kultura ratovanja koja je otvorila vrata nasilju u našoj zemlji. Prikupili smo najobimniju kolekciju podataka o tome ko je poginuo, gde, kada i kako. Mada ni ta kolekcija nije potpuna, svakako da nije. Moja procena je da se samo oko 30% od ukupnog broja žrtava obratilo komisiji za istinu. Time je sprečeno trajno poricanje nasilja koje se u prošlosti dogodilo. Danas niko u Južnoj Africi ne može da porekne da su vršeni tortura i tajna ubistva. Ali nije sve imalo pozitivan ishod. Komisija za istinu je na neki način bila dosta efikasnija za vreme svog postojanja nego kasnije. Vlada nije realizovala program reparacija. Dali su samo jednokratne, ne baš nešto velike, sume žrtvama, dato im je mnogo manje nego što je planirano i bilo je potrebno 6 ili 7 godina da se to dogodi. Zbog toga su mnoge žrtve razočarane. Imale su poverenja u čitav proces, progovorili su, poklonili su nam srca i osećanja, a na kraju kako im se to vratilo? Takođe, samo nekolicina slučajeva je procesuirana. Vrlo mali broj suđenja je sproveden i na nas je izvršen pritisak da ne nastavljamo sa suđenjima. Na kraju, komisija za istinu nije posmatrala celovitu sliku nasilja koje se dogodilo u Južnoj Africi. Mi smo se posvetili fizičkom nasilju koje je pogodilo ograničen broj ljudi, ali prava slika nasilja u Južnoj Africi jeste ukorenjena diskriminacija i ekonomska nepravda i to je ono što leži u osnovi sukoba koji su se dogodili u prošlosti u našoj zemlji i koji i dalje postoje. Zbog toga nismo smatrali da smo bili baš nešto mnogo uspešni u rešavanju problema sistematskog nasilja u našoj državi. Hvala vam puno.

Nataša Kandić: Medelajn će učestvovati popodne u radu prve radionice sa nazivom *Potrebe i očekivanja žrtava*, tako da će u toj radionici biti prilike za one koji hoće nešto da je pitaju. A mi imamo priliku da čujemo Sofuju Naher, članicu Komisije za istinu pomirenje u Peruu, koja je upravo stigla sa aerodroma.

Sofia Macher: Dobar dan. Mislim da je dan. Ja sam rano krenula na put, pa nisam sigurna da li je ovde još uvek jutro ili je popodne. Drago mi je što prisustvujem ovom skupu i što imam priliku da naša iskustva prenesem vašoj zemlji. Ukratko ću izložiti kontekst unutrašnjeg sukoba u Peruu i osnovnog koncepta naše komisije za istinu, način na koji smo mi organizovali javna saslušanja i uticaj koji mi mislimo da smo izvršili javnim saslušanjima. Komisija za istinu je oformljena nakon pada Fudžimorijevog režima, diktature. Nakon što je on napustio zemlju na vlast je došla tranziciona vlada čiji zadatak je bio da organizuje nove izbore u zemlji. U to vreme čitavo civilno društvo se nalazilo na ulicama jer su u toku bile demonstracije za demokratiju, a kada je na vlast došla tranziciona vlada mi smo tražili osnivanje komisije za istinu. Međutim, žrtve i sam sukob nisu bili na dnevnom redu tranzicione vlade, već su se tim pitanjem bavili isključivo borci za ljudska prava. Ali već tada smo razumeli, civilno društvo je shvatilo da je to poslednja prilika da se reše problemi iz prošlosti i da se osnuje komisija za istinu. To je bio ogroman poduhvat, ali koji je na kraju rezultirao osnivanjem komisije za istinu. Grupa je sačinila predloge zakona o komisiji za istinu. U komisiji je bilo 12 komesara; svi su bili Peruanci, nijedan nije bio pripadnik urođeničke populacije. Političke partije su bile veoma nezadovoljne zbog osnivanja komisije za istinu; sve su se političke partije protivile osnivanju te komisije. Ali narod joj je pružao značajnu podršku; u tom tranzicionom periodu je civilno društvo bilo izuzetno jako i zbog toga smo nastavili sa svojim radom. Naš rad je trajao dve godine i konačni izveštaj o radu smo objavili u avgustu 2003. Komisija za istinu je na kraju svog mandata utvrdila da je 69 280 ljudi poginulo ili nestalo i da su 79% tih žrtava bili pripadnici domorodačkog stanovništva, a 68% su bili nepismeni. Žene su bile žrtve raširenog seksualnog nasilja. *Svetleća staza* (gerilska grupa koja se borila protiv državnih snaga) je bila odgovorna za 52% tih ubistava. I država je činila zločine protiv čovečnosti, a vlada i političke partije, tokom tog perioda od 20 godina unutrašnjeg sukoba, nisu učinile ništa. Komisija za istinu je to utvrdila i kao najodgovornije za zločine iz prošlosti imenovala je političke partije i vladu jer oni nisu ništa preduzeli, već su vojsci prepustili da rešava problem iako su imali moć da zaustave sukob. Zbog toga mislim da su se političke partije toliko protivile osnivanju komisije za istinu. Prema našem mišljenju trenutak osnivanja komisije za istinu je predstavljao pravi momenat za ponovno stavljanje demokratije na dnevni red u našoj zemlji. Sve ovo je dovelo do sastavljanja izveštaja i brojke koje smo mi izneli oslikavaju ogromne probleme koji postoje u našem društvu. Deo domorodačkog stanovništva se nalazio van sistema i nikada nije predstavljao deo demokratije i javnosti u Peruu. Tako je komisija za istinu izvršila pritisak na državu da zaista sprovede velike promene kako bi se preobrazila i postala prava demokratska zemlja. Smatram da je to bio najveći doprinos komisije za istinu. Na primer, pre osnivanja komisije za istinu smatrali smo da ima oko 25 000 ubijenih. Međutim, na kraju mandata komisije utvrdili smo da je broj ubijenih i nestalih zapravo bio oko 70 000. A niko za to nije znao; ovi ljudi nisu mogli da traže zaštitu ni od koga jer su bili nevidljivi za državu. Zbog toga je to, po mom ličnom mišljenju, najvažniji rezultat rada komisije za istinu. U tom kontekstu smo mi odlučili da organizujemo svoj rad; odlučili smo da organizujemo otvoren proces. Naravno, sledili smo iskustva komisije za istinu u Južnoj Africi i učili smo iz njihovih iskustava. Mi smo bili 22. po redu komisija za istinu i u tom smislu smo imali dosta iskustava na koja smo mogli da se ugledamo. Najviše pažnje smo poklonili javnim saslušanjima koja su organizovana u Južnoj Africi. Za nas je da organizujemo otvoren proces značilo da u toku trajanja mandata komisije za istinu moramo u taj proces uključiti čitavo društvo. To nije bio akademski posao; to je bio proces obaveštavanja društva o tome šta se događalo za vreme unutrašnjeg sukoba, šta se dogodilo žrtvama i kako su se žrtve osećale tokom sukoba. Za nas je organizovanje otvorenog procesa

predstavljalo jedini način da zaista poguramo reforme u zemlji i da javnosti obezbedimo priliku da vidi i čuje glas žrtava, da razume šta se u zemlji dogodilo i oseti potrebu da se nešto učini za žrtve i za državu. Zbog toga su javna saslušanja bila u središtu tog otvorenog procesa u cilju da se u ovom društvu načini neka promena. Cilj javnih saslušanja nije bilo istraživanje; javna saslušanja su organizovana kako bi se stvorila povoljna klima za vraćanje dostojanstva žrtvama. Mi nismo ništa istraživali u javnim saslušanjima; sakupili smo 70 000 svedočanstava, ali nisu sva ona iznešena u javnost. Za nas je trenutak kada je država pozvala žrtve i saslušala ih bio veoma značajan. Tokom sukoba je poricana sudbina žrtava; političari i vojska su stalno ponavljali da sve drže pod kontrolom i da nema žrtava. Patnje žrtava su mnogo veće ukoliko ih društvo poriče. Javna saslušanja su organizovana posebno zbog njih, za žrtve i kako bi se njima povratilo dostojanstvo. Organizovali smo posebnu sesiju koja je bila posvećena isključivo slušanju glasa žrtava. Naravno, ono što su žrtve govorile nije obavezno bila istina, ali je to za njih predstavljalo istinu, tako su se oni osećali, tako su razmišljali, tako su shvatali ono što im se dogodilo. Ako, pak, istražite priču, shvatićete da je verovatno ta priča drugačija. Dakle, oni su iznosili svoja sećanja i mi smo to poštovali. Sledeći cilj javnih saslušanja je bio da se izvrši uticaj na društvo i da se društvo podstakne na promene. Nakon svega, mislim da su nam javna saslušanja bila veoma korisna. Mi smo javna saslušanja organizovali skoro na identičan način na koji je to bilo urađeno u Južnoj Africi jer smo se na njih ugledali, ali smo organizovali i drugačije vrste javnih saslušanja. Prva vrsta je bila posvećena pojedinačnim slučajevima, druga vrsta su bila tematska saslušanja, a treću vrstu smo nazvali Regionalne priče i njihova svrha je bila da se rekonstruiše slika nasilja koje je počinjeno u konkretnom regionu. Pozvali smo i jednog od bivših predsednika da dođe na saslušanje i objasni nam kakav je bio odnos moći i sukoba. To je takođe bilo veoma važno. Kako smo organizovali javna saslušanja? Imali smo tri različita scenarija. Prvi se odigravao u prostoriji gde su žrtve svedočile. U toj prostoriji smo morali da imamo sve pod kontrolom, počev od flaša sa vodom, pa sve do medija. Ništa nije smelo da uznemiri žrtve. Takođe smo morali da obezbedimo prevodilačke usluge. Niko ranije nije prevodio sa španskog na urođeničke jezike, i obrnuto, pa smo morali da organizujemo vežbe za lica koja su govorila oba jezika kako bismo bili u stanju da obezbedimo prevod. Žrtve ne mogu da govore o svojim osećanjima na nekom drugom jeziku. Ovo je bio prvi put da pripadnici domorodačkog naroda negde na javnom mestu govore na svom maternjem jeziku. Bilo je neverovatno. Drugi scenario se odigravao na ulicama koje su se nalazile oko mesta na kojem se održavalo javno saslušanje. Lokalne građanske grupe su organizovale ova događanja na ulicama. Jedan događaj, koji se zove *vihilia*, je organizovan dan pre održavanja javnog saslušanja. To je bio gest solidarnosti: pre početka nekog značajnog događaja koncentrišete se, meditirate i na taj način iskažete solidarnost sa ovim ljudima, u ovom slučaju žrtvama. Ove ceremonije su organizovane u različitim regionima. Za njih nismo mi bili zaduženi, već lokalna udruženja građana. Treći scenario se odnosio na publiku, nacionalnu javnost. Mi smo pozivali medije da proprate javna saslušanja; organizovali smo dolazak državnih medija u grad u kojem se održava javno saslušanje i trudili se da priče žrtava budu objavljene u novinama. Takođe smo od vlade tražili da odobri prenos javnih saslušanja na državnoj televiziji i to je odobreno. Ovo je, na primer (pokazuje sliku na Power Point prezentaciji), selo koje je veoma udaljeno od Lime, u brdima, a ovo su osobe koje su ujedno i žrtve i oni vrše svoje sopstvene pripreme za javna saslušanja. Oni su odlučili da organizuju simboličnu sahranu. Niko naravno ne leži u tim sanducima; za njih je ovo predstavljalo pogrebnu ceremoniju za sve poginule iz tog sela. Ja sam bila prisutna i osećala sam kao da prisustvujem pravoj sahrani, sa svim procedurama i ceremonijama. To je bilo veoma upečatljivo, a za njih mislim da je bilo i veoma značajno. U prostorijama u kojima su se održavala javna saslušanja, mi smo kreirali naš sopstveni prostor. Donosili smo svoje stolice, svoje stolove i svoje slike. Sve te stvari nosimo sa sobom kada putujemo u druga mesta kako bismo stvorili taj posebni trenutak. Ovo je čovek koji je došao da svedoči. Veoma je značajno videti tip ljudi koji su došli. Postojao je protokol koji se strogo morao poštovati jer nam je cilj bio da organizujemo jednu veoma formalnu ceremoniju. Niko nije smeo da priča; morala je da vlada potpuna tišina. Na početku smo tražili od žrtava da polože zakletvu da će

govoriti istinu. Ceremonija je isto toliko bila važna za same žrtve. Ovo je žena iz regiona Ajakučo (Ayacucho), mama Anhelica. Ona je došla po prvi put; ona je bila jedna veoma jaka žena, koja je po prvi put došla sa jednim malim parčetom papira. Njen sin je nestao i jedini dokaz da je on bio u vojsci je bio taj papirić koji je on poslao moleći za pomoć. I ona nakon 20 godina donosi taj papirić. Ima još dosta sličnih priča. Takva osoba predstavlja žrtvu. Ovo je u džungli; radi se o drugačijoj kulturi i ovaj čovek slikama pokušava da opiše demokratiju u Peru. Demokratiju je predstavio kao drvo i poenta je da oni žele zdravo drvo. Za njih drvo predstavlja demokratiju i situaciju u zemlji. Sve ove različite priče koje smo imali priliku da čujemo tokom javnih saslušanja su bile veoma, veoma zanimljive. Veoma važan segment organizovanja javnih saslušanja jeste odabir slučajeva, koje treba izneti na javna saslušanja jer se ne može reći da je neko bitniji od nekog drugog. Radilo se o veoma osetljivom pitanju jer smo veoma jasno morali da objasnimo žrtvama da smo primorani da izaberemo samo nekolicinu slučajeva jer nije moguće da sve žrtve govore na javnim saslušanjima. Utvrdili smo kriterijume za odabir. Kada smo vršili odabir u konkretnom regionu gde smo organizovali javno saslušanje trudili smo se da predstavimo celovit prikaz onoga što se u tom kraju dogodilo. Trudili smo se da obuhvatimo sve vlade, različite vrste nasilja, vodili smo računa o ravnoteži, predstavljali smo slučajeve zločina koje su počinili različiti počinioци i tome slično. Bilo je veoma teško izvršiti odabir jer smo dobili 70 000 svedočenja, a samo smo oko 400 njih mogli da predstavimo na javnim saslušanjima. Uticaj na javnost je bio ogroman. Slušajući ove ljude shvatite da nema sumnje da su oni veoma iskreni i da su njihove priče iskrene; to je bilo zaista dirljivo. Javnost prisutna u prostoriji je bila zaprepašćena. Što se tiče žrtava koje nisu svedočile, oni su na kraju osećali da svedočenja drugih žrtava na izvestan način predstavljaju i njihova lična iskustva. Tako da su i oni osećali određenu vezu sa ljudima koji su izlagali svoje priče. Kada smo kasnije razgovarali sa ovim ljudima rekli su nam da su zaista osećali kao da su njihove priče zajedničke. Kad bismo završili javno saslušanje, narednog dana naša kancelarija bi bila puna ljudi koji su dolazili da daju svoja svedočenja. Javna saslušanja su otvorila vrata drugim žrtvama koje su se onda obraćale komisiji za istinu da iznesu svoje slučajeve. Uticaj je, takođe, izvršen i na same komesare iz komisije, koji su sedeli i slušali slučajeve. Imali smo 12 ljudi, među kojima samo 2 žene, koji su sedeli i slušali priče. To je bio prvi put da smo mi bili skupa; nismo se međusobno poznavali i nikada nismo zajedno radili. Imali smo različite ideje u pogledu komisije za istinu i mislim da je komisija za istinu najviše uticala na same komesare. Na kraju, nakon slušanja i slušanja ... Znate, naš tim je okupljao oko 700 ljudi i imali smo oko 1 200 volontera, ali delegati su bili jedini koji su sedeli sa žrtvama i slušali njihove priče. Na kraju svog mandata, svi delegati su shvatili značaj našeg rada. Sedenje sa žrtvama i slušanje žrtava, ukoliko se nalazite u neposrednom društvu žrtava, nije akademski posao, a većina mojih kolega su bili akademici. Ovo je Salomon Lerner. On je bio predsednik komisije. On je filozof i nikada nije radio izvan fakulteta; ceo radni vek je proveo predajući filozofiju na univerzitetu. Ja sam bila jedini borac za ljudska prava, dok su svi drugi bili akademici. Ali je na kraju on (Salomon Lerne) postao daleko radikalniji. Postao je daleko radikalniji po pitanju pravde i krivičnog gonjenja zločinaca. Značajan uticaj je izvršen i na opštu javnost. Neka javna saslušanja smo morali da održavamo napolju jer nismo mogli da nađemo adekvatne prostorije. Ova slika je zanimljiva zato što na njoj možete da vidite čoveka sa puškom; oni su se borili protiv *Svetleće staze*. Svetleća staza je izgubila bitku onog trenutka kada su urođenici rešili da proteraju Svetleću stazu. Svetleća staza je, takođe, pokušavala da sve drži pod kontrolom; dakle, nije se radilo samo o vojsci. Na početku sukoba vojska je ubijala sve jer su za vojsku svi pripadnici urođeničkih naroda predstavljali Svetleću stazu. Međutim, kada su se urođenici okrenuli protiv Svetleće staze, to je za Svetleću stazu bio kraj. Vlada premijera Garsije, sadašnja vlada, je dala oružje narodu iz ovih zajednica i oni su proterali Svetleću stazu. Na kraju svedočenja mi smo se zahvaljivali žrtvama na pričama koje su nam izložili, a nakon saslušanja je zajednica organizovala određenu ceremoniju u znak zahvalnosti komisiji. Samo ukratko da kažem da smo i mi imali protokole, pravila i kriterijume za selekciju slučajeva koji treba da se smatraju izuzetno važnim. Organizovali smo tim za psihološku podršku žrtvama pre, tokom i nakon javnog saslušanja. Obezbedili smo posebne prostorije

u kojima su žrtve bile pre svedočenja i druge prostorije u kojima su bile nakon svedočenja. Obezbedili smo psihologe koji su im pružali podršku. Druga stvar je bila bezbednost. Imali smo specijalni tim čiji je zadatak bio da štiti žrtve i lica koja su pre početka javnih saslušanja pravila planove sa policijom i analizirali situaciju da otkriju da li ima određenih pretnji sigurnosti. Mislim da je to bilo veoma važno jer u to vreme nije pretila nikakva opasnost, ali su se neke žrtve zbog uticaja događaja iz prošlosti plašile da mogu biti ubijene ili da im pretila neka vrsta opasnosti. Zbog toga je bilo bitno imati specijalni tim ljudi zadužen za bezbednost žrtava. Ukoliko bi žrtva osetila strah iz nekog razloga, neko iz tima bi odmah analizirao situaciju i napravio plan kako da zaštiti žrtve. Mediji su predstavljali poseban problem jer smo morali da kontrolišemo medije. Oni su poštovali žrtve, ali im je ipak bio zabranjen pristup žrtvama. Ukoliko žrtva pristane da da intervju, onda je to u redu, onda smo mogli da ih povežemo; u suprotnom, niko nije smeo da pride žrtvama. Medijima smo dostavljali sažetak svakog slučaja. Takođe smo žrtve savetovali da ne iznose imena u javnosti jer bi to moglo da stvara probleme. Ukoliko nekoga optužite u javnosti, to može da izazove pravne posledice. Rekli smo žrtvama da ukoliko poseduju neka imena, da nam ih daju van javnih saslušanja. Međutim neki su, ipak, pominjali određena imena i u javnosti su optuživali neka lica da su zločinci. Mi, takođe, imamo svoje protokole u slučaju da lica koja su imenovana na saslušanjima žele da pismenim putem izraze svoje stavove i mišljenja. I na kraju, uticaj koji su javna saslušanja imala na žrtve koje su prisustvovala javnim saslušanjima je ogroman. Za njih je to bila terapija, a takođe je pomoglo i ostalim žrtvama. Što se tiče komesara, već sam rekla da su oni shvatili značaj komisije za istinu i našeg rada. Što se tiče uticaja na javnost, na kraju smo izvršili analizu i shvatili da su ljudi koji su pratili i gledali saslušanja na televiziji bili zaprepašćeni, ali ipak nismo uspeali da promenimo mišljenje naroda. Da, oni jesu osećali tugu, ali nisu videli vezu između svoje odgovornosti i potrebe da se svi lično promenimo pred takvom situacijom. Oni to shvataju, ali to nije dovoljno. Javna saslušanja nisu dovoljna da se promeni svest i da se društvo pozove da izvrši reforme u državi.

Nataša Kandić: Hvala Sofiji i Medelajn. Obe će biti u prvoj radionici *Potrebe i očekivanja žrtava*. Nastavljamo u četiri sata. Kada se vratimo, ovaj prostor će biti potpuno preuređen. Imaćemo tri odvojena prostora za razgovor. Svi učesnici prema rasporedu koji je označen na karticama, istovremeno su i govornici. Nema pripremljenih govornika, nego su to radionice u kojima su mišljenje, stav i stanovište svakog učesnika veoma važni upravo za temu radionice i molim vas sve da koristite to vreme i pomognete da dođemo do potpunije i jasnije ideje o regionalnom modelu u vezi sa utvrđivanjem i kazivanjem istine.

I Radionica: **Potrebe i očekivanja žrtava**

Vesna Teršelič: Točno je 4:00 sata, puno vam hvala što ste točni i točne i što ćemo moći početi na vrijeme, posebno što smo zbog ručka izgubili nešto malo vremena i moj bi prijedlog bio da radimo dva sata i da onda imamo još vremena za druženje. A ima nas puno, vidite ako se okrenete oko sebe, vidite na listi nas ima oko 80 ljudi, možda nam je neko došao iz neke druge grupe kome su rekli da treba biti u nekakvoj drugoj grupi ali misli da je ova tema važnija za njega ili za nju i ja bih predložila da u onomu što ćemo govoriti budemo kratki i koncizni. Svi mislim imate ispred sebe imena onih koji su predviđeni za ovu grupu ali vas molim da na početku ne bi svi govorili ime i prezime nego kad se javljate za riječ samo dajte mi znak i onda se na početku molim vas predstavite, samo jasno kažite ime, prezime, organizaciju, instituciju, mjesto iz kojeg ste i samo vas molim da u tim intervencijama budemo brižni o vremenu, pa bih se htjela s vama dogovoriti da možda i predvidimo neku određenu dužinu vremena. Rekoh da nas ima preko 80. Možda bi mudro bilo reći do tri minute. Šta vam se čini, jel' ima neki drugi prijedlog? Makar pet minuta. Ali pogledajte, pet minuta puta 80, a zamislite da nas govori čak i 40. Pet puta 40 je 200 minuta. Jel' vam tri OK onda ipak? Pa možda, možda su neki među nama tu da čuju prije svega, a možda i da ne kažu, eto vidićemo, vidićemo kakve su potrebe. Evo, ja ću voditi računa o vremenu, o onome o čemu ćemo razgovarati ja ću onda izvjestiti sutra u plenarnoj, kako je predviđeno. Isto tako ćemo čuti izveštaje iz druge dvije grupe, dakle nemojte se osjećat da ćete biti zakinuti za ono što ćemo razgovarati jer ćete čuti izveštaj i mikrofoni su samo na ovom prvom stolu, ali to ne znači da nismo svi dobrodošli u intervencijama, ja ću samo zamolit da kad mi se javi neko iz drugog reda da ga pustite da dođe do mikrofona. Uostalom evo stoji tu jedan mikrofoni, pa ga možemo tu i ostavit kad neko iz drugog reda hoće govorit' može doć' za ovaj mikrofoni i ja ću vas moliti da govorite malo polakše i zbog prevodenja čega se ja baš nisam držala. Još samo nekoliko riječi da kažem uvodno, kao neka moguća bitna pitanja jer ova je sesija o potrebama i očekivanjima žrtava, pa bi možda uvodno postavila pitanje što su najvažnije potrebe, što su najvažnija očekivanja. Jesu li vezana uz suđenja za ratne zločine, bila ta suđenja pred domaćim ili pred međunarodnim sudom ili su vezana uz kazivanje istine ili postavljanje spomenika ili su vezana uz reparacije, odštete, pravične odštete ili neke javne komemoracije, obilježavanje nekih dana zločina ili nekih dana sjećanja ili je ono što im je na prvom mjestu povratak na mjesto gdje se živelo prije rata ili mogućnosti zapošljavanja ili društvena ili medicinska zdravstvena skrb ili možda garancija da se zločini neće ponoviti i da oni koji su radili u državnim institucijama u vreme kad su počinjeni zločini prolaze neke provjere prije nego počnu ponovo obnašat neku službenu dužnost. Ja sam samo spomenula neke mogućnosti kao inspiraciju, možda je sve to važno ali možda smatrate da je nešto važnije od drugog, pa vas molim da se javljate za riječ i da krenemo u diskusiju. Ja ću povremeno dodavati neka pitanja čisto da evo, označim neki put kojim bi mogli ići u ovoj debati. Molim vas za vaše misli, komentare, prijedloge, zapažanja. Izvolite.

Sudbin Musić: Ovako, ja se zovem Sudbin Musić, inače sam iz Prijedora, mene ćete možda, oni koji budu sutra tu prisutni imati bolje priliku da upoznate, ja sam jedna od osoba koja će sutra izlagati ona svoja stradanja. Ja bih se danas, pošto... ograničili smo se na neke tri minute, a očito da nemamo dovoljno tih sagovornika, pa bih se ja danas malo osvrnuo s obzirom da i volonterski obavljam poslove koji su usko vezani za te kontakte sa žrtvama. Ja radim kao administrator u formiranom Udruženju preživjelih logoraša prijedorskih koncentracionih logora. Dakle imao sam priliku čuti 2.500 različitih priča, svaka za sebe je, dakle pojedinačno. Ono što bih ja danas želio ovdje je da se malo osvrnemo, eto kada smo već imali danas tu nekakvu ovaj, konferenciju da je malo i proanaliziramo jer ona se direktno dakle tiče i same žrtve, u ovom slučaju je eto i neko viđenje današnje konferencije. U uvodu smo dakle imali nekakva izlaganja. Prije svega ja moram izraziti svoje

dužno poštovanje i gospođi Kandić i Fondu za humanitarno pravo jer upravo briljantno odrađuju svoj posao i posebno bih pohvalio njihov pristup ovoj metodi, dakle utvrđivanja statističkih podataka i pogotovo... dakle i metodologiju kojom oni to rade, to je stvarno fantastično i uzeli su sebi jedan fantastičan primer a to je eto taj sukob u Sjevernoj Irskoj. Što recimo za moje viđenje nije baš slučaj mada je za svaku pohvalu rad gospodina Tokače, međutim meni se malo ne sviđa ovaj pristup odnosno metodologija kod njegovog rada. Zatim smo imali osvrt, dakle imali smo priliku čuti kako je to izgledalo u Južnoafričkoj Republici i u Peruu. No ono što smo imali danas isto tako priliku čuti, to je riječ politika. Nju smo danas imali priliku čuti ovde najmanje 150 puta. Spomenula se politika, ovi političari, oni političari i tako dalje. To mi se uopšte nije dopalo. Dalje, ono što svakako moramo primjetiti jeste da ono što se desilo u Peruu i ono što se desilo u Južnoafričkoj Republici, to se dakle desilo nakon pada tog nekakvog negativnog sistema što recimo u mojoj domovini nije slučaj. Taj nekakav sistem koji ne funkcioniše on još uvijek traje i imam osjećaj da će trajati jako dugo jer opet se vratimo na onu politiku koja dakle treba da odradi svoj posao do kraja, a kad će taj kraj biti to izgleda da ide u nekakav nedogled. Ja dolazim iz Bosne i Hercegovine, društva koje treba da se izgradi u neko multietničko društvo, dakle mlad sam čovek, ono što moram istaći jeste da sam se ja vratio u sredinu u kojoj sam pretrpeo zločine i već osam godina pokušavam vratiti ono neko svoje mjesto koje je meni neko na jako ružan način oduzeo. Dakle i to je jako nemoguće promijeniti ni na način na koji je to urađeno u Južnoafričkoj Republici, ni na način na koji je to urađeno u Peruu iz prostog razloga što ja dolazim iz sredine koja je još uvijek omeđena, u kojoj još uvijek i te žrtve žive u nekakvim podjeljenim zajednicama po nekakvom etničkom principu. Šta očekuju žrtve? Dakle šta podrazumevamo pod žrtvom? Šta može očekivat neko ko je stradao? On ne može više očekivati ništa, tu smo mi, dakle koji smo ostali iza njih da uradimo nešto po tom pitanju i tu dakle postoje očekivanja onih što su ostali iza tih što su stradali. A to su u konkretnom slučaju, eto kad sam ja u pitanju, dakle ona nekakva istina da je čuje i da vama dakle hvala na pozornosti što je slušate. Za razliku možda od mnogih nekako sam se malo više bavio u zadnje vrijeme nekakvim tim povratničkim problemima, pa sam imao priliku, dao sam sebi zadatak. Shvatam ono što nam Evropa nudi to smo čuli takođe od gospode u uvodu, ta neka multikulturalnost, multikonfesionalnost, dakle ništa novo, ono dakle što mi imamo, što imamo u Bosni i Hercegovini, što imamo i u Srbiji. I ovaj, sam sebi kao osoba koja vidi da je to neminovno i stvar koja nema druge alternative, dakle to je nekakav evropski put kojem većina žudi, to je nekakva multikulturalnost, to je dakle naša stvarnost, jeste da sam ja dao sebi za pravo bez obzira što pripadam bošnjačkoj naciji i muslimanskoj toj religijskoj grupi da ovaj, obiđem i vidim privatno kako to recimo žive Srbi povratnici u Palanci, opština Sanski Most ili Hrvati u okolini Prijedora. I dakle otprilike, većina su od njih žrtve bez obzira šta to znači žrtva, žrtva je širok pojam. Ne morate biti prebijeni, ne mora vam neko stradati da biste vi bili žrtve, svi smo mi žrtve. Dakle u Bosni i Hercegovini se desilo užasno zlo i čovečanstvu je trebalo posle one Hirošime da se desi Srebrenica da upali alarm i da zaustavi to zlo. Ja ne bih... evo, prekinuo bih ovu svoju diskusiju, ja se nadam da sam bar načio danas raspravu ako ništa i eto, hvala vam. Mislim da ćemo kasnije...

Vesna Teršelić: Hvala. Evo jedna ruka iza. Molim vas dođite do nekog mikrofona. E, izvrsno, našli ste ga blizu.

Verica Tomanović: Hvala vam. Najpre da pozdravim prisutne i da zahvalim na pozivu. Zahvaljujem svim učesnicima današnjeg skupa koji će nadam se doneti male pomake u razrešavanju sudbina naših porodica, posebno na Kosovu i Metohiji. Da vam se predstavim, ja sam Verica Tomanović, supruga profesora doktora Andrije Tomanovića koji je kidnapovan u Prištini/Prishtinë 24. juna 1999. godine i predstavljam porodice kidnapovanih i nestalih za kojima tragamo bezuspešno već osam i po i devet i po godina. Naši su problemi veliki. Problemi pronalaženja istine o sudbini naših voljenih. Mi se nalazimo privremeno raseljeni već osam i po godina i nama nije dozvoljeno da se vratimo svojim domovima, svojim kućama. Mi nemamo pravo da saznamo istinu, nama su uskraćena sva ljudska

prava, prekršene su sve konvencije, Konvencija o ljudskim pravima, Konvencija o zaštiti privremeno zarobljenih ljudi, nemamo kontakte sa zarobljenicima. Naša su pitanja uvek postavljena da su ljudi bili nasilno odvedeni, da su bili pod prinudom odvedeni i bili zatočeni na nekim mestima pritvora. Imamo informacija da su bili zatvarani u privatnim logorima, mi ne znamo da li ima živih i tražimo da se ispita ta informacija koju smo dobili od UNMIK policije i gde se nalaze naši voljeni. Još nešto bih htela, da ovaj skup zaustavim za trenutak. Htela bih samo da vam kažem da **naše porodice imaju inicijativu zahteva za stvaranjem jednog memorijalnog centra za sve žrtve u ovom regionu. Mislim da bi to bilo veoma važno i kada je dan nestalih da se obeležava 30. avgust, da se sve naše porodice unesrećenih sa ovih naših prostora okupimo na jednom mestu i odamo dužno poštovanje i dužnu poštu svim nastradalima.** Htela bih da napomenem da i socijalni problem naših porodica nije do danas rešen. Ne postoji zakon o nestalima u Srbiji i mi insistiramo na hitnom rešavanju statusnih pitanja naših porodica. Civilne žrtve rata nisu obuhvaćene ni u jednom zakonu. Htela bih samo još nešto. U toku su velika previranja na ovim našim prostorima. Ja samo želim da svako bude srećan u svojoj porodici, da svak pronađe svoje najmilije, da svak stekne svoj lični mir i da može da nastavi život normalno. Želela bih još jednu poruku, da moramo biti jedni prema drugima tolerantni i ljudski opredeljeni, da sarađujemo i da nastavimo život zajedno kao što smo do sada živeli. U to ime ja vas sve pozdravljam, u ime svih naših porodica želim uspešan rad na ovom skupu i nadam se da će doneti neke pozitivne pomake. Hvala.

Vesna Teršelić: Puno hvala. Ružice.

Ružica Spasić: Ja sam malo piskarala, nisam mislila da će Verica baš tako brzo završiti, svaka čast. Samo malo. Ja dolazim iz Vukovara, zovem se Ružica Spasić predsednica Udruženja porodica nestalih i nasilno odvedenih, uglavnom srpske nacionalnosti u Republici Hrvatskoj. Rekla bih još i to da sam danas ovde kao i na mnogim prethodnim konferencijama zbog toga što je za vreme vojno-redarstvene akcije *Oluja* u Republici Hrvatskoj ubijen moj 23-godišnji sin. Naravno, kao i svi ovde i ja i moja porodica smo žrtve proteklih ratova na ovim prostorima, a to što smo mi živuće žrtve su daleko veće žrtve oni naši koji su pobijeni na raznorazne načine. Samo je njima poznato kakvi su bili njihovi poslednji trenuci, na žalost mi to ne možemo i sigurno to nikad nećemo znati. Osvrnula bih se kratko na ono što je rekao danas gospodin Ivan Zvonimir Čičak čije su izjave po meni, često ih čujem, vrlo kontraverzne i spomenuo je pokojnog gospodina Petra Mrkalja koji je bio prva komunikacija moje porodice to jest moje sestre koja je otišla u izbeglištvo u Austriju i koja se sastala s njim 1996. godine u Zagrebu tražeći tada mog nestalog sina i tada je on rekao, nemojte ga tražiti gospođu među živima, među živima u zatvoru nije, probali smo, 'ajte da pokušamo da nađemo među mrtvima među već sada svežim grobnicama, to bi bio mnogo veći efekat za vašu porodicu, međutim mi smo tada mislili da će ipak naš sin sa onih nekoliko stotina zatvorenika koji su izašli iz hrvatskih zatvora, doći živ, na žalost njegova se činjenica pokazala veoma, veoma istinita. **U svoj ovoj nesreći imali smo i sreću da je naš sin identifikovan pre tri godine u Zagrebu metodom DNA i da je sahranjen pre tri godine i nešto malo više meseci.** Međutim rekao je nešto u vezi sa spiskovima da su se u Hrvatskoj počeli prikupljati prvi podaci o žrtvama nakon *Oluje*. Čini mi se da se na tim podacima negde javno i stalo, ja veoma cenim gospođu Vesnu Teršelić jer ona je bila jedna od prvih ljudi u Hrvatskoj, čini mi se da ima sigurno i pet godina koja je uzimala usmene izjave od ljudi u Vukovaru, u Osijeku i drugim mestima širom Hrvatske, međutim do danas još nismo videli šta je sa tim našim pričama, gde su one nalaze, gde se zapravo nalaze dokumenta sa svojim radom, volela bih to čuti u narednim... danas ili sutra, već kad bude vremena. Vidimo da je Istraživački centar iz Sarajeva veoma napredan jer oni su osnovani davne 1992. godine u aprilu. Šta je zapravo sa objedinjavanjem podataka u Republici Hrvatskoj? Znamo da je i ova knjiga što je idao MKCK imala otpora u Vladi Republike Hrvatske i u mnogim udrugama da ne izađe zajednički popis za Republiku Hrvatsku koji je sada konačno izašao pre godinu dana koji je izdao Međunarodni komitet Crvenog krsta. Prošle godine smo u februaru čuli da u Hrvatskoj postoji

znači istraživačko-dokumentacioni centar koji se naravno bavi Domovinskim ratom, bavi se stradanjima ljudi koji su stradali na strani stvaranja Republike Hrvatske ali ako želimo, neko je danas dobro rekao, postići napredak zapravo u životu, meni je ružna reč "suživot" a evo i danas živimo, ne saživljavamo se nego živimo jedni s drugima ili jedni pored drugih. Mislim da i kod nas u Hrvatskoj mora biti priznanje svih žrtava jer sve žrtve ako su na srpskoj strani većina ljudi ih gleda da su to potencijalni zločinci koji su zapravo i zaslužili to što ih je zateklo. Ja vam to govorim iz ličnog iskustva jer sam takvih priča čula da jednostavno nije isto čiji je sin bio agresor u odnosu na majku čiji je sin bio branitelj. To je rečeno davnih pre 10 godina i moje iskustvo iz proteklih 10 godina ne pokazuje da jedan deo populacije u Republici Hrvatskoj sa bilo koje strane da dolazi jednostavno ne želi iskoračiti iz 1990. i 1991. godine, da još uvek žive duboko, duboko tamo. Hrvatska, oprostite ako ću koji minut uzeti duže ali ja sam došla sama ispred populacije srpskog naroda iz Republike Hrvatske, nema čak nikog ni iz Udruženja nestalih lica iz Krajine. Jednostavno Hrvatska slovi za demokratsku zemlju, zemlju koja je daleko ispred zemalja bivše Jugoslavije ali u nekim segmentima čini mi se da smo daleko ispod i Bosne i Hercegovine i ispod Republike Srbije. Sećate se dobro prošle godine, Sheratona i svega onoga što nas je dočekalo tamo, jedna veoma, veoma ružna atmosfera koja se danas u Beogradu nije ponovila, koja se pre dve godine nije dogodila u Sarajevu. Da li je to važno isticati ja, pa ja i sama sam žrtva, i nikada ne uvažavati nekog drugog i nikada ne dati zapravo nekom drugom da se on oseća čovekom. Koliki je zapravo pomak u Republici Hrvatskoj, ja ću vam reći samo jedan podatak. Da je od jula 2006. godine do kraja 2007. godine išlo 28 porodica srpske nacionalnosti na identifikaciju, da ih evo sada u ovih 15 dana ide još 28, a ekshumirano je da je za pozitivno reći 209 posmrtnih ostataka u Gospiću i u Petrinji. Recite mi kada ćemo tim tempom mi doći do željene cifre za identifikaciju. Naravno da nisu zadovoljni i da je mali broj identifikovanih i posmrtnih ostataka svih ostalih nacionalnosti ali dozvolite, ja danas govorim u ime one populacije u ime koje sam ja danas došla ovde. Mislim da je to jedan mali proces, sve to što mi želimo Evropi kazat da jesmo, trebali smo pokazati kod svoje kuće, zapravo da jesmo i biti prvenstveno ljudi i prvenstveno jedni druge razumeti i jedanputa kažem, ponavljam još jedanputa izaći iz te 1991. godine. Kome ja da kažem, da li onome generalu koji danas prima penziju u Srbiji čiji je pečat i potpis na pozivu mome sinu koji je samo igrao košarku sa 23 godine da ide 6 meseci na dosluženje vojnog roka jer je služio tamo negde u vreme bivše Krajine godinu dana, pa im je to bilo malo, pa su ga poslali u Liku odakle se vratio zapravo u plastičnoj vreći, ono što je ostalo od njegovih posmrtnih ostataka ili da tužim nekoga u Republici Hrvatskoj koji je sebi uzeo za pravo da izvadi pištolj i da moga sina ubije u glavu, da jednostavno u slepoočnicu i da tako završi njegov život. Isto tako i njegov kolega koji je albanske nacionalnosti koji je bio s njim identifikovan pola godine kasnije na isti način je stradao samo je prostrelna rana u drugu stranu glave. Znači jednostavno sam ja nezadovoljna svime i svačime. Ko je zapravo odgovoran za smrt toga moga deteta? Oni koji su ga poslali, oni koji su ga odveli, ostalo je samo meni, kao i svima vama ovde da se mučimo i da se jednostavno pitamo zašto je to tako bilo. Ali zašto da se pitamo, mislim pre svega toga, zašto mi ne možemo da idemo napred? Ja se nadam da i ova konferencija i mnoge naredne koje će biti da će pokazati zapravo da ove zemlje u regionu idu jednom ljudskom stazom, ne stazom proklamirane demokratije nego jednom ljudskom pravom osećajnom stazom. Hvala puno.

Vesna Teršelič: Ja ću odgovoriti kasnije na pitanja koja se tiču mene.

Jusuf Trbić: Pozdravljam učesnike skupa, ja sam Jusuf Trbić iz Bijeljine i dolazim iz djela Bosne i Hercegovine u kojem praktično nije bilo nikakvog rata, nije bilo nikavih ratnih dejstava, tamo su postojali samo zločinci i žrtve. Pitanje koje se postavlja danas, šta očekuju žrtve, ja bih smjestio u jednu jedinu riječ, očekuju istinu. Jer nikakva nadoknada nikakve vrste ne može vratiti ono što je upropašteno. Na žalost, iz ličnog iskustva, iz iskustva ljudi koji žive u mojoj sredini, mogu reći da nismo ni za korak bliže istini nego pre deset godina i bojim se i da ćemo za deset godina moći izreći

istu takvu konstataciju. Jer istina na ovim našim prostorima je uvijek bila vlasništvo političkih elita. Evo, čuli smo iz ovih krakih izlaganja svako danas ima svoju istinu i ono što se dogodilo uporno se dijeli na naše podvige i njihove zločine. Ne vidim da se politika, a ona je gospodar života i smrti na ovom prostorima bavi ovom temom, ne vidim ni da će se baviti i ne vidim da se Nataša Kandić koja zaslužuje svako poštovanje nešto mnogo omasovila u Srbiji. Mi u Bosni, posebno u kraju iz koga ja dolazim znamo tačno šta nam se dogodilo. Bijeljina, moj grad jeste paradigma rata protiv Bosne i Hercegovine. To je bio rat za stvaranje Velike Srbije, za stvaranje jednog entiteta ili jedne državne cijeline etnički čiste koja će se je li, kasnije priključiti matici na drugi način i za ostvarenje tog cilja trebalo je ukloniti ne-Srbe. To je isti onaj program koji je postojao i 1941. godine, Stevan Moljević ako se sjećate svi, *Homogena Srbija*, protjerivanje ne-Srba da bi se stvorio prostor, životni prostor za srpsku državu s obzirom na činjenicu da Srba toj Velikoj Srbiji, u slučaju da se ne pomiču ne-Srbi, ne bi bilo više od 50 posto. To je jedan razlog koliko morbidan je li, toliko i racionalan i razumljiv. Moj grad je imao prije rata 27.000 Bošnjaka i u toj opštini je postojalo još jedno naseljeno mjesto, Janja koje je imalo 10.000 Bošnjaka. Od tih 37.000 Bošnjaka protjerano je više od 35.000. O zločinima koji su se tamo dogodili, dakle u zločinima u kojima su stradali samo civili, isključivo civili jer nije bilo vojnika druge strane danas se može mnogo govoriti. Ja sam napisao knjigu, dvije zapravo, ova druga ima 550 strana i ni iz daleka nije iscrpila sve ono što nam se dogodilo. Samo da kažem da napori Informacionog centra gospodina Tokače zaista zaslužuju svaku pohvalu, međutim to je samo jedna dimenzija onoga što nam se dogodilo. Nisu žrtve samo ubijene. Prema definiciji ratnog zločina ratni zločini su i protjerivanja ljudi i stvaranje nesnošljivih uslova za život, koncentracioni logori, rušenje vjerskih i drugih objekata, silovanja i tako dalje i tako dalje. A šta reći za one koji su ostali nakon ubijenih, kakve su žrtve deca od dvije, pet ili deset godina koji su ostali bez oca, bez hranitelja, kakve su žrtve članovi porodice, te porodice koja je opljačkana do gole kože i protjerana u sredinu u kojoj nikad nije živjela, kakve su žrtve majke, to smo evo, maloprije čuli, očevi i tako dalje tih ljudi, kakve su žrtve oni koji su zbog posledica rata pomrli kasnije kako to reče jedan bosanski pjesnik, to su oni koji su poverovali da su preživeli rat. Sve su to žrtve koje treba zapamtiti bez obzira na to s koje strane dolaze. Jer čini mi se da naše udaljšavanje od istine, sa ovom činjenicom da nam evo po glavama hodaju i Karadžić i Mladić slobodno i toliki drugi zločinci, obećava nam je li, da će ta velika rana ostati ubuduće i da će iz nje kad, tad izmiliti crv novog zločina. Sakrivanje istine uvek dovodi do toga. Mi smo i na ovom glavnom skupu maloprije slušali o tome da je odgovornost individualna. Naravno, odgovornost je individualna, a krivična odgovornost je odgovornost za ubijanje. Međutim sa aspekta žrtava, ta definicija izgleda prilično problematično. Postoji nešto što se zove moralna ili politička odgovornost. Zločine tih razmjera, rat, nisu mogli povesti pojedinci, grupe ljudi tako da je to morao da uradi sistem. Koliko je ljudi podržalo određenu politiku u čijem temelju je bio zločin. Jer rat za eliminaciju jednog naroda ili dva naroda u sebi nosi u startu zločin. Koliko ljudi je podržalo taj zločin, koliko je ljudi ćutalo dok se sve to radilo, koliko je ravnodušnih ljudi danas evo ovdje u Srbiji. Kad ćemo čuti od ljudi iz režima u Srbiji istinu o onome što se događalo. Ili evo, od režima u Hrvatskoj ili u Sarajevu, kad ćemo čuti potpunu istinu o onome što se događalo? Jer mi u Bijeljini imamo situaciju u kojoj ni jedan jedini čovek nije kažnjen, nije procesuiran za ratne zločine, ni jedan proces za ratne zločine nije vođen, naše je Okružno tužilaštvo u Bijeljini uspjelo da čuje da je starica Fata Orlović u Konjević Polju širila vjersku i nacionalnu mržnju jer se bunila zato što je vladika Kačavenda u njenoj privatnoj avliji podigao crkvu, a nije vidjelo, to isto Okružno tužilaštvo deset metara od zgrade u kojoj živi da je recimo porušena jedna od nastarijih džamija u Bosni i Hercegovini. Mi živimo sa zločincima, svaki dan ih susrećemo, svaki dan ih gledamo i gledaju oni nas. Šta mislite, kako će se to na kraju završiti?

Vesna Teršelić: Hvala. Izvolite.

Dragan Pjevač: Dozvolite da vas pozdravim sviju skupa, ja sam Dragan Pjevač, inače rođen u Hrvatskoj, u Čitluku, to je kraj Gospića, Čitluk, Divoselo, Počitelj, to je deo ovaj, koji zovu Medački džep. I u tom delu nastradala je moja majka. Ja danas, kad se ovde govori, ja prvi put u vezi s tim nekako izlazim u javnost i da kažem svoja očekivanja. Malo me potakao kolega koji je diskutovao pre mene, mislim da je lepo govorio, međutim ima jedan detalj s kojim se ne slažem, a to je ta politika. Mislim ona ne spada ovde. Ona ne spada ovde zato što su ovde, nekako smo svi dotaknuti sa tim bolom i sa tugom, ja ovde kad god govorim o tugi zbog moje majke tako isto, iskreno, verujte mi, imam i tugu zbog svakoga onoga ko je izgubio nekoga, bilo sa Kosova, bilo iz Bosne, sasvim mi je svejedno. I ako se želi nešto reći o očekivanjima koja imam, a to je pre svega da se otkrije ko je to ubio moju majku, to me jako zanima, ne zato da on trune u zatvoru ili ne znam šta, nego me zanima ko je. I svakog od nas to zanima. Dalje, jako me zanima otklon hrvatske države od zločina koji se tu desio. Znači ne može biti junak onaj ko je zločinac i jako me zanima da se to jasno desi. Ja ću onda dobiti satisfakciju kad se kaže, to je zločinac. I onda me jako zanima i jako bih volio da se ne laže tu, meni ne treba laž, meni ne treba da u mom selu je poginulo 50 civila ako ih je poginulo 19, a isto tako i neću da ih je poginulo dva kad ih ja znam 19, ja ih znam, ja im znam braću, sestre, ja sam razgovarao s njima. Prema tome ja mislim da se tu mi svedemo, a ostavimo kakve agresije ko je na koga. Mi budimo svedoci jednoga vremena šta se nama desilo, neko drugi, iz nekih drugih uglova i na drugom mestu će onda o tome govoriti. Hvala lepo.

Vesna Teršelič: Puno hvala. Odmah pored vas.

Marko Grabovac: Hvala vam. Evo ja ću, ja sam se jedan put već predstavio, a evo ponovo ću da kažem da predstavljam Udruženje iz Bosanskog broda. Ja ću pokušati da se odvojim strogo od prethodnih priča, pa ću nešto zamoliti vas sve koliko ćete prihvatiti ovo što ću reći na kraju i da djelimično predložim. Koliko vas prihvaća vaša vlast, koliko vas je prihvatila javnost, koliko ste dobrodošli svim koji se bave politikom ili koliko smo uopšte uspješni uz pomoć vlasti na svim nivoima na prostoru bivše Jugoslavije. Ako ste zadovoljni sa njihovim radom sigurno da uspešno i radite u svojim udruženjima. Ako se bavite svakodnevnim radom sa molbom i prošnjom na neki način da dobijete nekakav dinar ili marku ili mogućnost da odradite svoj dio posla, možete da izvršite sami procjenu koliko smo onda dobrodošli da godinama pričamo da nismo još uvijek dobro prihvaćeni od strane opštinske, republičke, državne vlasti. Zato što oni sve završavaju sa pričom, a ništa nam nisu pretvorili iz priče u stvarnost. I onda se dešava da se ovako mi nađemo, izjadikujemo i jedni drugima pokušavamo da usmjerimo kritike ili optužujemo kao da smo u sudnici, znate. Nekad se prihvatimo tako jednostavno da kažemo da smo mi sudije, tužioci, advokati i svaka moguća druga institucija, a nismo. Mi smo oni koji pomažemo njima da oni lakše rade, a sad vam postavljam pitanje jedno. Ja prvi nisam dovoljno zadovoljan sa radom institucija koje su u mogućnosti da sve rade normalnim tokom procesuiranja zločina na prostoru bivše Jugoslavije. Nisam. Zašto? Nisam zadovoljan sa radom DNK analize zato što sporo rade. Koje su mogućnosti da brže rade, neka kažu. Oni su svi dobro plaćeni, a mi kako ko. Postavljam sam sebi nekada pitanje, ovoliko godina radim, procesuirao sam 246 slučajeva, od toga 70 posto, 'ajde reći ćemo definitivno riješeno, 30 posto čekamo od 1992. godine maltene neke žrtve da se procesuiraju, iako su žrtve dale uzorke za DNK analizu. Trebamo da kažemo koliko smo mi uopšte u mogućnosti da normalno radimo. Imamo li potrebe danas da zaključak damo da se pojavimo državnoj vlasti sa jednim jedinstvenim stavom i da tražimo odgovornost njihovog rada. 'Ajte da budemo toliko čvrsti jaki da to uradimo ne gledajući da li se zove Savo, Haso ili Jure. Nemojte na to gledati nego gledajmo koliko nam oni idu u susret i kako nam oni to odraduju kao stručni, odgovorni i dobro plaćeni ljudi. Ako smatrate da oni nama dobro rade onda ćemo dočekati sigurno da i naši unuci neće završiti ovaj posao. U svemu ovome smatram da nisam ništa loše rekao nego samo da se uvažavamo, poštujemo, cijenimo i da kažemo da nismo mi oni koji ćemo vagati ko je koliko kriv nego koliko mi sami možemo da odradimo, da pritismo svaku instituciju, pojedinca i

vlast da rade, da nam pomognu da ubrzamo rad, ovo što mi godinama molimo. Mi molimo i preko međunarodnih institucija, pokušavamo da im ukažemo da su oni jači, da gospodinu Lajčaku ili gospodinu bilo kom drugom ukažemo da nam pomognu. E, to je naš cilj, to je smatram naš cilj. Ako smatrate da sam nešto loše rekao, ja ću vam se lično javno izviniti ali moja je uloga da javno pričam o stradanju naroda gdje živim, gdje najbolje poznajem situaciju. Zašto sam ja uspio dosta na prostoru Republike Srpske da pronađem osoba? Zato što sam komunicirao i sa Hrvatima, i sa Bošnjacima i ja njima pomogao i oni meni. I javno pričam da ću im i dalje pomoći ako će oni meni. I sugurni budite da ćemo više uraditi jer 90 posto nevladinih organizacija su pomogle institucijama na nivou Bosne i Hercegovine da rade svoj dio posla. Oni to popišu ali procesa daljega nema jer je usporen. Radi čega, i sam se pitam. Hvala vam.

Vesna Teršelić: Hvala. Izvolite. Prvo je tu bila jedna ruka, pa onda idemo tamo, može? Javio se prije, evo pošteno. Izvolite, pridite mikrofonu.

Ibran Mustafić: Hvala ljepo. Ibran Mustafić iz Srebrenice. Dok je maloprije trajala jedna sesija prije ove otišao sam kao stari antikomunista i nikad ne slagajući se sa onim sistemom, prošetao sam do Dedinja i poručio Titi fatihu. Zbog čega to kažem. Kažem zbog jednog razloga. Nisam ga nikad volio. Djelimično sam ga poštovao ali kakve imamo, on je za njih bio božiji poslanik. To samo kažem iz iskustva koje sam imao u toku svih ovih dešavanja koja se događala i nakon 20 godina sam u Beogradu iako sam se bio zakleo da nikad neću doći na tlo odakle je krenulo čitavo zlo. Nakon svega što se događalo usledio je period trežnjenja. Rat je društvena pojava u kojoj naivni ratuju, poštteni stradaju i mafija se bogati. U mojoj Srebrenici 1995. godine tada tog momenta da je stanovnik Srebrenice bio Bakir Izetbegović, Saša Karadžić i Marko Milošević, Srebrenica ne bi pala do današnjeg dana. Ni jednog nema na grobljima onih koji su dirigovali ratom, ni onih koji su apsolutno bili kreatori rata ali zato imaju sad, imaju privatne države i to je na žalost pojava koja je prateća pojava svakog rata i mi moramo definitivno da kažemo u kakvoj se situaciji sad nalazimo zato što hoću da vam prenesem poruku da već, da se tri meseca Bosna i Hercegovina nalazi u predratnom periodu i najvjerovatnije ako ne bude otvorila Evropska unija ponovo oči nad Bosnom i Hercegovinom u Bosni i Hercegovini će doći do novih sukoba. Zbog čega je to tako? Ima jedan osnovni problem koji danas ja nisam pokušao na prvoj sesiji da upozorim kad je gospodin Kacin govorio oko nekih stvari što je mene uvrijedilo do bola, naime on je tamo doslovce predstavio sukobe na prostorima bivše Jugoslavije kao sukob civilizacija što je notorna laž i neistina jer je on isto tako samo jedan običan političar i parlamentarac koji je birokratski dobro namazan je li i treba da provodi određene političke koncepte. Mi moramo pre svega od prvog postulata istine da kažemo da se ovde vodio doslovce jedan ovaj... ovde su se, ovdje je bio sukob državnih projekata i između ostalog ja nisam došao ovdje da branim ni jedne, ni druge, ni treće. Ja hoću pre svega kao Bošnjak da kažem ovde, između ostalog ne volim da kažem da sam žrtva, ja nemam šta da pričam, ja nisam ništa iz Beograda bolje očekivao ako je moj predsjednik Izetbegović posle genocida u Srebrenici otišao u Dejton i potpisao kapitulaciju sopstvene države. Mi moramo biti svjesni da je ovde apsolutno matrica rata dogovorena prije nego što je puklo na prostorima bivše Jugoslavije, da je bio dogovorni rat, da su se utvrdile i podjele teritorije, da nema, nema stvaranja novih paradržavnih tvorevina bez ubijanja i bez genocida i bez proterivanja i tako dalje, i mi čitavo vrijeme pričamo šta hoće žrtva, a mi u stvari nismo još kao žrtve krenuli od osnovnih postulata i da kažemo ovde šta je to temelj istine na ovim prostorima šta se događalo. Mi ako od tog koncepta ne krenemo doslovce onda još uvijek mi kao obični smrtnici moramo pripremati sebi i naše nadolazeće generacije za nove genocide, za nove ratove, nova groblja, nove DNK analize jer apsolutno ovdje nije ni jedan problem riješen i ako se ovako nastavi onda će ispasti samo da je 1990 – 1995. godina prvo poluvrijeme, a da će 2010 i 2015. godina biti drugo poluvrijeme. Hvala.

Vesna Teršelić: Hvala vama. Ja bih samo postavila par dodatnih pitanja jer je pitanje kakve mehanizme imamo. U toku su suđenja, neki od vas ste rekli kako vam je važno da se utvrdi tko je ubio vašu majku, sina, oca. Da li suđenja doprinose da se utvrdi individualna odgovornost? Kako onih egzekutora, tako i onih koji su imali neku zapovednu odgovornost. Dakle što doprinose suđenja, što ne, što je neka vaša kritična analiza. Da li suđenja i koliko doprinose utvrđivanju te istine, jel' koliko suđenja doprinose utvrđivanju činjenica o uzrocima rata, o tome tko su žrtve, o tome tko su počinitelji. Dakle što vidite da je urađeno, a šta nije, koliko suđenja bilo pred međunarodnim, bilo pred domaćim sudovima doprinose priznanju zločina, jel? Kako vam se čini, kako bi im ocijenu dali i koliko stvaraju mogućnosti za žrtve da govore o svemu što se dogodilo i kako im je bilo, koliko stvari od tih mogućnosti za preživjele i koliko suđenja doprinose nekoj reparaciji i koliko suđenja zapravo daju neki doprinos i kad se postavljaju spomenici, daju, ne daju, s čime ste zadovoljni, s čime niste i koliko suđenja potiču proces izgradnje povjerenja. Ili mu pak odmažu? Evo, čisto neka dodatna pitanja. Ja znam da niste sad čuli sva ta pitanja, a da ste na redu ali eto, sretno. Izvolite.

Mevludin Lupić: E, hvala ljepo, koristim priliku da pozdravim sve prisutne da se zahvalim na pozivu u svoje lično ime i u ime Udruženja porodica zarobljenih i nestalih lica općine Zvornik, ja sam Mevludin Lupić, podpredsednik Udruženja, samo danas i sutra će biti prisutni i moje kolege, na žalost moram reći tako, žrtve ali prije bilo šta da kažem i prokomentarišem na vaša pitanja, ja ću se osvrnuti na par činjenica koje želim istaći ovom prilikom, treba da se znaju i koristim priliku da uvijek to kažem da je od 8. aprila 1992. godine, pa do kraja jula, na žalost u Zvorniku zarobljeno i ubijeno oko 1.500 Bošnjaka, od jedne do 70 godina. Teško je odgovoriti na pitanje šta je najvažnije, koja je najvažnija potreba. Znači ja ću isključivo govoriti o žrtvama odnosno porodicama žrtava zarobljenih i nestalih s obzirom da oni ne mogu govoriti jer nisu na žalost među nama. Ono što je jako važno da porodica u ovom trenutku dobije posmrtnu ostatku svojih najmilijih ali isto tako teško je razumijeti, evo i nakon 16 godina, mi na području opštine Zvornik tragamo za još oko 500 skeletnih ostataka, posmrtnih ostataka. Prošlo je 16 godina. A isto tako s druge strane kad govorimo, za tih 16 godina niko nije osuđen za ratni zločin počinjen nad tim ljudima. Trenutno se vode dva sudska procesa, jedan je ovde u Beogradu, jedan u Tuzli ali te optužnice nisu ni približno onome šta je učinjeno i šta je urađeno. Isto tako želim napomenuti da ovdje u Beogradu samo jedan je Zvorničanin, ostalo su ljudi iz Srbije. Šta reći šta je tu najvažnija potreba? Porodica želi svoga najmilijeg bez obzira što mu se vraćaju samo posmrtni ostaci pronađeni u sekundarnim masovnim grobnicama, želi da se osude ratni zločini, a s obzirom da ja govorim o takvoj kategoriji da je malo onih koji su preživjeli takva streljanja i da u njihovo ime nema ko da kaže osim onih koji su bili naredbodavci, osim onih koji su bili počinio i, jako teško ali očekujemo da će i Tužilaštvo Bosne i Hercegovine, Kantonalno tužilaštvo u Tuzli, Regionalno tužilaštvo u Bijeljini, tužilaštvo i sudstvo u Srbiji sprovesti opsežne istrage i da će naravno, ukoliko postoje činjenice, a svjedoci smo znači da ima i onih koji su preživjeli, koji mogu svjedočiti šta se to sve dešavalo tako da će oni koji su počinili te ratne zločine biti na adekvatan način kažnjeni. Isto tako očekujemo da će tužilaštvo i sudstvo biti potpuno neovisno o politici i da će oni koji su te zločine počinili naći se tamo gdje im je mjesto. I mislim da samo na takav način porodica može, da kažem tako, dobiti jednu malu satisfakciju iako gubitak ne može niko i ništa zamijeniti. Znači nikakva reparacija, ni bilo šta drugo ne može nadoknaditi meni moju porodicu. I još jednu bitnu činjenicu da kažem da sve ovo što sam govorio, govorio sam znači u ime civilnih žrtava rata, u ime ljudi koji su zarobljeni, bez pušaka, bez išta, u civilu, pred svojim domovima i na najmonstruoznije načine pobijeni. Puno toga se ima reći ali zaista, evo ostavio bih prostora da i drugi kažu. Teško je odgovoriti na sva ta pitanja, a pitanja su toliko opširna da bi mi ovde mogli pričati o njima nekolicinu dana. Ali ja u svakom slučaju očekujem da će tužilaštva odraditi svoj deo posla, da će one institucije koje su zadužene za pronalazke masovnih grobnica, za ekshumacije i identifikacije odraditi svoj dio posla iako je prošlo puno vremena ali ipak se još uvijek nadamo i očekujemo da ćemo mi porodice ipak jednog dana dobiti određenu satisfakciju. Hvala.

Vesna Teršelič: Puno hvala. Izvolite. Ja mislim da da.

Tea Gorjanc Prelević: Hvala, probaću da budem što kraća. Moje ime je Tea Gorjanc Prelević, ja ovde govorim u svoje lično ime, u ime advokatske kancelarije koja zastupa 190 žrtava ratnog zločina, deportacija bosanskih odnosno bošnjačkih izbeglica od strane crnogorske policije i u ime nevladine organizacije Akcija za ljudska prava iz Podgorice, Crna Gora. Mi se zalažemo za procesuiranje i reparacije, dakle istragu i obeštećenje svih ratnih zločina izvršenih na teritoriji Crne Gore odnosno od strane crnogorskih vlasti. Dakle za razliku od većine vas ja nisam žrtva, mada, dozvolićete mi da se jednim delom tako osećam jer prvo što ih zastupamo, a ne samo to, ja sam upoznala i doživela neku vrstu komisije za istinu u Crnoj Gori kroz koju su prošle evo, 150 tih ljudi. Naime, o čemu se radi. Advokatska kancelarija Prelević procesuirala 40 predmeta koji okuplja ovih 190 tužilaca gde tužimo Crnu Goru za ratni zločin tražeći obeštećenje. Moje iskustvo, dakle svi mi tražimo naknadu materijalne i nematerijalne štete. Moje iskustvo iz razgovora sa mojim klijentima je da je poput mnogo vas njima najviše stalo do istine ali verujte, bar je to moje iskustvo, ne do istine ko je počeo rat, već šta se dogodilo njihovim najmilijima i zbog čega im se to dogodilo. Zbog čega su oni mimo svakog prava uhapšeni bez oružja, kao izbeglice sa trudnim ženama i malom decom i poslati u koncentracione logore u Bosni gde su mučeni, izgubili živote, ubijeni. Dakle protiv njih je izvršen prosto rečeno, jedan ratni zločin protiv civilnog stanovništva kakav je izvršen i protiv jednog Hrvata u Bosni ili bilo gde ili jednog Srbina u Bosni i tako dalje. Ja mislim da u suštini svako ko je prošao muke koncentracionog logora, bio on Srbin, Bošnjak ili Hrvat je doživeo podjednaku golgotu koja je prosto protivpravna. Medelajn, naša gošća iz Južne Afrike je gotovo zaspala, nadam se da ću je ja probuditi, znam da je ona već jako umorna, samo sam želela da joj kažem...

Vesna Teršelič: To vam tako izgleda, ona piše, jako je koncentrirana na sve što vi kažete.

Tea Gorjanc Prelević: Naime, zahvaljujem joj na jednom vrlo važnom podsećanju. Čula sam da je, dakle u Južnoj Africi zapravo zločin aparthejda bio legalizovan, dakle rasizam je bio vladajuće pravo. Ja mogu da razumem da su neki mladi ljudi prosto naučeni da je to u redu. Vidite, to je zakon propisivao u zemlji. Mislim da svi ne treba da zaboravimo da u našoj bivšoj SFR Jugoslaviji ratni zločini nikada nisu bili zakon. Krivični zakon SFRJ na koji se mi sada pozivamo podjednako je zabranjivao svaku vrstu ratnog zločina i protiv civilnog stanovništva i protiv ratnih zarobljenika i tako dalje i tako dalje. Prema tome, mislim da Jugoslavija i takođe ratni zločin, postoji krivično delo izazivanja rasne i raspirivanja nacionalne i tako dalje, mržnje... Da su tužilaštva tada, pred rat funkcionisala malo profesionalnije i nezavisnije, dakle da smo tada imali vladavinu prava, ja se usuđujem da pomislim da možda do rata nekako i ne bi došlo ili da bi on bio malo krvoločan. Dakle mi smo doživeli svi zajedno jedan kolaps vladavine prava i da nas međunarodna zajednica već poslednjih 12, evo koliko to već godina, pokušava da vrati na taj termin. Dakle pokušava da nas podseti šta znači vladavina prava i da nam objasni koliko je to neophodno. Ja sve ovo pričam zbog toga što mislim možda da li je bilo zgodnije na onom drugom forumu izneti tu ideju ili ovde ali ću to kratko izneti vama. Ja mislim da bi Evropska unija morala mnogo više da uradi nego što je uradila i da mnogo više zahteva od svih naših zemalja nego što je saradnja sa Haškim tribunalom. Evo zašto. Na primeru Crne Gore, dakle mi se tužimo već četiri godine, istraga u ovom slučaju iako je beskrajno dobro dokumentovana, imamo čitav veb sajt sa pisanim priznanjem crnogorskih vlasti da su te ljude uhapsili da bi poslužili kao taoci i ratni zarobljenici, dakle to je nesporan slučaj, krivična istraga se vuče dve godine. Zašto? Zato što taj predmet prosto nije stigao da procesuirala Tribunal u Hagu. Zbog čega? Zato što je Tribunal u Hagu već 2003. godine najavio svoj završetak. Tako da zbog toga što Hag nije stigao da procesuirala sve naše slučajeve koji zbog toga nisu manje važni i što je još gore, nije uopšte stigao da se bavi važnim pitanjem reparacija, ne znači da sva ta pitanja treba da budu

amnestirana. Da skratim priču, ja mislim da bi trebalo da zajedno, na regionalnom nivou utičemo više na Evropsku uniju, da umesto te floskule saradnja sa Haškim tribunalom, dakle oni taj uslov za pristupanje u evropsko društvo uslove procesuiranjem ratnih zločina, efikasnim pronalaženjem nestalih, ja sam zaboravila da kažem da je za naše klijente to jako važno, da se pronađu njihovi najmiliji koji su koji su još uvek nestali, da se oni sahrane, da ti ljudi nastave nekako život, i njima je jako važno izvinjenje. To je ono za šta se mi takođe borimo insistirajući na nekakvom možda i poravnanju sa crnogorskom vlašću, prosto nam to nije shvatljivo zašto do danas nisu na to reagovali ali dakle neku vrstu izvinjenja, priznanja istine, priznanja da je to bilo pogrešno. I zbog toga mislim da bi Evropska unija barem u slučaju Crne Gore, o tome mogu kompetentno da govorim jer znam da nema suviše ratnih zločina, da je sasvim moguće ih procesuirati, a mislim da možda nisam daleko od istine ako kažem da je to moguće i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini i na Kosovu takođe, dakle da kažem da prosto to mora da se završi pre nego što počnemo ozbiljno da pričamo o slobodnom tržištu, o carinama i tako dalje jer kao što su primetili mnogi pre mene, opet će nam se desiti isto. Tako da, eto, to bi bila neka, neki moj predlog o svemu ovome, da napravimo neku zajedničku inicijativu jer na žalost na naše političare još uvek jedino stranci mogu da deluju. Mi sve ove godine nismo mogli da učinimo bilo kakav pomak. Hvala.

Vesna Teršelić: Hvala za konkretan prijedlog. Ako ovaj čas ne vidim jednu ruku onda ću samo kratko ponoviti neke od prijedloga. Dakle da se utvrde činjenice, da se utvrdi istina, da se utvrdi kaznena odgovornost, jer spomenuta je politička i moralna, naglašeno je koliko je važno ubrzati proces identifikacija onih čiji su posmrtni ostaci već pronađeni, a i ubrzati proces traganja za nestalima, pa smo onda imali sasvim konkretne prijedloge. Jedan je ovaj da se zapravo pojača, to jest da se promjeni vrsta međunarodnog pritiska, da to ne bude više uvjet potpune suradnje s Hagom nego da uvijek bude efikasno procesuiranje ratnih zločina, efikasno pronalaženje nestalih i izvinjenje. Prije je bio jedan prijedlog osnivanja memorijalnog centra za sve žrtve u regionu i da na dan nestalih sve porodice onda na jednom mjestu odaju dužnu poštu nastradalima. Upozoreni smo i na to da civilne žrtve rata nisu obuhvaćene ni u jednom zakonu, naglašeno je i kako su bitne reparacije. Tu je bilo različitih naglasaka da reparacije ne mogu nikog vratiti ali je isto tako naglašeno da je bitno obeštećenje svim žrtvama i govorilo se dosta o tome kako danas živimo jedni pored drugih, da bi trebali nastaviti živjeti zajedno. Evo, samo sam htjela malo sažet, pa da onda čujemo dalje, da. Izvolite.

Ljiljana Radovanović: Ja mislim da bi trebala da se uvede kazna za negiranje zločina, da to bude na državnom nivou, mislim da za negiranje i poricanje genocida i drugo, da se uvede kazna za glorifikovanje počinioca zločina. Ne samo što se vrši negiranje zločina i umanjuju zločini, zločini se umanjuju i negiraju, nego se glorifikuju zločinci, veličaju, razna slavlja, štampaju slike, prodaju, tribine se održavaju na javnim institucijama, fakultetima, ja govorim za državu u kojoj živim, govorim o Srbiji i kad bih znači da se uvedu kazne, da bude kažnjivo to poricanje zločina i glorifikovanje zločinaca. Eto to bih samo htjela da dodam na sve ovo što je rečeno za žrtve, u stvari da pravda bude zadovoljena mislim da je to najveća satisfakcija i da je to jedno vraćanje dostojanstva žrtvama i suđenje ovim zločincima da budu osuđeni adekvatno.

Vesna Teršelić: Puno hvala. Ja ću si dozvoliti da dodam da imamo u Hrvatskoj problem da prikrivanje tragova, da zločin već zastari i da se ne tretira kao ratni zločin. Pa mi se čini isto bitnim da prikrivanje tragova zločina bude na listi.

Ljiljana Radovanović: I skrivanje zločinaca, ne samo prikrivanje tragova nego i njihovo skrivanje. Hvala.

Antonela Balić: Pozdrav svima, ja sam Antonela Balić, ja sam mlada osoba, vidim da je malo mojih mladih kolega ali volela bih ja nešto da kažem na ovu temu. Budući da se radionica zove *Potrebe i očekivanja žrtava*, ja nekako ne mogu sebe svrstati u žrtvu zato što se praktično i ne sećam mnogih stvari jer nijesam toliko mogla biti odrasla da bih se sjećala. Ali definitivno vidim da ovdje ima različitih priča i iskustava i prosto vidim da ljudi imaju dosta hrabrosti da se suoče sa svim i dogovore i zahvaljujem onima koji to rade jer na taj način upoznaju mene kao mladu osobu sa onim što mi se desilo. Šta sam htjela naglasiti? Rečeno je u par navrata da bi opet moglo da se desi isto. Meni je to zastrašujuće zato što ja imam 22 godine i ne želim da se desi isto. Znači ne želim da se mojim prijateljima u drugim zemljama, da to opet proživljavamo mi svi skupa i da bi to bilo pogubno. Zato smatram da bi trebalo upravo žrtve, ljudi koji se osjećaju žrtvama, koji su pogođeni da se usaglase oko nečeg što im je jedinstveno, što nam je jedinstveno, što vam je jedinstveno. Jer definitivno možemo biti željni za brzinom procesa, da se dokaže. Ljudima je vjerujem već dosta čekanja. Prošlo je toliko, pa onda DNK analiza, pa opet toliko, pa stalno se nešto čeka ali prosto, čini mi se, ne znam šta da kažem na to. Verovatno ćemo morati još svi čekati dok se sve riješi. No bilo bi mi jako važno da znam što se recimo očekuje trenutno od mladih ljudi ili što mi koji smo buduće generacije treba da uradimo da bi se nešto pokrenulo ili riješilo. Isto tako recimo pitanje reparacija je pominjano koje je meni malo nejasno u smislu, rečeno je da se reparacijama ne mogu vratiti ljudi koji su izgubljeni i to mi je jasno, jasno mi je da je to teško ali se prosto novcem ne mogu vratiti. Ono što mene interesuje je koliko su reparacije nekome značajne i koliko se ide u traženju reparacija. To je opet novac koji ćemo platiti mi građani jer ne plaćaju političari koji su zakuvali, koji su ili otišli ili koji su još uvijek na vlasti ali mi ćemo ga definitivno platiti koji sad radimo. Tako da ćemo ovaj, sami sebi da ostavimo u mandat. Tako da nadam se da nijesam ovim pogodila nekog. Ako jesam, izvinjavam se, gledam što je konkretno rešenje, gledam šta je potreba i šta je očekivanje žrtava da bi se riješio njihov problem, a ne što je bilo i tako, eto, da ne dužim. Hvala lijepa.

Vesna Teršelić: Hvala. Slijedeća će biti Štefica Krstić, samo možda kratko na ovo pitanje oko reparacija, a to je da političari, kad se otvori pitanje reparacija, odmah to vrata prema građanima, prema poreskim obveznicima i podsjetite nas, e ali ako bi bilo više odšteta, onda bi to vas više koštalo. Ne vrata nam to pitanje u nekim drugim situacijama i tu mislim da je jako bitno da vidite zapravo da je to jedna reakcija iz političkih krugova jer mislim da bi za obeštećenje trebalo biti novaca kad ga ima za naoružanje, kad ga ima za sve druge stvari, da je to jedna važna potreba. Štefica Krstić.

Štefica Krstić: Hvala lijepo, ja vas sve srdačno pozdravljam, ja sam Štefica Krstić, dolazim iz Osijeka, bolje rečeno iz sela Sarvaša, i majka sam poginulog hrvatskog branitelja koji je imao 19 godina s tim da sam njegove posmrtno ostatke tražila punih devet godina. Nekako me ponukala ova mlada gospodična koja je sada govorila, koja kaže da ima 22 godine. Moj sin je imao tada 19 godina i mi smo živjeli u selu Sarvašu. I 1991. godine dogodilo se to zlo koje se dogodilo i ja bih voljela kad bi ovi mladi zaista naučili o tim stvarima od prvog početka 1991. godine što im se događalo, a ne da krenemo kao danas što smo slušali ovde izvešće, od 1991. godine što rekao gospodin, igramo utakmicu drugo poluvrijeme. Ne, mi moramo uvijek govoriti od početka i govoriti istinu. Ja sam se rodila 1946. godine u selu Sarvašu i živjela sam do 1.08.1991. godine dok nisam bila istjerana iz sela. Moj suprug i dva sina su ostali u našoj kući normalno, da žive u njoj, da brane i nisu je odbranili. Srušena je. Naša crkva je u Sarvašu, katolička, prva u Hrvatskoj srušena, koja je obišla cijeli svijet. Za gajbu piva koju su je srušili JNA i Vojvođanski korpus taj, kako se zvao. Mi smo to gledali na njihovoj televiziji. Dalje bih vam mogla pokazati što naša udruga, ja osobno, radim, sva događanja koja su se događala u gradu, kako su ljudi ginuli u svojim dvorištima, na benzinskoj crpki, u hitnoj pomoći, a da vam ne pokažem ovih 700 osoba, 700 osoba sa svim obiteljima sa kojima sam ja razgovarala i uzela njihove podatke. To je mladost, to su cijele obitelji koje su žrtve u našem gradu, a to nije sve. Ima 1260 tih mladih dječaka koji su poginuli, plus civila. To je naša istina i to je ono o čemu mi moramo

govoriti što je ovdje rečeno. Mi se moramo uvijek vraćati na žalost tamo gdje smo počeli, a gdje su oni stali. Mi govorimo u njihovo ime jer oni ne mogu govoriti. Kakvu satisfakciju ja mogu više imati? Izgubila sam dom i sve što je u njemu bilo. Dijete, posao, a to su mi sve drugi priuštili. Sad sam govorila osobno u svoje ime, a nešto bih rekla malo i o cijelini jer radim od 1991. godine na tom problemu, od Bedema ljubavi pa evo do današnjeg dana. Rečeno je ovdje o identifikaciji. Ima u Osijeku grobnica gde su tijela od 1995. godine dovežena, ekshumirana i dovežena u Hrvatsku, koja nisu identificirana. Evo u subotu smo sahranili jednu majku koja nije dočekala svog sina, suprug je umro dvije godine ranije. To su teške stvari s kojima mi živimo. Nas ne zanimaju novci, ko će nama nadoknadit. Mene ne zanima ko će meni vratit moju kuću. Ali moj mir, moje dostojanstvo, ja ne dam nikome. Ono je najveće za mene. Spomenicima, ovdje je rečeno da bude zajednički spomenik. Pa najveći spomenik je onih dva kvadrata svete zemlje što sam ja dobila nakon devt godina gdje sam sahranila svoje dijete. Tako želi svaka obitelj i ja zaista želim da svaka obitelj nađe svojega bez obzira u kom djelu bivše Jugoslavije se nalazilo. Jer ja to sam osjetila na svojoj duši i na svojoj koži. Tragati za nekim i dobiti to i sahranit ga, smiriti se i živjeti dalje, prihvatiti svoj život kakav je, to je velika stvar. To je, to je povratak u život. Meni negdje, slušajući danas ove dvije naše gošće kakva je kod njih situacija. Oni su od 2000, pa na ovamo radili. Ja sam bila na Filipinima i u Kolumbiji, u Americi gdje nije bilo rata, u Kolumbiji, na Filipinima. Tamo ljudi, nestaju djeca svakodnevno i kad sam to čula i vidjela, pa na tisuće i tisuće ljudi, i oni ne smiju nikome reći jer njihova vlada, vlast, vojska, policija odvodi djecu kad idu iz škole, odvođe djecu, ljude sa radnih mjesta i onda nekako sam dobila nekakvu snagu, jačinu, volju i potrebu i reći, pa kod nas se ipak dogodilo nešto ružno, strašno, pa nisam sama, pa ćemo se ujediniti, pa ćemo svi zajedno tražiti. I ohrabriti jedni druge. Velika je potreba i snaga ako vi osjetite nečiju riječ ili ruku podrške. Nama to treba. I mislim da smo se ovdje okupili upravo i zato. Da svi kažemo ono što osjećamo i što imamo potrebu. Našu istinu da kažemo i da vidimo poslije ili možda kad prespavamo pa sutra, ako se prepoznamo pa kažemo, čuj, mene su dirnule tvoje riječi, ja ti želim pomoć na ovaj način, ja ti možda mogu pomoć. To je najbitnije. Suradnja, razgovor, dogovor je bitan i ja vjerujem da ćemo i s ovog skupa, kao i sa mnogih, da smo otišli sa nekim pozitivnim rezultatima, pozitivnom energijom i uvijek je bilo nekih pomaka i nadam se i da će sa ove skupštine biti tako. Hvala vam ljepo na pozornosti.

Vesna Teršelič: Hvala. Gordan Bodog.

Gordan Bodog: Hvala ljepa, pozdrav svima. Ja sam stvarno pozorno pratio sve dosadašnje govornice, govornike i zapravo bih, da ima vremena, volio bih da imamo mogućnost pa da referiram na pet, šest otvorenih stvari, ja mislim da su od iznimne važnosti. Zapravo sam došao ovdje i na ovaj skup, ovu radionicu da bih postavio jedno pitanje koje je meni dakle poprilično izuzetno važno. Jedan sam od inicijatora već nekoliko godina sa ne baš velikim ali i ne baš tako malim brojem ljudi iz cele regije poticanja i uključivanja ratnih veterana, dakle sa svih strana u te procese dolaženja do istine, svedočanstava, djeljenja informacija, da li se radi o sudbini još osoba koje se dakle traže, još nestale i da ne nabrajam dalje. Prije nekoliko godina zapravo broj tih ljudi, broj tih ljudi je bio zapravo vrlo, vrlo mali ako uopšte, koji su da li javno da li tajno mogli sarađivati sa nevladinim organizacijama, raditi neke korisne stvari. Danas taj broj nije narastao do nekakvih ogromnih količina ali je on ipak vidljiv. E sad, to moje pitanje je upućeno zapravo svima vama. Kakve koristi vi vidite od uključivanja ratnih veterana u ove procese, šta se od toga može dobit i na koji način dakle vi doživljavate ratne veterane. Ja namerno kažem ratne veterane, ne govorim ovi koji su bili ne znam, u ratu u Hrvatskoj, ratu u Bosni ili ratu na Kosovu ili ovako. Govorim o ratnim veteranima iz cele regije. Dakle nema veze ko je bio na kojoj strani, ko je bio od početka, ko je bio na kraju i tako dalje. Dakle na to pitanje ako bih mogao dobiti jedan ili nekoliko odgovora ili savjeta kao prijedlog odgovora i odgovor na to pitanje. Hvala ljepo.

Vesna Teršelič: Hvala Gordan. Ja bih dodala još jedno pitanje prije nego dam riječ Nuni Zvizdić. Šta vam se čini, kako bi mogla doprinijet istraživačka tijela poput ovih koje smo vidili jutros kakvo je funkcioniralo u Južnoafričkoj Republici ili u Peru. I ona uzimaju izjave preživjelih i mogu organizirati javna saslušanja, neku vrstu takvog slušanja ćemo imati sutra ujutro, mada neće biti i formalne atmosfere i neće biti tu nekog tijela imenovanog od vladine strane ali ćemo tu biti mi i vrlo ćemo pažljivo slušati što se dogodilo i kako se dogodilo i kako je bilo ljudima. Takvo istraživačko tijelo može pripremiti konačni izveštaj sa preporukama, čuli smo da se neke od tih preporuka ispoštuju, a druge ne i da je to za žrtve frustrirajuće i pitala bih vas ako bi mogli zamisliti takvo isto tijelo, da li bi onda to bilo tijelo koje je vezano uz pojedinu zemlju ili je regionalno i koja bi bila prednost jednog i drugog? Samo da dodamo još malo pitanja, pa da možemo otvoriti i više mogućnosti diskusiji. Nuna Zvizdić. Važi, vi bolje vidite i meni je jako drago kad me upozorite.

Edin Ramulić: Baš vam hvala gospodo Zvizdić. Ja sam Edin Ramulić iz Udruženja prijedorčanki Izvor, iz Prijedora, na žalost evo već drugi iz Prijedora se javlja ali iskoristio sam ovu priliku kad je bilo zatišje. Mislim da je važno da ako budemo pravili neku listu prioriteta danas sa ove radionice da obratimo pažnju na to da lista prioriteta znači ne može biti jednaka za sva područja o kojima mi ovdje govorimo. Evo, ja mogu navesti primer, znači lista prioriteta nije jednaka za žrtve bošnjačke nacionalnosti u Republici Srpskoj i ona koja trenutno ili za stalno boravi u Federaciji. Isto tako znači tu se može primjeniti i na žrtve srpske nacionalnosti, hrvatske i na sve ostale. To je znači što bi prilikom sastavljanja neke liste prioriteta ukoliko do toga dođe trebalo da vodimo računa. Mi imamo jedan možda dobar pokazatelj kako se ta lista prioriteta može utvrditi. Prošle godine smo imali neke aktivnosti, šest meseci su se odvijale, prva je bila neka, izdavanje treće knjige nestalih koju radi naša organizacija, pozvali smo porodice da dopune podatke, tek nekih 40 do 50 članova porodica nam se javilo po toj aktivnosti. Zatim smo imali aktivnost, u međuvremenu je donet set zakona, prošireni su postojeći zakoni o žrtvama rata i isto tako su se znači članovi porodica javljali po tom pitanju statusnih prava i javilo nam se u tih šest meseci negde 400 do 500 ljudi. I imamo znači situaciju da je samo najavljena mogućnost da se može putem tužbe dobiti naknada materijalne, nematerijalne štete i već se u Udruženju logoraša opštine Prijedor javilo više od 2.000 ljudi. Znači u istom tom periodu tih šest meseci. To je sada moglo nas navesti na zaključak da je to otprilike neka lista prioriteta kod ljudi. Na žalost mi ne možemo to prihvatiti kao mjeru stvari iz razloga što u ovoj situaciji znači bi mi trebali u stvari dati žrtvama egzistenciju, pa ih onda pitati šta oni u stvari žele, šta je njima lista prioriteta. Evo meni lično, znači na toj listi prioriteta je procesuiranje ratnih zločina. Znači to je prioritet svih prioriteta pogotovo što dolazi iz opštine u kojoj je sigurno u ovom trenutku, to je područje, to je opština u kojoj su se najviše izmješali ljudi koji su bili žrtve i ljudi koji su činili ratne zločine, znači nigde u Evropi nemamo nigde takve destinacije, nemamo lokalne zajednice u kojoj imamo tako zabilježen veliki broj povratnika i u kojoj imamo u stvari počinioce koji su znači bili upravo u najvećem broju slučajeva iz te opštine i nastavili su da žive u tim mjestima gde su i činili ratne zločine. I po toj listi prioriteta ja bih to stavio znači na vrh, a imamo i jedne baš apsurdne primjere evo gospodin tužilac, Branko Mitrović je na Banjalučkom okružnom sudu između ostalih podigao optužnicu protiv dva građanina srpske nacionalnosti, oni su i osuđeni za ratne zločine, oni su pet godina snabdjevali povratnike u naselju u Prijedoru, znači ogrevnim drvetom sve do trenutka dok ih nadležni organi nisu uhapsili, priveli, izvršili proces i onu su sada na izdržavanju kazne. Znači ne može nam biti mjerilo stvari ono što žrtve eventualno u nekim anketama ili ne znam kakvim istraživanjima kažu iz razloga što žrtve apsolutno, u najvećem broju slučajeva ne poznaju, zbunjene su, ne znaju u stvari ni šta im se desilo, ni ko im je to uradio, ni šta oni mogu da traže. Znači pogotovo u situaciji, u sredinama kada su se vratili u mjesto jer oni više nisu, njihova nacionalna i etnička zajednica ne dominira tu, znači ni u vlasti, ni u bilo kojim drugim područjima ljudskog djelovanja, ni u ekonomiji, ni u kulturi, znači oni jednostavno nisu svjesni toga da mogu da zahtjevaju bilo kakve prioritete i da mogu u stvari da zahtjevaju ovakvu listu prioriteta a to je prije svega da ljudi koji su

činili ratne zločine da budu maknuti sa ulica. Ono što je mislim problem generalno ovog našeg prostora celokupnog u pristupu ovom problemu vezano za žrtve je što se sve radi po malo. Mi imamo malo procesuiranja ratnih zločina, imamo malo riješavanja statusnih prava, imamo malo kazivanja o istini, svega imamo po malo, godine prolaze, imamo znači situaciju, već i decenija je u nekim područjima od tih ratnih dešavanja prošla, da mi na celokupnom prostoru imamo tek nekih oko 300 procesuiranih za ratne zločine, mislim za 10 godina mi imamo 300. Šta nam to govori? Da za idućih 10 godina kada je realno očekivati da se mogu još voditi ti procesi za ratne zločine da ćemo mi imati u najboljem slučaju još toliko. To je znači nekih 600 procesuiranih za ratne zločine ali oprostite, to nije dovoljno ni za opštinu Prijedor u kojoj imamo preko 3.000 civilnih žrtava ubijenih i znači svaka od tih civilnih žrtava zavređuje jedan pravosudni postupak u kome će se utvrditi jasno ko su izvršioci tog zločina nad njima. Eto, toliko.

Vesna Teršelić: Hvala ljepo, i u Hrvatskoj je riječ o nekoliko stotina procesuiranih i to jeste jedno ozbiljno pitanje. Memnuna Zvizdić, pa onda idemo ovdje, pa tamo, pa tamo.

Memnuna Zvizdić: Hvala ljepo. Pa ja bih samo kao neko ko dolazi iz ženske nevladine organizacije i naravno u moje lično ime zato što sam životno zainteresirana za sve ovo. Ja nemam iskustvo žrtve one o kojima slušam, znači svih ovih godina zato što posjećujem sve ove skupove ali mislim da to ujedinjenje nas da kazujemo jedni drugima, da razumijemo i da nekako, kako je Medelajn to ljepo rekla... mislim da nama svima nedostaje zajednička artikulacija znači identiteta patnje. Da ne govorimo da li je moja ili tvoja patnja jača ili slabija, mislim da nam je to nekako važno i danas sam po prvi put znači u svih ovih 15 godina koliko obilazim sve ove skupove zajedno sa nekim od vas koji ste danas ovdje čula ono što mi je životno vratilo snagu, počeo je gospodin Grabovac, gospođa Spasić ili gospođa Tomašević ili moj kolega iz Srebrenice ili Edin ili svi mi zajedno, mi se trebamo ujediniti. Znači želim vam se osobno zahvaliti lično za to što sam čekala toliko godina. Mislim da je to jedino važno. Kada se ujedinimo da možemo neke stvari pomaknuti i promijeniti, tada ćemo vratiti nama samima dostojanstvo, tada ćemo doista znači biti podrška svakom onom ko je izgubio svoje dijete, majku, brata, sestru, prijatelja, komšiju. Ja mislim nekako da smo mi sami sebe zagubili negdje u svemu ovome što se zvala nelagoda, rat, stradanje i da nismo dovoljno hrabri da se suočimo sa tim i da kažemo, odgovoran sam, odgovorna sam za ovo što se dogodilo. Šta sam uradila odnosno šta sad ovih 15 godina radimo izuzev kako je neko od vas rekao, mislim da je Antonela, ona je iz Crne Gore, to mi je domovina, tamo sam se rodila, a živim u Bosni i Hercegovini, ljepo rekla, da li mi taj teret prenosimo i ostavljamo našoj djeci da rešavaju ono za šta mi nemamo hrabrosti ili je lakše da to samo prebacimo. Možda nam je i to u mentalitetu. I treće, što vam se opet svima zahvaljujem, što smo počeli javna kazivanja, o čemu su nam naše prijateljice iz Južnoafričke Republike i Perua rekle i to je... ja sam prije pet godina to gledala. Mislim da... ja nisam nikad živela u Južnoafričkoj Republici, niti sam tamo rođena, niti imam iskustvo života tamo ali kad vi slušate, nešto vas potakne da popravljate svoje pamćenje, da se prisjetite svega onoga što ste bacili da vas ne dira jer niste spremni, nemate snage, ne da vam se. I nekako je lakše baciti, a kad će doći to sutra da mislimo o tome, da pomognemo jedni drugima. Sve što se dogodilo, ja sam 1954. godište, odgovorna sam itekako za sve. Da li sam dovoljno učinila, da li sam se dovoljno pobunila, da li sad dovoljno činim, znači da sve posledice i sve ono što nas je snašlo možemo znači zajedno dijeliti i zajedno snositi odgovornost. Evo, hvala vam ljepo i naravno ja želim vas slušati i oprostite što sam uzela riječ.

Vesna Teršelić: Hvala. Izvolite.

Semir Ibrahimović: Dobar dan, ja sam Semir Ibrahimović, Bratunac, selo Konjević polje. Znači o suđenju i o žrtvama. Mi smo žrtve svi redom. Šta očekujem od suđenja? Znači mi nemamo šta očekivati, mi znamo šta se radi, bivali smo svi na suđenju i to je čista nepravda. Da neko za ubistvo

znači dobije tri-četiri godine, a ubije na takav monstruoan način, dobije tako malu kaznu. To ne postoji nigde u svijetu. Za odštetu, za odštetu trebamo svi da tražimo. Nije radi odšete, nije zbog para već samo da ide dalje, da se goni pred sudom, da se dokaže da je Srbija učestvovala u ratu i svi trebamo da ih tužimo jer znamo šta je bilo. Ja sam žrtva postao sa pet godina kad me agresor otjerao od kuće. Postao sam žrtva sa sedam i po godina kad su me odvojili od oca i odveli ga. Otišao preko šume. Postao sam žrtva sa 18 godina kad sam vidio na snimku kako ga ubijaju. Znači tri puta sam postao žrtva. Postajem žrtva četvrti put kad dolazi presuda. Četri puta za redom postaješ u jednom ratu žrtva. To doživiš. I povratak, ja sam iz Konjević polja, znamo svi šta je Konjević polje. Ja ne živim tamo. Ne živim iz jednog razloga, ja bih otišao da živim, zato što ja ne mogu da gledam kako će meni neki Kačavenda ili neki doći i na našoj zemlji da oni prave nešto. Nismo ni mi na srpskoj [zemlji] pravili. Znači hoćemo svoje, tražimo svoje. Tražimo pravdu, samo pravdu zahtjevamo, ništa drugo. Nama nije važno, danas spominju se brojevi, koeficijenti koliko je izginulo. To nije važno, važno je da se dokaže pred sudom ko je kriv. Nije važno ko je poginuo, važno je da se dokaže ko je kriv. Jer ko je poginuo mi njega ne možemo vratiti, a možemo osuditi one što su to uradili i dokazati šta je bilo. Ali svijetu nije u cilju to da se uradi. Znači *Škorpioni* su pobili toliko i oni za takav zločin dobijau takve kazne. To je sramota. Prvo što mi porodice nismo trebali dozvoliti da se sudi u Beogradu, u Beogradu nismo trebali dozvoliti. Trebali smo i mi da idemo svi, oni trebaju pred Hag, da idemo u Hag ali ne bi im ni Hag dao ništa bolje. Jednostavno sramota znači. Svi dobijaju minimum. Tražimo znači samo oštro, tražimo da se pravda istera, da neka istina izađe na vidjelo, da se dokaže ko je šta je. Da ispadne Srbija nije učestvovala u ratu! Kako nije, pa ko je ubio mog oca? Njega nije ubio Srbin iz Bosne, njega je ubio onaj koji je došao iz Šida. Iz Šida, to je Srbija. Otkud ja sada da dođem, ubijem nekoga u Srbiji, nisam ja iz Bosne, došao ja u Srbiju i ubio, ništa nema Bosna sa mnom. I trebamo ganjat samo da se otkrije glavni tu krivac. Toliko samo najviše.

Vesna Teršelić: Hvala. Izvolite.

Nataša Šćepanović: Pozdravljam sve prisutne i saosećam sa svim ovde pričama koje se govore. Ja sam Nataša Šćepanović, rođena sam u Metohiji i najlepšem gradiću na svetu, Istoku/Istog kod Peći/Pejë, vaspitavana sam da poštujem i volim sve ljude dobre volje, da poštujem red, rad i disciplinu. A doživela sam, naneta mi je teška duševna bol, izgubila sam svoje roditelje, izgubila sam svoj zavičaj, kuća u kojoj su živeli moji roditelji opljačkana je i spaljena, druga kuća je uzurpirana, posao sam izgubila, otet mi je zavičaj, prekinuto mi je detinjstvo i kad poželim dole da odem da vidim to zgarište, da vidim gde su postradali moji roditelji ja moram da se javim UNMIK policiji, sada Kosovskoj policiji, nailazim na milion prepreka i peripetija, moram da ih molim, oni meni govore da nije bezbedno, a ja ne želim da shvatim, samim tim da je meni ugroženo to osnovno ljudsko pravo, pravo da vidim svoju rodnu kuću. Ja njima govorim da nisam tamo otišla da se svetim, da nisam kriminalac, da nisam zločinac, ne daj bože, nego da imam prava da obiđem svoju rodnu kuću, da vidim to što je ostalo od nje i da vidim gde su stradali moji roditelji. I verujte, uz svoju veliku molbu, uz tako dugu priču i moljakanje, ja uspem da obavezno kad odem dole, ja se ne vratim kad ne vidim to zgarište dole što je ostalo od moje kuće. Ali hoću da vam kažem gde su tu moja ljudska prava. I kako se krše ljudska prava. U Udruženju sam angažovana pre svega zbog svoje lične tragedije i zbog zločina koji su se dogodili na Kosovu i Metohiji. Prema podacima koje poseduje Udruženje pripadnici OVK, 1998. godine izvršili su ubistva najmanje 118 civila, znači 1998. godine, oteli su najmanje 500 građana srpske, albanske, romske i drugih nacionalnosti, mislim na Albance koji nisu bili uz OVK, dok je oko 130 građana zadobilo lakše i teške telesne povrede. Pripadnici OVK 1999. godine izvršili su ubistva najmanje 2.500 civila. Ubijeno je oko 400 građana albanske nacionalnosti i izvršeno je preko 1.500 otmica, a u tim otmicama je i 500 građana albanske nacionalnosti koji nisu bili lojalni...

Vesna Teršelič: Ja bih samo molila da drugi ne prate ovaj primer i govore o svim brojkama jer imamo još malo vremena...

Nataša Šćepanović: Evo, pokušaću da budem kratka, evo. Najveći broj zločina počinjenih od strane OVK izvršen je znači u periodima od maja do jula 1998. godine i nakon povlačenja Vojske Jugoslavije i MUP-a sa Kosova i Metohije nakon juna 1999. godine. Moji roditelji su stradali nakon povlačenja ovih snaga ulaskom takozvanih mirovnih snaga kao i mnogi drugi. U Istoku/Istog je stradalo 42 ljudi srpske nacionalnosti koji su odlučili da ostanu dole, a pri tom nisu bili angažovani ni vojno ni policijski, ljudi potpuno nevini, civili. Moram da istaknem ovoga puta i iskoristim priliku, pošto sam ja uzbuđena kao što vidite i potrešena i uvek kad pričam o stradanju mojih roditelja i stradanju svih drugih meni je jako teško, ovaj, pokušavam da smognem snage da kažem sve što osećam, a baš mi je teško ali moram da izrazim ovoga puta, ako uspem naravno da sam nezadovoljna i da smo mi generalno, pričam za svoje Udruženje, nezadovoljni radom svih postojećih institucija kada je naša problematika u pitanju. Znači nezadovoljni smo rezultatima rada svih postojećih institucija i mi nismo adekvatno upućeni u sve informacije, zakone i prava koja mogu da se ostvare. Međutim, zahvaljujući angažmanu svih nas, mislim na sva udruženja, intenziviran je rad Specijalnog suda za ratne zločine [Srbija], pošto je to jedina adresa na koju mi možemo da se obratimo i da zatražimo pomoć do sada, znači intenziviran rad Specijalnog suda za ratne zločine i za samo četiri meseca, od maja do avgusta ove godine, Tužilaštvu smo predali 115 predmeta, a u toku su pripreme i za ostale predmete. Tražimo da se izvrši pritisak na UNMIK jer se na poternici Tužilaštva [Tužilaštva za ratne zločine Republike Srbije] nalazi 160 pripadnika OVK još od 2005. godine i do danas niko nije uhapšen. Ako je Srbija pod pritiskom oslobodila albanske zatvorenike koji su bili optuženi za najteža krivična dela, krajnji je moment da od međunarodne zajednice i UNMIK-a zatraži izručenje 160 lica koji se terete za ratne zločine. Naš znači zajednički cilj je da stignu optužnice protiv komandnog kadra OVK kao i protiv njihovih pripadnika, to jest neposrednih izvršilaca krivičnih dela. Tražimo poštovanje naših žrtava i njihov nezaborav i da ovaj, kažem još da od pravosudnih institucija na Kosovu i Metohiji kao i od strane međunarodne zajednice koja je isto kao i OVK/UÇK odgovorna za mnoga ubistva koja su se desila dole njihovim ulaskom, očekujemo da se oni aktiviraju u pravcu kako bi se konačno sprovele istrage i sprovele optužnice za ratne zločine i pojedinačna krivična dela. Jer verujte mi, mnogo je još ljudi na spisku oteto, znači ljudi za koje se ne zna, čija je sudbina neizvesna, a i oni koji su sahranjeni, za njih ništa nije urađeno. Za te ljude ni jedna optužnica još uvek nije podignuta. Ubrzati proces identifikacije i ekshumacije pod hitno i proveru svih mogućih potencijalnih grobnica na Kosovu u Metohiji. Ja to tražim kao ćerka koja je izgubila roditelje i kao predstavnik svog Udruženja. Molim vas da uvažite ove moje zahteve.

Vesna Teršelič: Hvala vam ali ono što ću ja unijet u zaključke to će biti utvrđivanje direktne odgovornosti za zločine i zapovijedne odgovornosti, neću specificirati sve spomenute regije i mjesta, ja vas molim da i toga budete svjesni. E, tamo iza je bio glas.

Milorad Trifunović: Ja sam Milorad Trifunović, dolazim iz severnog dela Kosovske Mitrovice/Mitrovicë, inače sam proteran iz svoje rodne kuće, iz svog rodnog grada ali živim na 11 kilometara od mojih kuća koje su spaljene, nisam napustio Kosovo i Metohiju, tamo živim sa četvoro svoje dece i sedmoro unučadi. Ja sam izgubio brata ali sam predstavnik mnogih porodica koje su izgubile svoje najmilije u ratnim sukobima i pre ratnih sukoba na Kosovu i Metohiji. Koleginica moja sa Kosova i Metohije koja živi u Srbiji rekla je mnogo toga, ja ću poštediti vaše vreme i svih onih koji žele da kažu još nešto, pa ću se osvrnuti samo na određena pitanja. Vama je poznato ili nije poznato da u mrtvačnici u Prištini/Prishtinë stoji preko 450 neidentifikovanih tela o kojima se ništa ne zna. Priča se da je data DNK, da se DNK analize ne podudaraju, znači da su to nečija tela pala sa Marsa po njihovim pričama. Međutim mi Srbi i ostali Albanci na Kosovu i Metohiji smatramo da su to tela

nealbanaca i da se to skriva i da će se to jednog dana obelodaniti, da to neko koristi u političke svrhe. Pa apelujem na sve one koji se bave osvetljavanjem sudbina, identifikacijama, ekshumacijama i svim ostalim što se desilo u ovim prokelitim ratovima, da učine sve da se rasvetli sudbina, odnosno da se rasvetle DNK analize za tih 450 tela u mrtvačnici u Prištini/Prishtinë. I još nešto. Mi imamo par svedoka koje smo prijavili. Imamo svedoke koji su bili kidnapovani sa svojim najmilijim, koji su uspeli da izmaknu, da pobegnu. Oni su svedočili, oni su videli i prepoznali zločince koji su počinili zločin, ti zločinci su bili uhapšeni, posle toga pušteni. Znači ne veruje se Srbima koji svedoče, koji su svojim očima gledali šta se dešava sa njihovim najmilijim. Dalje, komandna odgovornost, ako se komandna odgovornost može primenjivati na sve, u svim državama sadašnjim odnosno bivšim republikama Jugoslavije, zar ne može komandna odgovornost da se primeni i za one koji su počinili zločine odnosno komandovali da se poćine zloćini na Kosovu i Metohiji. Molim vas, pa treba pokrenuti odgovornost u 1999. godini, oni koji su došli na Kosovo i Metohiju da štite, da donesu demokratiju, da ostvare zaštitu za sve one koji su ostali na Kosovu i Metohiji, a na Kosovu i Metohiji 1999. godine su ostali najpošteniji stanovnici Kosova, oni koji nikakve veze nemaju sa ratnim zloćinima. Zar da se o njihovoj sudbini danas ništa ne zna? To je greh, to je sramota, to je najveća bruka međunarodne zajednice. Zar pet najjaćih zemalja, koje su najjaće ekonomski i u ratnoj tehnici, koje su podelile Kosovo na pet zona, Amerika, Engleska, Francuska, Nemaćka, Italija, imaju pet zona na Kosovu i Metohiji, pod njihovom zaštitom dešavaju se zloćini, pod njihovom zaštitom ubijaju se ljudi, pod njihovom zaštitom ljudi nestaju i danas se ništa ne zna o njihovoj sudbini. Pa zar ti ljudi ako treba Holandani da odgovaraju za zloćin u Srebrenici, pa zar ne treba da odgovaraju za one koji su poćinjani u njihovim zonama odgovornosti molim vas. Ja vas molim, apelujem na sve ovde prisutne, na sve, na sve i molim vas da ovo prenesete svima ako smatrate da je potrebno, ako ne, nemojte. Ali ja vas molim da Haški tribunal pokrene jer to je jedino telo koje se ćini mi se bavi tim stvarima. Džabe pokreću sudije za ratne zloćine u Srbiji, džabe u Hrvatskoj, džabe u Bosni, uvek se naće neko da to promulja ili progura, šta ja znam. Molim vas da Haški tribunal pokrene krivićnu odgovornost po komandnoj odgovornosti i normalno prema onima koji su bili zaduženii da stvore zaštitu, da nas uće demokratiji i svemu onome. Ovo govorim ne zbog sebe, moje vreme je prošlo, govorim zarad omladine koja je ovde, govorim zbog svojih sedmoro unućadi da vide šta znaći zloćinac, da se zloćincu sudi i da bude osuđen. Hvala vam.

Vesna Teršelić: Hvala vam. Ja bih samo uputila da je Tribunal podigao optužnice protiv onih spram kojih je smjerao i mogao, da je to 161 osoba, da neće biti novih optužnica i vratila bih vam pitanje o tome kako ćemo dalje. Dakle ostaju suđenja pred domaćim sudovima i eventualno neka istražna tijela, da i tome namenimo neko vrijeme jer nam vrijeme istiće. Izvolite.

Danijela Bjelić: Dobar dan svima, ja sam Danijela Bjelić, dolazim iz Viktimološkog društva Srbije. Obićno kad se predstavljam moram da kaćem, kad me pitaju kao ko sam, da kaćem da sam rodod iz Hrvatske, odrasla i ćivela u Vojvodini, a trenutno u Beogradu. Smatram sebe, jesam u stvari mlada osoba koja ćeli da sazna šta se desilo, a to moće da se ćuje, to je znaći ako prićate i sa ćrtvama i sa poćiniocima i sa nekima ko je jednostavno tu bio... Ono što bih ja volela samo da vam kaćem u par reći jeste da mehanizmi koji pomaću utvrćivanju ćinjenica upravo jesu skupovi. Ali ako smo mi došli ovde da saznamo šta se desilo i imamo sve ciljeve, ja se nekako ne snalazim u ulozi ćrtve jer nisam toliko osetila rat na svojoj koći koliko je mojoj ćiroj familiji se dešavalo, ja sam posle 15 godina uspela da odem da vidim mesto gde je moje poreklo, mislim poreklo mog oca i od tih kuća i tih ljudi koji su tamo ćiveli nema nikoga. Verujem da ima jako puno ljudi koji isto kao i ja i znaju i videli su i jednostavno ćele to da promene. Naćin na koji to mogu da urade jesu upravo skupovi ali i razmene studenata, mladih ljudi uopće, srednjoćkolaca. Znaći jedan zanimljiv podatak koji bih ja rekla jeste da ljudi, to jest mladi ljudi odnosno osnovci će vam doći i reći mi to ne znamo, mi smo bili mali, mi smo se rodili posle svega toga. Ja sam imala takav susret sa ljudima. Mehanizmi koji pomaću jeste

edukacija kako društva, tako stručnih ljudi koji rade, sudovima koji rade, tužilaštvima koja rade sa žrtvama. Imala sam prilike da budem u Specijalnom tužilaštvu za ratne zločine gde smo pitali službenicu suda da li sarađuju sa sličnim organizacijama u regionu, rečeno je da ne. Mislim da treba kako NVO sektor tako i državni sektor da sarađuje i da razmenjuje informacije, a ne da ćuti. Ili ako se dođe do podataka da se razmenjuju i da se obavešava, a ne da se čuje od drugog ili trećeg. Znači ako se nešto organizuje, ako se nešto radi onda treba da se odradi kako treba. Vi ste postavili izvanredno pitanje o ratnim veteranima. Imala sam prilike da razgovaram sa nekim ratnim veteranima, nisu svi zločinci i nisu svi radili zato što su hteli, zato što su želeli, zato što su voleli to što rade. Među njima ima žrtava i među njima ima ljudi sa kojima vredi pričati, sa kojima vredi raditi. Dakle imate žrtve, imate počinioce ali među počinioćima imate žrtve. Tako da sa njima takođe treba raditi. Potrebe žrtava su usko povezane sa očekivanjima po mom mišljenju odnosno očekivanja da se te potrebe ostvare. Svako od vas ko je pričao i koji će pričati ima različite potrebe. Znači da li će to biti tačan podatak, da li će to biti mesto gde je vaša draga voljena osoba ubijena, gde je sahranjena, gde je, ko je to učinio, te potrebe su sa sve tri strane bar po mom mišljenju. I to treba iskoristiti i ujediniti se. Znači ne ostati samo na rečima. Hvala.

Vesna Teršelić: Hvala. Izvolite.

Safeta Muhić: Dobar dan svima, ja sam Safeta Muhić iz Srebrenice. Izgubila sam brata, ja mislim da ste svi imali priliku da vidite taj stravični zločin koji su počinili *Škorpioni* nad šest Srebreničana među kojima je bio i moj brat, 17-togodišnji brat. Izgubila sam i oca, otac mi je pronađen u Cerskoj, u masovnoj grobnici, strijeljan je u glavu. Ja očekujem istinu, očekujem da se zločinci kazne jer još uvijek imamo zločince koji šetaju slobodno među kojima su i najtraženiji. Godinu i po dana sam dolazila na suđenje *Škorpionima*, očekivala sam neki dijelić pravde da će biti zadovoljen, mada mog oca i brata ništa neće vratiti. Na kraju, presuda je bila sramotna, 58 godina su dobili, pet optuženih među kojima je jedan bio osuđen, ovaj, pardon, oslobođen za ubistvo šest Srebreničana na onakav zločin što su oni počinili samo 58 godina. Hvala.

Vesna Teršelić: Hvala. Izvolite, bilo je još tu.

Reiha Avdić: Dobar dan, ja sam Avdić Reiha, dolazim iz Udruženja *Žene Srebrenice*. Želim da se zahvalim gospođi Nataši Kandić na pozivu i vama svima učesnicima na ovom skupu. Pa potrebe i očekivanja žrtava... ne znam šta da kažem. Ja sam 1992. godine izgubila jedan deo familije i jedan deo familije 1995. godine. Ja sam od Bratunca, iz Bjelovca, jedno naselje. Tu mi jedan dio familije je stradao 1992. godine, a 1995. godine da ne pričam. Mi, *Žene Srebrenice* svakog 11. u mjesecu okupljamo se i protestujemo. Mirni protest. Tražimo hvatanje ratnih zločinaca, brže DNK analize, masovnih grobnica pronalazke, međutim tolike godine hodamo i tražimo da je od svega toga malo urađeno. I ne znam, ne znam šta dalje da vam kažem.

Vesna Teršelić: Hvala. Izvolite.

Refija Alić: Ja sam Refija Alić i svi dolazimo iz udruženja *Žene Srebrenice*. Rodom sam iz mjesta Potočara gdje je 1995. godine urađeno mnogo zla našim stanovnicima. Odmah 1992. godine izgubila sam majku, tad sam imala samo 17 godina. Još uvijek od majke posmrtno ostatke nisam našla. Došla je 1995. godina, gubim ponovo oca, muža, svekra, djevera. Oca su mi zarobili, doveli ga na igralište u Novoj Kasabi, opštini Milići, na igralište sa mnogim hiljadama zarobljenika, strijeljali su ga i nakon 2004. godine kad sam dobila, vidjela sam uzrok njegove smrti, da je strijeljan u potiljak glave. Od muža još uvijek nemam nikakve informacije, za svekra prošle godine su nam donijeli papire, da je nađeno možda negdje jedno dvije, tri košćice samo, u grobnici Blječevo, opština Bratunac i sad se

čeka da se otvori možda još jedno tri, četiri grobnice da bi se polovina tkiva našlo, da bi se moglo pokopati, a sve ovo što kažem, kažem da je potreba da svi oni koji znaju gdje se nalaze grobnice, da kažu da se ti ljudi nađu, da se te hiljade muškaraca ubijeni i djece, nisu to bili samo odrasli muškarci, da se nađu, da se bar pristojno pokopaju i da imaju svoje mjesto i da mi imamo spokoj. Ako nisu imali pravo na život, da imaju pravo bar na mjesto svog groba, svog mezara, ne znam kako ko da kaže. I šta očekujem? Očekujem da će ubuduće svijet da bude drugačiji. Sve naše nacionalnosti, da li bili Bošnjaci, da li bili Srbi, da li bili Hrvati, da se nikome ne desi to zlo, da ne doživi niko što je doživio moj muž sa 21 godinu kad mi je u naručje dao ćerku koja je imala samo 11 dana i rekao mi "uzmi je Refija, čuvaj je, ja ne znam da li ću preći i šta će sve meni biti i da li ću je ikad više vidjeti" i nikad je više nije ni vidio i nikad se ni jedna informacija za njega nije čula za 12 i po godina. Ne želim da se ni jednom detetu bilo koje nacionalnosti desi, kao što se desilo mome detetu da nema ni amidže, ni tetke, ni jedoga djeda, ni jedne nane, ni jednoga oca, ni amidžića, ni tetića, da je samo, da mu je sve od 1992. do 1995. godine ubijeno. Slušam sve priče i suošecam se sa svim porodicama ko god je koga izgubio ali nema dosta ljudi koji prepoznaju Srebrenicu. Ima dosta svijeta koji se nasmije Srebrenici ali ko to nije vidio, meni je žao mog ali mi je žao svačijeg i sina i deteta i matere i oca, svakoga mi je žao bilo koje nacionalnosti da je bio. Mi danas, ja sa 19 godina i 10 mjeseci nosim sve ove traumne i kakav je moj život? Kako su mi ubijani roditelji, muž i svi ostali članovi porodice i familije. Oni su žrtva bili možda dan, dva, pet, ali sam ja žrtva sve ove godine i sam Bog zna koliko ću ja još godina da budem. Hvala vam puno.

Snežana Zdravković: Ja sam Snežana Zdravković, dolazim iz Prokuplja, to je jedno malo mesto na jugu Srbije, inače tu živim kao raseljeno lice s Kosova i Metohije. Kako umem da kažem nigde manjeg okruga i više žrtava. Inače sam predstavnik Udruženja kidnapovanih i ubijenih na Kosovu i Metohiji 1998, 1999, 2000. godine, pa sve do danas, i mi članovi porodica živimo sa strašnim posledicama zločina koji su se desili na Kosovu i Metohiji od 1998. godine, pa sve do danas. Članovi naših udruženja su i Srbi, i Romi, Goranci, Albanci koji su kidnapovani, mučeni i ubijani. Naše potrebe i očekivanja, znači mi kao žrtve jesu saznavanje istine. Znači one porodice koje tragaju za otetim odnosno nestalim jeste saznavanje istine o svojim najmilijima, a one porodice koje imaju ubijenog člana, znači najmilijeg, jeste otkrivanje i kažnjavanje naredbodavaca i izvršioca zločina. Ove brojke, to je u redu, to su neki statistički podaci, međutim svaka žrtva ima svoje ime i prezime i moramo se boriti da one ne budu samo brojevi već imena i prezimena. Ja kao žrtva, znači raseljeno lice, ja sam proterana sa svog ognjišta, onda kao žrtva ostala bez posla, sve su to znači zločini, a kao najveća žrtva osećala sam se kada je kidnapovan moj otac i kidnapovan brat. Otac je ubijen i posle šest godina sam sahranila posmrtnu osatatke, a za bratom i dalje tragram. Znači šta su potrebe mene kao žrtve? Potrebe su znači otkrivanje zločinaca, počinioca zločina i njihovih naredbodavaca. Mnogi se... pa možda i sebi postavim nekad pitanje, čemu to, meni ne može vratiti oca ili brata ali upravo to jer to može sprečiti dalje zločine. Znači da bude, da se takvi zločini više ne ponavljaju. Hvala lepo.

Vesna Teršelić: Puno hvala, Julijana Rosandić. Samo dođite do nekog mikrofona, možete li?

Julijana Rosandić: Ja sam Julijana Rosandić, dolazim iz Hrvatske i predstavljam isključivo civilne žrtve Domovinskog rata Republike Hrvatske. Moram priznati da sam se dosta lomila da li da vam govorim ponovno, ne vama nego sam umorna više od svedočenja, ponavljanja, od traganja za istinom, od traganja za odgovornošću, međutim ono što se po meni ovde iskristaliziralo kao prekrasno su ovi mladi ljudi i ono što je po meni, što je po meni proizašlo iz njihovih ovdje svedočenja je to da smo zapravo odgovorni njima ostaviti istinu. Oni moraju znati istinu i oni samo sa istinom trebaju živeti dalje. Dakle dolazim iz Slavenskog Broda iz grada koji je u Republici Hrvatskoj dao 28-oro školske djece, iz grada u kojem nije bilo direktno rata, iz grada u kojem su civili služili za odmazdu, iz grada kojeg su ubili iz Bosne. Ono što vam želim reći da ne trebamo se opterećivati time ko je odgovoran za

rat i ko je odgovoran za sve ovo što smi svi proživeli, to svi mi jako dobro znamo. Rat je samo posledica toga. Međunarodna zajednica, ja se često znam pitati šta je to, što je to međunarodna zajednica? Međunarodna zajednica je dokazala da može zaustaviti rat u roku od dva sata, to je dokazala u Bosni. Prvo nas puste da ratujemo, prvo izazovu rat i onda ga zaustave, a onda gase požare posle toga. Moju obitelj je pogodila dalekometna topnička granata. Mog muža, moju djecu i mene. Posledica toga je stopostotni invaliditet moga muža, osamdeset u sedamdeset postotni invaliditet moje djece. Moje djece koju smo taj vikend sklonili. I kad su prvi puta pucali po noći, kad smo se vraćali. Dakle dosta nevine žrtve, nevine kao i svih ostalih, one djece koja su u Brodu poginuli na igralištu. Ono što ostavljamo još djeci je ona brojka za koju ja znam u Hrvatskoj, a to je 1.200 ranjene djece, djece koja su u međuvremenu odrasla, djece koju su svi zaboravili i djece koja su prepuštena svojim roditeljima ako ih imaju. To su djeca kojima su države pomogle u školovanju, međutim kad su postali punoljetni oni su više ničiji na svijetu. Ono što je politika i ono što države rade, potpisuju deklaracije o pravima djece i to smatraju da su učinili sve. Tužbe, apsolutno mislim da su tužbe potrebne, bilo pred međunarodnim bilo pred domaćim sudovima. Tužbe su ono gdje se dokazuju činjenice, gdje se dokazuje istina. Rezultat je istraga, te istrage nešto dokazuju. Međutim ono što mene na ovim prostorima zbunjuje, ja sam i danas čula da su ne znam, neki zatočenici najavili tužbe, pa tamo u Crnoj Gori su najavili tužbe, ono što mene zbunjuje na ovim prostorima je ko je taj ko treba koga tužiti? Kome ja trebam tužiti za ono što su učinili meni? Ko je, ko je taj, ko to treba uraditi? Da li mi kao žrtve, da li države međusobno? Ja se tu doista ne snalazim. Ko je taj koji mora raditi dosijee, ko treba praviti dosijee, ko treba složiti te činjenice, ko treba prikupiti dokaze. Ovakve institucije apsolutno da, svedočenja apsolutno da. Gordan je upitao za veterane. Osobno mislim da je to jako dobro jer su ova područja i sva područja gdje se vodio rat u stvari globalno selo. Pa sve se zna, sve se zna, u svakom selu se sve zna. Pogotovo oni koji su ratovali i koji su bili u ratnim zonama. Što se tiče Međunarodnog suda u Hagu osobno sam jako razočarana nekim stvarima ali moramo znati da je to politika. Nekim presudama u Hagu smo ponovno postali žrtve. Ja ne mogu ovde biti da ne spomenem one sramotne presude za Ovčaru. Vama koji tragete za svojim nestalima, koji tragete za kostima želim da... teško mi je reć da imate uspjeha u tome ali da te agonije što pre privedete kraju. A tu možemo puno učiniti međusobno jedni drugima. Želim svima suradnju i razumjevanje za ove teške trenutke. Hvala.

Vesna Teršelić: Hvala Julijana. E sad je već prošlo i 6 sati i dvije ruke, ponovo ste se javili, a pošto ne vidim nikog drugog, prvo Ružica, pa onda vi.

Ružica Spasić: Pa ja bih se samo kratko osvrnula na ova vaša kratka pitanja, što je postavio Gordon i vi. Mislim i gledala sam jednu televizijsku emisiju na beogradskoj televiziji u kojoj je Gordon bio učesnik i veoma rečit. Druge nisam zapamtila, žao mi je, i sad znam i bio si onako najžustriji, najviše si pričao i to je verovatno to tvoje široko iskustvo rada u svemu i svačemu je doprinelo tome i mislim da je to jako važno. Možda moj aspekt gledanja nije možda to oko čega se vi okupljate ali mislim da ti učesnici ratova, direktni, oni koji su nosili oružje, koji su učestvovali iz bilo kojih, da ne kažem pogrešno je reći motiva, našli su se u određenim jedinicama na određenim područjima, verovatno imaju i određena saznanja i o lokacijama grobnica i o zarobljavanjima i o ubistvima jer svedoci smo da se često javljaju anonimni, inače retko javljaju ljudi anonimni koji imaju neke informacije o nekome da je ubijen na nekom mestu i da je tu sahranjen i da kažem mislim da je to jako važno i da je važno mislim i za sam život te muške populacije na ovim našim prostorima da se i oni sami među sobom razumiju i da samim tim svojim razgovorima doprinesu i traganju za nestalim osobama i za verovatno i procesuiranje ratnih zločina. Ovo što se tiče javnog svedočenja o svojim tragedijama ja mislim da je to veoma važno i da kod nas ima zapravo jako malo tih, možda medijskih ili javnih nekakvih svedočenja, ima konferencija, seminara, ne znam čega ovakvog tipa gde se u uskim krugovima može videti u stvari zapravo vide žrtve jedni druge. Mislim da javnog svedočenja treba i da bi to mediji trebali prenositi da bi o tome trebali slušati zapravo najveći političari u svim zemljama, oni koji vode

te države i za ovu mladu gospođicu koja kaže ko će platiti te odšete, te reparacije, zapravo pašće to na teret mladim ljudima ovih novonastalih zemalja, pa i mi smo plaćali nekakve odšete dok smo radili, nekakve reparacije u proteklim ratovima i svemu drugome. Mislim da je to jako važno, upravo je neko rekao ne zbog novaca nego jednostavno zbog nekog vida satisfakcije ko je zapravo odgovoran za ono što se dogodilo mome sinu. U konkretnom slučaju recimo mome ili ti pripadnika bivše Vojske Republike Srpske Krajine koja nije nikad bila država, koja je bila samoproglashena, od koje sada svi peru ruke ili su zapravo svi digli ruke, dakle te porodice ne mogu dobiti nikakvu odštetu, nikakvu reparaciju, zapravo nemaju kome podneti zahtev za reparaciju. Zapravo Srbija kaže da od 15. januara 1992. godine više nije bilo JNA u Hrvatskoj, znači samim time ona nije više ta Vojska Krajine, nija bila pod njihovom ingerencijom, naravno da nije bila pod ingerencijom Hrvatske vojske. To je sasvim razumljivo. Da bih ja tužila nekog za ubistvo moga sina, ja bih morala dokazati da bih tužila Republiku Hrvatsku, da je bio bez oružja, imati dva svedoka koji ti tvrde, to je svakako nemoguće, samo oni koji su ga ubili mogli bi to potvrditi, a takvi ne verujem da će se javiti, da tužim Srbiju ne mogu jer je Srbija svesno, svojim zakonom koji je svesno donešen u Skupštini, svesno napravljen da se izbegne davanje odštete tim porodicama koje su iz Hrvatske, znači taj zakon je eliminisala i apsolutno znači nema ga nameru čini mi se niti doneti. Stvar je u tome da je čitav jedan srpski korpus izostavljen iz mogućnosti bilo kakve reparacije i bilo kakve odštete. Rekla sam već u svom prvom javljanju, znači nije moguće da Srbija nema odgovornost ako je mom sinu zapovedao general major koji je sada penzioner Vojske Srbije. Znači jedno drugo pobija. Oni jednostavno žele oprati ruke od nečega što zapravo nije stvar novaca, stvar je moralne satisfakcije. Moj sin je bio nečiji vojnik. Neko mu je zapovedao, neko ga je poslao, neko mora za to odgovarati, na ovaj ili onaj način, a ovakvim zakonima teško da će iko.

Vesna Teršelič: Hvala. Izvolite.

Mevludin Lupić: Hvala lijepa, ja ću pokušati da budem što kraći, zaista vrijeme ide ali zaista želim odgovoriti na dva pitanja koja ste vi postavili i gospodin, a pre nego što odgovorim na jedno vaše pitanje, želim da kažem da bi bilo jako bitno, jako važno, da svi mi izvršimo određenu vrstu pritiska na institucije vlasti u državama regiona kako bi se potpisao sporazum između pravosudnih institucija država u regionu radi uspješnijeg procesuiranja osumnjičenih za ratne zločine. Mislim da se to u praksi pokazalo jako pozitivnim i mislim da bi trebalo da svi mi zajedno izvršimo pritisak na institucije vlasti kako bi se ovakav jedan sporazum potpisao za sve države u regionu. Pitanje istražnog tijela. Svakako mislim da bi neko tijelo pored institucija koje se bave ovim pitanjem, znači neko istražno tijelo na regionalnom nivou koje bi bilo servis zajedno sa svim ostalim nevladinim organizacijama koje se dotiču dobrim dijelom ove problematike, bilo dobro da postoji i svi bi mi u tom slučaju bili servis institucijama koje se bave odnosno pravosudnim institucijama i pitanje koje je gospodin postavio svakako mislim da bi neko iz ovog društva trebao razgovarati sa veteranima rata. Ne treba nikako zapostaviti činjenicu da su oni bili veterani rata. I da ipak mislim da mogu dati odgovore na određena pitanja i da ne treba nikako zanemariti činjenicu da su oni sudionici ratova. Eto toliko i hvala.

Vesna Teršelič: Puno hvala. Još jedan glas.

Amela Suljić: Pozdravljam sve prisutne, moje ime je Amela Suljić, radim u Inicijativi mladih za ljudska prava u Sarajevu koja je osnovana prije svega da suoči ove mlade generacije sa prošlošću odnosno sa zločinima koji su se desili na ovom području. Samim time sam imala priliku da radim dosta na terenu, po cijeloj Bosni i Hercegovini čak i prije nego što sam došla u Inicijativu tako da sam se upoznala sa problemima koji se tiču mladih i njihove perspektive tako da s obzirom da nije dosta rečeno o ovom problemu, mladi su prilično izgubljeni. Onda kada dolazi do riječi, do pitanja rata i

odgovornosti, postoje sredine koje totalno negiraju sve ono što se desilo i time se pokazuje neophodnost tog nekog dijaloga i otvaranje priča o tome šta se desilo, otkrivanje istine kakva god da je ona bila. Znači poticanje tog nekog dijaloga što više otvaranje tog procesa. Kad god se krene sa tim nekim procesom dođe do tih nekih burnih reakcija, dosta njih nemaju neka svoja lična iskustva ali ta iskustva prenose kroz svoje porodice, postoje ta, jedan vid sekundarne traumatizacije koja je prisutna i ona neće prestati i svi vi imate neko to svoje iskustvo koje prenosite naravno na te neke mlađe generacije koje će i dalje da to nose godinama, godinama. Ja mislim da je to jedan veliki problem da mi moramo da pokažemo tu neku odgovornost za sve to što se desilo. Ono što isto želim da istaknem kao pitanje, to je da se u Bosni i Hercegovini uče tri različite istorije i da je isto to jedno pitanje koje je jako bitno za budućnost, odnosno koji su kreatori istorije, ko će pisati istoriju, jednu istoriju u Bosni i Hercegovini, možda ne samo u Bosni i Hercegovini, na cijelom ovom području. Drugi problem što bih se ja nadovezala, to je taj ratni, vojnih veterana i postojanja tog postvijetnamskog svesnog poremećaja. Bez obzira, sudionici rata su isto tako žrtve oni će se nekako naći na margini, porodice su pod velikim uticajem, rad sa mladima čiji su očevi traumatizirani jako, jako težak, samim time te ljude isto tako treba uključivati u te dijaloge. Možda isto tako uključiti u proces mlade ili naći neki program gde će oni moći slobodno da govore o tim strahotama koje su vidjeli i doživjeli da bi se svi ti elementi nagomilani na neki način popustili. Hvala vam. Ja mislim da sam još nešto želela da kažem ali sad ne znam, međutim nekom drugom prilikom.

Vesna Teršelič: Dok se sjetiš, ima jedna druga ruka, pa ćemo... Kažite.

Marko Grabovac: Ja se stvarno izvinjavam što se ponovo javljam ali možda sam djelimično i prinuđen u odnosu na prethodnika. Ja ovde vas stvarno shvaćam kao da ste došli ispred svojih udruženja i organizacija i normalno i kao pojedinačne probleme da iznosimo kao svaki put. Ali čini mi se da se udaljimo sa svojim ličnim problemom, a možda zapostavimo udruženje. Mi kada ovde dođemo, ja se osećam da sam došao i u ime onih koje zastupam, a zastupam veliki broj građana iz moje opštine kojima je neko od porodice nestao u toku proteklog rata. I čini mi se da se tako trebamo i ponašati, ne daj Bože da omalovažavam vašu priču i sigurno da sam sa vama, zato što iz moje porodice isto je veliki broj nestao, od majke brata i dalje, ali ste me ponukali da moram neke stvari i da kažem znate. A ja sam pokušao da to izbegnem. Ja nisam uopšte htjeo da kažem na mome prostoru koliko je bilo logora i masovnih grobnica. Ali vidite, ja sam čovjek koji želim da ukažem za cijeli protekli rat gdje su se zločini na svim stranama dešavali ali sam u početku rekao sa svojom prvom pričom da uspostavimo dijalog i da jedinstveno nastupamo prema onima koji nas najmanje hoće da čuju, prema institucijama koje su najodgovornije za procesuiranje svih naših zahtjeva. O tome najmanje pričamo. Ja bih volio na kraju da se kolektivno složimo i da to pošaljemo na određene entitete i na nivo Bosne i Hercegovine. A je li znate vi da su prestale sa radom komisije za traženje nestalih lica? Jel' znate? Kome da se obratimo? A je li znate da radi institut? Radi, a ne radi. A jel' znate da tri godine nije imao uopšte upravnih akata, a zvao se institut? A jel' znate da četiri godine smo ga mi na nekakav način usvojili? I na kraju, nemamo ga. Imamo ali ne radi. Postavlja se pitanje kome odavde da mi pošaljemo jedan akt u kome ćemo reći i da tražimo odgovor kome se sad treba da obratimo u slučaju da pronađemo pojedinačan grob ili masovnu grobnicu da dođe na lice mjesta i ko će da nam dođe. Entiteti su prestali sa radom, njihove komisije, a institut ne radi, još uvijek ne možemo se obratiti normalno. I vidite da smo u začaranom krugu i tu. I ne postavljamo pitanje zašto vlast Republike Bosne i Hercegovine gde imaju svi mogući predstavnici tamo sa svih strana Bosne i Hercegovine i svih vjera i nacija i neće da institut započne sa normalnim radom, radi čega? Do njih je ovo što institut ne radi, nije do nas. Mi smo sve to pokrenuli, sve što smo tražili uspjeli smo, maltene devedeset posto i ne branim nikoga iz instituta zato što su tamo i Hrvati i Bošnjaci i Srbi. I oni predstavljaju nas, i oni imaju dobre lične dohotke ali nemaju, u samome startu nemaju pozicije da započnu normalan rad. E, to je to. A ja imam ovde, mogao sam vam reći sedam masovnih grobnica

dvesto i nešto žrtava, tri centralna logora, neću da vas zamaram s tim. Ja vas molim, nego hoću na kraju da čujem koliko smo mi sa ovim skupom doprinjeli da se ujedini sa svojim mislima i da ih stavimo na papir i kome da ih procesuiramo, gospodo, kome? Samo toliko, hvala vam lepa.

Vesna Teršelić: Hvala, hvala. Nema nikakvih zapreka da sve što dogovorimo, a bilo je više zahtjeva da se uspostavi dijalog, da se jedinstveno nastupi, da skupa pošaljemo, pa i kad bi slali svim narodnim poslanicima i zastupnicima...

Marko Grabovac: Nisam rekao poslanicima, ne, ne. Institucijama.

Vesna Teršelić: A recite onda, kad bi slali i političarima i institucijama to bi opet bilo 500, 600 adresa, a mislim da to možemo napraviti, ko nas može sprečiti?

Marko Grabovac: Ja, stvarno me sad iritirate. Jeste li vi upoznati kome mi trebamo da pošaljemo, nemojte me iritirati... Molim vas, molim vas...

Vesna Teršelić: Predložite konkretno.

Marko Grabovac: Ja vas molim. Vidiš da... kad izgleda ne poznajemo situaciju, kome je bitno da pošaljemo svoje apele?

Vesna Teršelić: Pa predložite.

Marko Grabovac: Ne, dozvolite molim vas.

Vesna Teršelić: Ja vam dozvoljavam ali predložite konkretno...

Marko Grabovac: Molim vas. Jel imamo Skupštinu BiH? Jel' imamo entitetske skupštine? To su dva slučaja, jel' imamo Tužilaštvo BH, jel' imamo... pa šta ću vam ja reći, nema više od pet papira. Jedan papir kome prosljeđujemo na sve moguće strane. Znači ako je to 5 adresa ili 10 nije 500 kako što ste vi rekli. Meni ne trebaju odbornici i poslanici. Oni neka posle ovih primljenih, primljenih naših apela gde ćemo mi reći da raspravljaju skupštine i vlade o našim predlozima. Onda će doći pred 500 ili 1.000 predstavnika naših koji nas zastupaju na nivou Bosne i Hercegovine. Ali samo jedan papir dođe, a ne 500 ili 1.000 molim vas.

Vesna Teršelić: Ja ne znam kako je u Bosni i Hercegovini ali u Hrvatskoj ako ne pošaljemo svakom zastupniku, slaba je vajda. Mislim da već dosta dugo govorimo, da trebamo zaključiti. Rekla bi do 18:30, dakle imamo još desetak minuta i imam još dvije ruke, pa vas molim za strpljenje da čujemo te prijedloge. A imam i više. Sad kad ste shvatili da je kraj, sad imam više. Izvolite.

Novica Kostić: Ja sam Novica Kostić, dolazim sa juga Srbije, inače sam učesnik oružanih sukoba na teritoriji Republike Hrvatske i ovde osim što predstavljam sebe, zastupam i Udruženje ratnih veterana Srbije za mir na jugu Srbije. Malopre su pokrenuta pitanja ratnih veterana. Samim tim da je na prostorima bivše Jugoslavije bilo negde oko 800 do 1.000 raznih paravojnih i vojnih formacija u ratu, ti ljudi su direktno bili učesnici i svedoci žrtava. Od završetka rata opterećeni su iskustvima nasilja gde su stradala deca, žene, starci. Međutim otvara se jedno bolno pitanje zašto veterani čute o svemu. A neko malopre reče nisu svi veterani generalno zločinci. A ti ljudi su, i danas se sa njima manipuliše, centri moći ih politički zloupotrebljavaju dok ih najčešće druga strana osuđuje i sumnjiči kao nosioce nacionalističkih, pa čak i ratnih opcija. **I pored toga što ti veterani imaju poteškoća u radu pogotovu u**

svojim lokalnim zajednicama kada se aktivno uključuju u izgradnju mira, oni žele negde, bar deo tih veterana sa kojima mi radimo, bar žele da javno osude ratne zločine, pogotovo one zločine koji su činjeni sa njihove strane u njihovo ime. Ti veterani su negde spremni da se suoče sa prošlošću, da prihvate svoju odgovornost i negde žele da se solidarišu sa žrtvama što je negde bitno. Neko je ovde napomenuo i samu ratnu traumu koja se uvlači u svim porodicama. Pitanje je koliko će dalje biti problem žrtava supruga ili članova porodice da te ratne zločine... od te ratne traume, zašto uopšte niko u ovom društvu ne radi na takvim pitanjima. Hteo sam samo da kažem da ima ovih veterana koji žele da prihvate svoju odgovornost i da rade, da se uključe u izradnju mira i oni bi svakako bili od koristi. Mada u sredini iz koje ja dolazim ne vidim neki veliki pomak zato što ih u mojoj sredini dele. Jedni smatraju da su generalno svi zločinci dok drugi smatraju da su gubitnici nekih ratova. Tako da kažem, ponavljam, po meni problem je zašto sami veterani čute. Da li ne smeju da govore o tome ili je to stvarno bolna tema. Hvala.

Vesna Teršelič: Hvala vam ljepo.

Branka Antić Štauber: Ja dolazim iz Tuzle, iz Udruženja, voditeljica sam Udruženja *Snaga žene* u Tuzli, to je jedan psiho-socijalni projekat koji funkcioniše već 11 godina i sa žrtvama smo za svih ovih 11 godina, znači u izbegličkim kampovima i u poslednjih godina u povratničkim naseljima i u gradu Srebrenica. Ja odmah na početku, kad smo počeli da govorimo o tome šta su potrebe žrtava, ja sam definisala istina, pravda, sigurnost, sigurnost svakako ekonomska, socijalna, pravna i zdravstvena. Ja sam lekar po profesiji i za svo vrijeme kao lekar, kao lekaru, pacijenti su mi se obraćali najviše sa svojim psihološkim problemima i ono do čega sam došla to je da je visoki stupanj traumatizacije među svim ljudima sa kojima sam radila. Takođe bih htjela da gospođe iz Perua i iz Južne Afrike pitam i da vidim da li su urađene komparativne studije da se vidi šta je poslije bio sa osobama koje su svijedočile i koje su *de facto* uvedene u realitetnu terapiju odnosno u realnu situaciju, šta se s njima dogodilo posle tog suđenja. Takođe bih želela da vidim kakvi su njihovi skorovi psihološkog stanja a i somatskog zdravlja. To bi bilo jako važno da znamo jer je to jedno jako dobro iskustvo koje bi nama moglo da kaže šta mi u stvari treba da radimo. Ono što sam primjetila ovdje u ovoj dvorani da je stvarno visok nivo traumatizacije među svim govornicima koji su govorili. Mislim da udruge kao što je moja mogu puno da urade i trebamo zaista da se svi angažujemo da pomognemo ovom društvu da ozdravi jer mi poslije rata nalazimo se u jednom... mislim da je to društvena destrukcija i da i dalje... društvena trauma zbog neorganiziranosti društva se nastavlja, bez obzira što više nemamo ratnih dejstava i više nemamo direktne ratne traume ali znamo da se lanac sužava sa oca, majke, na djecu. Meni je žao kad sam čula da momak iz Konjević polja pet puta je traumatiziran u toku jednog perioda od deset godina. Moja udruga stalno radi sa takvima, sa djecom, sa ženama koje zaista imaju stalne podsetnike, stalnu retraumatizaciju, stalni događaj koji ih ponovo uvlače u traumu. Radili smo prije dvije godine jednu studiju ispitivanja malignih oboljenja ženskih polnih organa kod žena u Srebrenici. Kod 100 žena imali smo 17 posto pojave karcinoma što je prema svjestkom broju koja je 0,043 posto zaista izuzetno visoka. Razmišljamo li mi u tom pravcu, idemo li ka ozdravljenju ovog društva ili ćemo i dalje politički ovdje da se dobacujemo čije su žrtve veće. Moja udruga takođe radi sa sve tri nacionalnosti u cijeloj Bosni i Hercegovini. Prvi put kad smo počeli da radimo sa svim, ja sam rekla da sve majke isto plaču i vjerujte da sve majke isto plaču. Ja ne znam zašto ovakve priče i zašto ne možemo da prekinemo s tim, ovom društvu treba pomoći da ozdravi, da izađe iz ove traume u koju smo zaista ušli ne znam čijom greškom.

Vesna Teršelič: Hvala puno. Hvala vam ljepo, bila je još jedna ruka, pa onda bih ja zaključila i rekla što ću reći na plenarnoj gde ćemo slušati izveštaje, a i zamoliću vas da naravno tamo u plenarnoj dopunite. Izvolite.

Kenan Keserović: Samo kratko. Moje ime je Kenan Keserović, dolazim iz Velike Kladuše, znači severozapadna Bosna i Hercegovina, inače trenutno sam delegat u Domu naroda Federacije Bosne i Hercegovine i poslanik u Skupštini Sanskog kantona. Prije ovog znači trenutnog posla što sad obavljam, bavio sam se i dosta sam radio, oko devet godina u nevladinim organizacijama, pogotovo omladinskim i pogotovo na promociji dečijih prava osvrćući se znači na sve konvencije, a na konvencije o dječijim pravima i naravno na Deklaraciji i Evropsku konvenciju o ljudskim pravima. Moje mišljenje prije svega, da bi imali neko bolje stanje nego što je to danas je upravo da treba doći do smjene generacija u političkim institucijama zašto i smatram da mladi ne trebaju biti puno opterećeni prošlošću. Prošlost se ne smije zaboraviti naravno ali ukoliko nam, kao što je većini, ja sad govorim o mom Parlamentu, većini mojih starijih kolega koje ne zovem znači starijim već iskusnijim, kojima je vodilja prošlost, nema nikakvog napretka, ne samo Bosni i Hercegovini već i drugim zemljama u regionu. Inače, ne znam koliko ste upoznati, većina od vas možda jeste, neki nisu da u Bosni i Hercegovini, pored ovog rata da se desio još jedan međumuslimanski sukob koji se upravo desio u severozapadnoj Bosni koji je prouzrokovao isto veliki broj žrtava i s jedne i s druge strane, međutim nakon završetka rata jedna populacija je potpuno proglašena građanima u svim dokumentima, građanima izvan zakona, a sama djeca koja su žrtve bile rata odnosno djeca žrtava su proglašeni djecom izvan zakona i što je dan danas znači na snazi u Bosni i Hercegovini, međutim ni jedna znači niti politika, niti međunarodna zajednica baš ništa ne čini po tom osnovu da se taj problem riješi iako postoji znači dugi niz godina, borimo se, borimo se da se ta prava ostvare, znači prava te djece, međutim do sada ništa. Ustavni sud Federacije je donio odluku kojom se kaže da se izjednačavaju prava tih stradalnika sa znači pravima ostalih stradalnika u Federaciji Bosne i Hercegovine odnosno Bosne i Hercegovine, međutim ništa. Evo, kratko ću. Znači ja znam šta je jer ja sam sa 14 godina isto izgubio oca. Znači otac mi je poginuo, sa 14 godina, tad je, većina to zna, tada jedan krah ima svaki čovjek, pogotovo mlad čovjek, znači sin sam jedinac, živim sa majkom i nastojao sam ne samo da pomognem sebi nego i svojoj majci, tad se život potpuno znači promjeni. Sve žrtve, što se slažem potpuno sa gospodom, znači sve žrtve, znači bilo gdje se one nalazile na ovoj zemaljskoj kugli i one su pretrpjele bol. Problem jedan što u Bosni i Hercegovini jeste, znači to je moje mišljenje, što se stvaraju geta. Zašto? Ja sam radio na jednom projektu Evropske unije gdje smo povezivali mlade iz Republike Srpske i mlade iz Federacije i zamislite Rudo koje je udaljeno znači dva sata od Sarajeva, djeca srednjoškolci tamo nisu nikad bili. Zašto? Zato što im se stalno govori da su u Sarajevu mudžahedini, muslimani koji kolju. Obrnuto, iz Federacije isto govore da su tamo u republici Srpskoj svi četnici, odnosno svi su ustaše u Federaciji. To je jedan problem na kome se treba raditi, ja mislim, ja sam isto žrtva, ja znam da ja ne mogu sa prošlošću, mogu znači da je pohranim u srcu i naravno, ja to ne mogu promjeniti, meni ni jedan... znači niko mi ne može vratiti mog oca. Ni jedna naknada ili bilo šta ne može mi vratiti mog oca i nikad mi neće moći vratiti ali upravo istina i pravda kako znači za mene, tako i za sve žrtve to može vratiti vjeru nama u budućnost jer većina političara, većina govori nama mladima, mislim, kaže, govori na vama je budućnost. Ja ne vidim nikakvu budućnost ni za mene ni za svoje mlade kolege ukoliko upravo mi mladi zajedno s vama ne budemo radili na sadašnjosti da bi nam bila bolje budućnost. Hvala.

Vesna Teršelič: Hvala ljepo. Evo, ja ću sad pokušati sažeti i evo, ponavljam da me nadopunjavate sutra jer smo stvarno već dva i po sata u ovoj sobi. Na prvom mjestu govorili ste o istini kao potrebi i naglasili baš utvrđivanje činjenica, činjenica o zločinima, a onda i o pravdi i važnosti procesuiranja direktno odgovornih za zločine ali i zapovjednika. I to ste naglasili više puta. Neki od vas su spomenuli reparacije ali ste rekli da vam nikakve odštete ne mogu vratiti ubijene. Ali oni koji su govorili o značaju odšteta spomenuli su da je to važno za žrtve, govorili ste i o značaju povratka, mogućnosti da se vratite na mjesta gdje ste živjeli ali to ne bilo kakva mjesta nego o značaju da se ne živi jedni pored drugih nego da se osigura sve preduvjete za kvalitetan život i naglasili ste da je važno ujediniti se kako bi dali podršku svakom ko je nekog izgubio i potrebu za imanje hrabrosti da se teret

ne bi prenio na djecu. Važno je uspostaviti dijalog kako bi jedinstveno nastupili prema onima koji nas najmanje hoće čuti. Posebno je to važno u traganju za nestalima i identificiranju posmrtnih ostataka onih koji su već ekshumirani a posmrtni ostaci čekaju. Spominjana su neka groblja gdje čekaju već više od 10 godina, a nije ni pokušana identifikacija. Rekli ste da je onda važno izvršiti određenu vrstu pritiska kako bi se potpisao sporazum između pravosudnih institucija u regiji na procesuiranju ratnih zločina za sve države u regiji. Neke su to države već napravile, druge još nisu i rečeno je da nam treba istražno tijelo u regiji koje bi bilo servis skupa sa svim udruženjima, pravosudnim institucijama. Dakle tijelo koje bi radilo dodatno na utvrđivanju činjenica i bilo servis pravosuđu i isto tako da su važna javna svedočenja, da su potrebna, da bi ih trebali prenositi mediji, a da bi ih trebali slušati političari. Dakle pretpostavljam da bi ih trebali slušati svi ostali ali da bi ih trebali čuti političari. Od suradnje i dijaloga ste posebno naglasili koliko je važno uključiti veterane i mlade, dakle udruženja obitelji, porodica svakako, ali i veterane i mlade i... samo da vidim šta sam propustila... Izuzetan značaj podrške traumatiziranim koliko je to još uvijek potrebno, a nije prepoznato jer ne izdvaja se dovoljno za to. Samo da vidim, moram se ja podsetiti... Utjecati na međunarodne institucije da zamjene floskulu "suradnja sa Hagom" i insistirati na uslovima za pridruživanje Evropskoj uniji koji bi mogli biti formulirani ovako "efikasno procesuiranje ratnih zločina, efikasno pronalaženje nestalih i izvinjenje i uvesti kazne i za negiranje zločina i za prikrivanje tragova zločina i poticanje i glorifikaciju zločina i zločinaca" i bile su još inicijative za zajednički memorijalni centar za sve žrtve u regiji i za zajedničke manifestacije na Dan nestalih u avgustu, kolovozu, da se okupljaju obitelji na jednom mjestu i da se sjećaju svih nestalih i naglašeno je da civilne žrtve rata nisu obuhvaćene u zakonima ili u najmanju ruku nisu ravnopravno obuhvaćene i navedeno je i nekoliko pitanja da dakle nije nužno da imamo iste prioritete jer se radi o različitim prioritetima ali mislim da to uopće ne treba sprečiti ni dijalog ni zajedničke inicijative, da je važno da različite grupe žrtava imaju možda različite prioritete ali da nas to ne smije sprečavati da radimo skupa kako bi jedni drugima dali bolju podršku, kako bi se procesuirali zločini i kako bi se ubrzao proces traganja za nestalima i proces identifikacija i možda, evo da zaključim još jednim citatom da smo odgovorni mladima ostaviti istinu. Eto, tako nekako bih ja to formulirala za plenarnu, šta kažete? Hvala vam puno i želim vam da se odmorite i da nađemo načina da jedni druge podržimo sad u vreme večere i sutra ujutru.

Radionica II: Regionalni pristup u utvrđivanju činjenica o ratnim zločinima

Nataša Kandić: Ja predlažem da počnemo. Znači, ova radionica je fokusirana na taj regionalni pristup u suočavanju sa prošlošću, pre svega, na neku viziju formiranja regionalnog tela za utvrđivanje i kazivanje činjenica. Otkuda taj, da kažem, regionalni pristup i regionalna inicijativa? Mi smo svi pažljivo a govorim, pre svega, o te tri organizacije i o svim onim organizacijama mladih, udruženjima novinara, organizacijama za ljudska prava koje su učestvovala u dosadašnjim konsultacijama, svi smo mi došli do jednog zaključka da zapravo nacionalni pristup ima ozbiljna ograničenja. Ja ću samo da vas podsetim na sudbinu nacionalne komisije ovde u Srbiji koja je bila formirana predsedničkom odlukom, da ta komisija nije izdržala ni godinu dana a da nije bilo nikakvog izveštaja, niti neke konkretne predstave u javnosti o radu i mandatu te komisije. Dva puta inicijativa od strane međunarodnih nevladinih organizacija o osnivanju bosanske nacionalne komisije nikada nije završila zbog nekog čvrstom idejom da se počne sa formiranjem te komisije. Ono što je nas rukovodilo u predlaganju ove regionalne inicijative, to su ta brojna ograničenja koja proističu iz nacionalnog pristupa, zatim iskustvo koje smo stekli prateći suđenja za ratne zločine. Početak suđenja za ratne zločine je svuda bio jako težak, dok u jednom trenutku nije došlo do uspostavljanja te regionalne saradnje, najpre između tužilaštava a onda kasnije preko istražnih sudija i među sudovima. Pokazalo se da bez regionalne saradnje, bez te jedne čvrste razmene iskustava, znanja, podataka, informacija i

dokaza, da zapravo ta suđenja za ratne zločine se stvarno i neće odvijati na jedan profesionalan i način koji će doprinosti da se za neko suđenje stvarno može da kaže da je doprinelo, da je suđenje završeno presudom koja je donela pravičnu presudu i za optužene i za žrtve. Današnja rasprava najmanje zavisi od mene. Ja mogu samo da moderiram i da ukoliko skrenemo, da kažem, napustimo taj predviđeni okvir a to su znači sve ideje, sva mišljenja, svi predlozi koji se tiču regionalnog pristupa. Naravno da uz to su vrlo važna i mišljenja o tome da postoje neke činjenice koje treba kazivati upravo na lokalnom nivou i da su ona, na primer, manje važna ili teže ih je izvesti na regionalnom nivou. Znači, jako je važno vaše mišljenje, vaši predlozi i ono što posebno hoću da zamolim ovde, pre svega sudije i tužioci da pokušaju da nam kažu šta oni misle koliko suđenja za ratne zločine, onako kako se ona danas odvijaju u Srbiji, Bosni, Hrvatskoj ili na Kosovu, koliko suđenja, ma koliko bila dobra i profesionalna, koliko suđenja mogu da zadovolje tu jednu društvenu potrebu a to je da se potpuno utvrde sve činjenice, da istina o tome šta se događalo bude skoro potpuna i da na taj način uspemo da uspostavimo neke odnose među susedima, među različitim etničkim zajednicama, koje će imati poštovanje prema žrtvama iz druge sredine. Znači, molimo ih da nam kažu koje su, u stvari, sve mogućnosti sudova i suđenja a koja su ozbiljna ograničenja tih sudova i da li oni vide neku dobrobit za suđenja za ratne zločine, od na primer, tih regionalnih tela za utvrđivanje istine. Da li vide tu činjenicu da ta tela, prikupljanjem činjenica, to znači i dokaza, da oni mogu jako da podstaknu istrage a onda mogu i u samim suđenjima da pomognu obezbeđivanjem svedoka i dokaza. Takođe su nam jako važna mišljenja predstavnika udruženja i udruga porodica žrtava, kao i samih žrtava, šta je njihovo mišljenje, šta oni vide kao neki svoj interes i kao interes žrtava u odnosu na nacionalni i u odnosu na regionalni nivo. Ja znam koliko je bilo teško da udruge i udruženja žrtava dođu do nekih uslova u kojima postoji i neka koordinacija, u kojima se oni sastaju, dogovaraju o nekoj zajedničkoj strategiji i da je...ima primera da su imali neki zajednički dogovor u pogledu nestalih. Trebale su godine i godine da se do toga dođe ali se ipak do toga došlo. Osim toga, ovde su prisutni i iz organizacija za ljudska prava i iz onih organizacija koje važe za ekspertske organizacije kada je u pitanju tranziciona pravda. Njihovo mišljenje je veoma važno upravo u tome da vidimo jasnije koliko može utvrđivanje činjenica putem osnivanja nekog regionalnog tela da bude značajno i podsticajno za suđenja za ratne zločine a koliko može u ovoj komplikovanoj situaciji, kao što je bila bivša Jugoslavija, gde su posledice formiranje novih država, koliko smo mi jedan specifičan slučaj, tako da nam iskustva južnoafričke komisije ili peruanske komisije u potpunosti budu dobra lekcija ili koliko to samo neke komponente tih njihovih komisija mogu da budu značajne. Ja ću s vremena na vreme vas moliti i vraćati vas na pitanja i na razmišljanja i o samom mandatu te komisije, tog tela za utvrđivanje činjenica. Onda, koja bi to vrsta povreda mogla biti predmet tog tela za utvrđivanje činjenica. Mi smo videli da je samo jedna jedina komisija, južnoafrička komisija među povredama imala i to teško nečovečno postupanje a da su sve druge komisije bile fokusirane na najteže povrede međunarodnog humanitarnog prava, ubistva, nestanke a da nije bilo ovog nečovečnog postupanja, pa čak u mnogim slučajevima nije bilo ni torture. Takođe vas molim na to razmišljanje u vezi sa suđenjima za ratne zločine. Mi zapravo prvi put u ovim suđenjima za ratne zločine imamo da sud saslušava žrtve i da se u potpunosti tada čuje njihov glas. Priznavanje žrtava mi dobijamo preko tih suđenja za ratne zločine. Najveća šteta je da javnost nema prilike da čuje taj glas žrtava i da vidi kako teče taj proces zapravo tog zvaničnog priznavanja žrtava, odnosno onoga što se njima dogodilo. Iako, naravno, sudovi nemaju za cilj da se pred sudom iznese ili utvrđuje kolika je bila patnja žrtava. Sud ima zadatak da utvrđuje odgovornost optuženih, pa u tom smislu žrtve i njihov glas pomaže da se utvrdi konkretna odgovornost onog koji je optužen. Ali mi koji slušamo imamo priliku zapravo da čujemo i taj glas žrtava i tu patnju koju su oni preživeli. Time što oni svedoče pred sudom to jeste jedna forma zvaničnog priznanja žrtava. Da li u našim uslovima ima te snage civilnog društva da mi možemo da se izborimo za stvaranje jedne javne platforme? Da li imamo dovoljno priznatih uglednih pojedinaca koji bi mogli da vode i da budu članovi tih komisija kao što je danas ova sjajna Peruanka Sofija Maher, koju ste mogli da čujete koliko ona daje pažnje i koliko je za nju to značajno bilo što je ona mogla da sluša. I kada je pričala o onom papiriću koji je

ona žena držala u ruci kada je došla da svedoči, odnosno na to javno saslušanje. Na koji način mi možemo, mi bismo mogli da organizujemo javno saslušanje imajući u vidu da nije u pitanju jedna država, nego da je nekoliko u pitanju. Takođe veoma važno pitanje je pitanje koliko bi to mediji pratili, imajući u vidu da mediji gotovo ne prate suđenja za ratne zločine. Ja stalno ponavljam to da mi imamo jedno osećanje da se nešto izuzetno događa unutar, na primer, suda. To osećanje sam imala kada sam bila u Zagrebu i slušala sudiju Mrčelu u predmetu Norac i Ademi. To imam svakodnevno osećanje da kod nas u Beogradu u zgradi suda dok traje suđenje, događa se nešto što je veoma važno. Kada se završi suđenje, zatvore vrata od sudnice, izađemo napolje, ništa više ne postoji. Sve to ostaje negde unutra. I evo, ja želim da počnemo i molim vas da se svako predstavi zbog snimanja i da se držimo ovog nekog okvira ali molim vas, budite slobodni da iznosite predloge, da iznosite svoje sumnje i mišljenje u vezi sa ograničenjima ovakve jedne ideje.

Ivan Zvonimir Čičak: Moje ime je Ivan Zvonimir Čičak. Ja sam predstavnik one generacije kojoj je mjesto u muzeju. Dinosaurima je mjesto u muzeju a ne na konferencijskim salama i mislim da je jedan od problema danas koji se događa u društvu post-jugoslavenskih država, sljednica bivše Jugoslavije smjena generacija. Ona se osjeća u nevladinim udrugama jednom nezamislivom željom mladih, koje je artikulirao Barak Obama u polemici sa Hilari Clinton kada je rekao: "Dosta mi je vas koji stalno pričate o 1968. godini". Dakle, dosta im je starije generacije. Oni žele prostor za sebe. I to je jedan od problema trenutačnog zamora starih na civilnoj sceni i dolazak novih. Prošli tjedan sam bio na jednoj sjednici jedne nevladine organizacije u kojoj sam druge struke i onda je bio izbor predsjedavajućeg. Izabrana je jedna kolegica puna ambicija koja naprosto nije znala predsjedavati sastankom. Zato što bavljenje svakim poslom znači poznavanje tehnologije. Jedan od razloga zbog čega se dogodilo u bivšoj Jugoslaviji ono što se dogodilo, je to što su oni znali što je tehnologija vladanja a mi smo znali kako se pišu lijepi govori, drže plamene riječi, pisali pjesme i sanjali o slobodi. Oni su sanjali o vlasti. Kisindžer je to definirao da će vladati oni koji će imati moć. Danas je civilna scena zamrla u ovim društvima više-manje, zato što mi nismo, radeći, odgojili mlađe generacije da znaju i što je tehnologija rada u nevladinim udrugama, što je vrlo važna stvar. I sad se čudimo zašto je došlo do zamora. Međutim, da ne naričemo nad vlastitom sudbinom, treba vidjeti što napraviti. Nevladine udruge, pogotovo one koje se bave sektorom vezanim uz ljudska prava, vezani uz slobode medija inače u Evropi su dosta, ovaj, u padu. To se posebno osjeća u novinarskoj organizaciji, na evropskom nivou, koja je u velikoj krizi identiteta. To se osjeća i u Helsinškoj federaciji za ljudska prava, koja se ugasila zbog korupcije i krađe od milion i po eura u našoj središnjici u Beču. Naprosto je ukradeno milion i po eura i ta se je federacija temeljem austrijskih zakona ugasila i sad se treba graditi nova. Dakle, i civilna scena je podložna svim manama kojima su podložne i ostale, kako bih rekao, ostali organi društva u kojem živimo. Kriza identiteta se sastoji, između ostalog, i u tome što ljudi se sve više, to se osjeća kao nekakav trend, povlače u sebe. To se, recimo, osjeća na političkoj sceni i ne znam, u Srbiji još vjerovatno ima ljudi koji imaju nekakve ambicije nešto raditi ali vidim u Hrvatskoj, ljudi koji nešto vrjede se naprosto povlače i prepuštaju scenu onim drugima. To se osjeća i u Evropi uopćenito, taj trend. Jedna kriza identiteta ne samo u nevladinim udrugama, nego u društvu općenito, kod mladih ljudi. I sad mi koji, ne znam, imamo toliko i toliko godina, čak i oni mlađi, zdvajamo nad onima koji dolaze, umjesto da pokušamo naći zajednički izlaz iz situacije, iz te krize. Naša pak situacija je dodatno opterećena ratom koji još nije dovoljno odmakao od naših svijesti. Još uvijek postoji taj, kako bih rekao, animozitet među nacijama i osim toga, ovo ću danas prvi put reći javno, primjećujem da u postjugoslavenskim društvima napreduje puzajuća fašizacija, vrlo široka, kao rezultat izobrazbe u školama i školskog programa, koji je bio takav kakav je bio zadnjih 15 godina. I mi ćemo rezultate te naobrazbe u školama platiti vrlo brzo, nažalost. I to se osjeća kod tih mladih generacija s kojima ja komuniciram. Posijano je to sjeme zla koje je počelo sa početkom ovog rata i umjesto da smo ga uništavali, mi smo ga kroz školski sustav zapravo širili i dalje. Ti si maloprije Nataša govorila o tome da mediji slabo prate ratne zločine. Oni ih slabo prate zato što oni nisu više atrakcija. Dakle, oni nisu

događaj. I zato naprosto, oni obavjeste o početku suđenja i eventualno o sadržaju optužnice, o nekakvom interesantnom detalju i to je sve. Ali nije to u pitanju samo odnos prema ratnim zločinima, to je općenito odnos prema drugim događanjima. Prema tome, radi se o jednoj sveobuhvatnoj krizi, koja nije samo kriza u našim nevladinim udrugama, nije kriza u odnosu prema ratnim zločinima, nego je naprosto takvo stanje u društvu općenito. To se osjeća jako, kažem, ne samo kod nas nego i u Evropi. Nama pak drugo ne preostaje nego nastaviti isti posao i pokušati iz to malo raspoloživih snaga, koje se otprilike svake godine nađu na drugom mjestu zajedno i lamentiraju nad sudbinom u kojoj smo se našli i pokušati raditi male proboje. Ti kažeš kako se osjeća jedna drugačija atmosfera u sudu kad dođeš, recimo, kada slušaš Mrčelu, ili kad slušaš ovde kolege koje sjede. Da, ali to si ti, to je par ljudi ovdje koji razumiju o čemu se radi ali to nije dovoljno. Jer ti recimo, jučer imaš, vi ne gledate to, emisiju *Nedeljom u 2* u kojoj je gost bio Ivo Pukanić, urednik *Nacionala* koji na takav pljuvački način napada suca Turbića koji je osudio Petrača na šest godina, da je to nezamislivo. Ja danas razgovaram sa kolegama iz novinarske organizacije i pitam ih koje mjere ćemo mi poduzeti protiv čovjeka koji na taj način govori o instituciji suda a jednog osuđenog kriminalca na šest godina kao za mafiju, ništa, ne, nema reakcija. Jer nevladina scena nismo samo mi, udruge za ljudska prava, nego i te novinarske i druge. I kako pokrenuti te mehanizme to je naše pitanje, kako senzibilirati svijest ljudi, pogotovo u situaciji gotovo apokaliptične vizije ekonomske krize koja se valja prema ovim prostorima, ne samo u svijetu. To je nešto što lebdi kao pitanje nad nama. U svakom slučaju, postavljen je jedan model za istraživanje jednog segmenta ratnih zločina. To su ove... dokumentacija a kako sa time prodrijeti u svijet i u svijet i u medije, na to pitanje bojim se kao trenutačni novinar, nemam ni ja odgovor.

Nataša Kandić: Tužilac Ibro Bulić.

Ibro Bulić: Ja sam dakle tužilac Ibro Bulić, u Tužilaštvu Bosne i Hercegovine u Sarajevu i negdje 14, 15 godina sam tužilac koji radi na ratnim zločinima. To me iskustvo nekako uči da praktično razmišljam o ovakvim pitanjima, pa bih bez puno teoretskog tretiranja, naglasio neke praktične aspekte moga viđenja budućnosti u gonjenju ratnih zločina a istovremeno želim nešto reći i o mom pogledu na postojanje jednog regionalnog tjela za pomirenja. Imajuću u vidu da manje-više zemlje nastale na području bivše Jugoslavije, kao što je Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Srbija imaju svoju obavezu da progone ratne zločince, ne samo one koji su državljani tih država, nego i one zločince koje nađu, zateknu ili kada dođu u posjed dokaza za bilo koga zločinca, oni su dužni da postupaju u progonu tih ratnih zločina. Da bi se postigla jedna interaktivna saradnja u progonu ratnih zločina, mora se već sada, biće kasno sutra, misliti na to kako iskoristiti najbolje postojeće dokaze koji negdje postoje, kako ih pronaći, kako do njih doći i kako ih iskoristiti. Tužioci su ti koji su po meni najodgovorniji u ovim državama za progon ratnih zločinaca i da se dovijaju na moguće načine kako će ukazati i zakonodavcima i drugim organima koji rade na otkrivanju zločina, kako će se postići svrha krivičnog progona ratnih zločinaca. Ja želim ukazati na jednu stvarnu... stvarni problem koji se može prevazići a to je pitanje korišćenja dokaza, koji se trenutno sada koriste u sudovima ovih zemalja i o dokazima koji se koriste u Hagu. Bosna i Hercegovina ima vrlo dobra iskustva u korišćenju dokaza iz Haga. To smo mi počeli još od 2000. godine da crpimo dokaze iz te velike banke dokaza u Hagu i sve je više intenzivna ta saradnja i ta aktivnost. Međutim, bojim se da će u toj banci dokaza u Hagu ostati mnogo, mnogo dokaza koji nisu do sada pregledani ni od strane Haga a kamoli koga drugog. Dakle, treba pod jedan, staviti obavezu da se iznađe rješenje kako izvršiti selekciju i odabir tih dokaza koji još nisu ni pregledani, koji se nalaze u Hagu. Problem je zakonodavstava ovih zemalja nastalih na području bivše Jugoslavije da svojim zakonodavstvom omoguće da se dokazi koji su korišćeni u pravomoćno završenim postupcima bilo koje od ovih zemalja, mogu koristiti kao dokazi i kao utvrđene činjenice u postupcima koji će uslijediti u drugim državama. Jer ako imamo u vidu žrtvu krivičnog djela zločina, na primjer, silovanu ženu a nekada će ta žena biti žrtva koja će svjedočiti samo u nekom zločinu koji se vodi protiv neposrednog izvršioca. Drugi put će u drugoj zemlji biti vođen

postupak protiv zapovjednika jedinice kojoj je pripadao taj izvršilac, pa će biti potreba da ta žena se podvrgava tim traumatskim svjedočenjima po dva, tri i više puta. A kako se to ne bi radilo onda postoji mogućnost da se transkripti svjedočenja iz jednog postupka pravomoćno završenog, koriste u drugim postupcima a da drugoj strani, dakle suprotnoj strani u tom suđenju da se da samo pravo da poziva na unakrsno ispitivanje toga svjedoka, kako se ne bi po dva i tri puta provodio jedan te isti posao. Takođe, kada je riječ o utvrđenim činjenicama, pa zar je potrebno i zar ima svrhe ili opravdanja da se dva, tri ili više puta utvrđuju one činjenice koje su jednom utvrđene u, na primer, pravomoćno presuđenim predmetima u Hagu. Ako je pravomoćno utvrđena jedna činjenica, da je ne znam, u nekom području jedne države, izvršen široki i sistematičan napad a ta činjenica u pravomoćno završenom predmetu u Hagu utvrđena na osnovu više dokaza koji su izvedeni i nedvojbeno utvrđena ta činjenica, zar je potrebno da mi u našim zemljama provodimo nanovo dokaze kojima bi utvrdili, bože moj, tu činjenicu. Eto, oni je nisu znali utvrditi, pa mi trebamo nanovo da je utvrđujemo. A zamislite kolike su uštede ako te činjenice preuzimamo na takav način u odnosu na ono vrijeme koje nam je potrebno da ih nanovo utvrđujemo. Bosna i Hercegovina ima tu veliko iskustvo, bar kada je riječ o Sudu Bosne i Hercegovine. Mi uveliko koristimo te činjenice koje su utvrđene u pravomoćno završenim predmetima u Hagu. Istina, ne uzimaju se one činjenice koje se neposredno tiču vinosti jednog optuženog lica. Kada je riječ o jednom regionalnom tijelu koje bi bilo u funkciji pomirenja, onda ako neka država ima stvarnijeg interesa od Bosne i Hercegovine, mislim da nema, obzirom na multietničnost Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina dakle ima stvaran interes da se na jednom nivou, regionalnom nivou, jedna multietnička komisija ili ne znam kako bi se ona mogla... to tijelo moglo nazvati, da to tijelo bude u funkciji... u funkciji pomirenja, na način što će utvrđivati činjenice o onim zločinima koji nisu još procesuirani na bilo kom od sudova. Sudovi u Bosni i Hercegovini a nadam se da je i slučaj i u drugim zemljama zavise... njihova suđenja zavise od onoga što će tužioci pokrenuti. Koje su to istrage koje su tužioci pokrenuli? Pa tamo gdje su te istrage započete, ne bi bilo potrebe da se tim pitanjima bavi to regionalno tijelo, nego onim, rekao bih, najprizemnijim zločinima koji su se desili, počev od pojedinačnih tortura, pojedinačnih nečovječnih postupanja a da ona krivična djela koja predstavljaju masovniji oblik izvršenja kada su u pitanju učinioci i kada su u pitanju veće žrtve, da se onda tim slučajevima bave pravosudne institucije, jer ne znam koliko bi se uspjelo u tome da se tom regionalnom tijelu da pravo stvarne jurisdikcije da može donositi neke meritorne odluke kojima bi bila predviđena i sankcija. A zasigurno to regionalno tijelo pružilo bi mnoštvo dokaza koji bi bili u funkciji pomoći sudovima, redovnim sudovima koji sude, odnosno tužiocima. Ja volim govoriti o tužiocima, jer tužiocima pripada u Bosni i Hercegovini kompletna istraga a sudovi samo presuđuju. Eto, to su ovako neke moje zamisli, da ne oduzimam puno vrijeme ostalim. Dobro je da se svi čujemo.

Nataša Kandić: Ivan Pšenica pre toga pa onda...

Ivan Pšenica: Hvala ljepo. Ja sam, evo čuli ste, Ivan Pšenica. Dolazim iz Hrvatske ispred Saveza udruga obitelji zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja za kojima se traga, evo, već 17 godina. Kao što je u uvodnom djelu Nataša rekla, ovaj regionalni pristup a na neki način i sudjelujem u nekom regionalnom radu a to je Regionalni odbor obitelji zatočenih i nestalih osoba sa područja bivše Jugoslavije. On se sastoji, ne znam, od 15 osoba: pet Hrvata, pet Srba, pet Bošnjaka. I pokušavamo na nekoj zajedničkoj platformi doći do saznanja o onima koji se još uvijek traže. Neki znate a neki vjerovatno ne znate, sa područja bivše Jugoslavije još 17.500 ima ljudi kojima se ne zna sudbina. To je ogromna brojka, s obzirom na odmak ovogodišnji od početka 1991. godine do danas, evo 17 godina. Da li je to u pitanju, što reče gospodin iz Bosne, da je to stvar tužiteljstva. Ja ne bih rekao. Ja to ne bih rekao. Ja mislim da je to stvar političke volje sljedbenicima bivše Jugoslavije u svim državama nastalima na prostoru, jer je očito da mi smo obitelji koji smo frustrirani gubitkom i onim načinom na koji su oni nestali, sjeli za zajednički stol i došli u suglasje da se taj problem treba na globalnom planu riješiti. S obzirom da ovo pojedinačno rješavanje, kao što to sad ide od slučaja do slučaja, jednostavno

je više neprihvatljiv. Polako, zbog poodmakle dobi, obitelji nas napuštaju i odlaze a problem i dalje ostaje. To je slučaj i u Srbiji, to je slučaj i u Bosni i Hercegovini, to je slučaj i u Hrvatskoj, naravno, i na Kosovu. Tako da ja držim da je to sve stvar na politici. A mislim da je toliko već vremena prošlo i da tu političku volju može nametnuti, ja držim, samo međunarodna zajednica. **Jer mi smo došli do jedne konstatacije da pokušamo preko međunarodne zajednice a to je da se uskratiti pristup euroatlanskim integracijama svakoj državi koja nije riješila pitanje zatočenih i nestalih osoba.** To je jedno pitanje koje je za svakog interesantno. Sad Hrvatska koja je eto na pragu ali ima, neka joj bude to jedno od pitanja koje mora riješiti. Također, sve ove ostale države koje trebaju danas, sutra krenuti, neka im to stoji o vratu i da moraju riješiti taj problem, bar problem nestalih. Dalje, s obzirom da sam sudjelovao i sam na suđenju neposrednim izvršiteljima zločina koji je počinjen u Vukovaru, dolje na Ovčari, također jako dolazim u nedoumicu – da li je to po onoj staroj narodnoj posloviци *Riba se čisti od repa a smrdi od glave*, oprostite na izrazu. Zašto to kažem? Pa mi stalno utvrđujemo činjenice i istinu. Pa nema istina nekoliko. Istina je samo jedna. Istina je to što se dogodilo, ne znam, 1989., 1990., 1991. godine. Šta je to bilo u političkom vrhu u Srbiji a koje se polako sve gura pod tepih. Odatle je sve krenulo. Htjeli mi to priznati ili ne, odatle je sve krenulo zlo koje je nastalo. I po meni, po meni, prvenstveno u Srbiji trebalo je doći do profiliranja onih koji su odgovorni zašto su organizirali taj zločin na Ovčari. Zašto su unapred iskopali onu jamu, zašto su sve ono napravili unapred a oni neposredni izvršioc i su učinili neki nalog, koji im je bio već unapred ispisan. Drugo, ja također držim da i je ova presuda koja je bila u Hagu sramotna za zločin, baš taj zločin na Ovčari, za onu trojku poznatu: Mrkšiću, Šljivančaninu i Radiću je presuda politička. A zašto to kažem? Da li je to neka trgovina sa onim što sljedi danas-sutra u Srbiji, na Kosovu ili je ta istinska presuda da nije se moglo dokazati. To nije točno. Sijaset je dokaza i video zapisa, tonskih zapisa, gdje posebno se Šljivančanin apostrofira da je bio najodgovorniji u tom djelu a on praktično dobije pet godina, onoliko koliko je bio u pritvoru, tako da može odmah izići. Mi kada smo bili u prosvjedu zbog takve presude, pa i u Hagu, jedan od sudaca nam kaže: "Kakva optužnica, takva i presuda". Što to znači? To znači da je bila neka trgovina između gospođe Carle del Ponte, koja je napravila takvu optužnicu da oni jednostavno suci, oni su rekli: "Ma mi znamo da su oni krivi ali nema osnova na temelju optužnice da ih možemo kazniti". I naravno, oni su prošli tako kako su prošli, više im se za to ne može suditi. Može u odsutosti. Hrvatska je digla. Nije to to. Nije to to što se radi. Nego ako je u Hagu... svi smo gledali u taj Hag, da će on donjeti neku satisfakciju žrtvama. Posebno mi, sada o Hrvatskoj govorim, računali smo, vjerovali smo tom svijetu i Evropi, međutim, očito nas je izigrala. Posebno ta haška tužiteljica. S njom sam imao priliku nekoliko puta da razgovaram. Dala mi je do znanja što je to sve skupa bilo, da postoje dokazi, ali nažalost, tako je bilo kako je bilo. Naravno, dok se ta politička volja u Srbiji, ja bih rekao i u Hrvatskoj, ne učini transparentna, dok se više nema potrebe tajiti podaci oni koji postoje na Vojnom sudu, primerice, u Beogradu, oni koji se traže s aspekta onoga što se događalo, asanaciji terena posle završetka ratnih sukoba, dotle ćemo mi ovako lutati. I dobro je da postoje ovakvi skupovi, neka se čuje da su oni suodgovorni, kao što reče jedan gospodin dolje u prijedopodnevnom djelu, da su suodgovorni za ovo što mi preživljavamo. Evo, ja kao predstavnik tih članova koji još nisu riješili, izražavam svoje zadovoljstvo što sam dobio poziv da budem tu prisutan. Ali evo, i nadam se da će vrijeme koje dolazi učiniti nešto više na rješavanju sudbina a naravno s time i odgovornosti onih koji su učinili to što su učinili. Hvala vam lijepo.

Nataša Kandić: Ja sam ostala danas bez reči razgovarajući sa jednom osobom sa Kosova kome su brat i stric nestali. I pitam kako je sa ovim nalaženjem tela. A on kaže: "Odlično. Ostalo je samo još tridesetak da identifikujemo i sve smo rešili". Ali način na koji je on to rekao mene je šokirao. To je... Roditelji i porodice dođu posle tih godina, posle šest, sedam, osam godina dođu u situaciju da oni tu potragu za kostima identifikuju kao da su sada oni našli svoje one koji su nestali. On je to tim tonom i na taj način rekao "Sve je dobro. Ostalo je još samo malo i sve smo rešili". Ja hoću da vas zamolim da pokušamo da ovo pitanje nestalih, koje je jedno od najvažnijih pitanja, koje sudovi ne mogu da reše....

oni mogu zbog toga, zbog, ne znam, otmica, kidnapovanja, zbog nezakonitog hapšenja po optužnicama nekim da sude ali da oni pronađu nestale, to ne mogu. Ali pitanje nestalih, razjašnjenje sudbine nestalih pripada ovom drugom instrumentu, to je utvrđivanje činjenica. To je taj instrument koji nama, čini mi se, treba, pored ovoga što mislim, rekla bih da, da ipak profesionalno funkcioniše u svim državama, kada je reč o suđenjima. Pa vas molim da pokušate da sve ono što vi mislite ali da pokušate da stavite u taj jedan kontekst i da razmišljate i o tome – šta će biti za 10, 15 godina. Tačno je to što gospodin Pšenica kaže – porodice polako nestaju. Naravno, nestajace i svedoka koji mogu da pomognu u tome. Dajte onda da vidimo kako možemo da predupredimo nestajanje svedoka i drugih dokaza i da pokušamo da znači u okviru naših života uradimo nešto što će, pre svega, pomoći porodicama žrtava a naročito nekim budućim generacijama. Znači, stalno sa tom mišlju da se ponavlja kao posle Drugog svetskog rata, kada u ime nekog nacionalnog jedinstva nije bilo dozvoljeno nikakvo samokritičko ispitivanje. **Nećemo mi regionalno telo koje će da zameni sudove. Ništa ne može sudove da zameni. To je nešto što mora da ostane kao najvažniji instrument ali samo mislimo na to da sudovi ne mogu hiljade i hiljade počinilaca da osude.** Tužilac Ibro Bulić je jako dobro ovo što je izneo koliko je gubljenje vremena u tim raznim, stalno ponovnim nekim dokazivanjima a moglo bi to drugačije. Ja hoću da vas podsetim da ima ideja o osnivanju nekih regionalnih sudova. Tu su zagovornici bili, koliko ja znam, tužilac iz Srbije Vladimir Vukčević i tužilca BiH Marinko Jurčević. Oni su o tome svojevremeno govorili da bi to bila dobra stvar. Ja vas znači molim da govorimo, razgovaramo o tome koliko bi doprinelo ovoj čitavoj stvari da mi imamo jednu jasniju sliku, potpuniju sliku da žrtve budu priznate ukoliko imamo ovaj regionalni pristup ili da razgovaramo o tome šta može na tom nacionalnom pristupu, koliko suđenja mogu da pomognu da se i na nacionalnom nivou otvore neke debate o onome što je bilo. Kada Hotić se javila.

Kada Hotić: Moje ime je Kada Hotić. Dolazim iz udruženja Pokret majki enklava Srebrenica i Žepa. Članice mog udruženja su uglavnom žrtve srebreničkog genocida. I ja bih pričala malo o ovom današnjem događaju i svim konferencijama koje se do sada dešavaju i utvrđujemo činjenicu i istinu i pričamo o onome šta nam se desilo. Ali i kao žrtva i kao neko ko čeka nekakvu pravdu, nekakvu važnost ovih činjenica za utvrđivanje istine. Ja istinu prilično dobro znam i ne treba je puno meni utvrđivati. Mislim da i treba drugi da prihvate tu istinu iako je i oni znaju. Ali šta bi bilo nešto pozitivno za žrtve? Ljekar kad lječi bolesnika traži uzrok bolesti. **Mi malo pričamo o uzroku ovoga zločina koji se desio ovdje. I uzrok zločina nije do sada ni optužen, ni osuđen i znači, žrtva je ostala žrtva, bez zadovoljenja pravde. Ko je imao pravo meni ubiti djete? Ko je imao pravo mene otjerati iz moga grada, iz moje kuće, iz moga stana? Da budem protjerana da bi se on naselio, da bi to bilo njegovo. Ko to ima pravo? A uzeli su ljudi sebi za pravo od nekakvog početka nekakva šačica ljudi, to nisu mase, to nisu države počele. To je neka šačica ljudi počela, donjela tu ideju, tu zločinačku ideologiju... ideju da to uradi. A to niko nikad nigdje ne pominje na ovakvim sastancima. Uvijek se bavimo posljedicama i pričamo o posljedicama. Naravno da su posljedice važne i značajne, da ljudi znaju, oni koji nisu doživjeli tragediju, šta takvo zlo može da proizvede. I to je bitno. Ali je meni bitno da budem zadovoljna na neki način. Moje mrtve niko ne može vratiti. Meni više niko ne može vratiti moj grad koji mi je otet, uzet. On je sada tuda. On je moj a nije moj.** Ja više nigdje nisam svoja na svome. Ja ništa svoje nemam. Živim u Sarajevu. Sarajevo nije moj grad. Danas više ništa nije moje. Težak je to osjećaj. Ali nema mojih najdražih. Ali što je najgore, niko nije odgovarao za sav taj zločin uzetog, otetog, ukradenog, protjeranog, lišenog prava, života i svoje imovine jedan narod da bi jedan drugi živio. Ko je taj koji je imao to pravo da uradi toliki zločin? O tom zločinu se malo bavimo. A moje bi zadovoljstvo bilo da znam da će moje troje unučadi koje imam od kćerke imati bolju budućnost, da će neko skočiti kada osjeti da je takav zločin na pomolu, da kaže: "E, ne može tako". Da bi bio moj život siguran, moram poštovati vaš život i to je samo tako – uz poštivanje svačijeg života, naši su životi lični bolje zaštićeni. A ovako smo svi... ja sad nekad kažem – ne znam da li je gore zločincima koji su izvršavali zločine ili žrtvi. I jedni i drugi su ne svojom voljom došli u te pozicije.

Samo onaj vrh koji je to organizovao, koji je naredio, e tu ga treba tražiti. Pa kada se taj vrh opečati i kaže – ovo je zločinačka ideja – kao što je fašizam osuđen bio – e ovo ne može više. I svi ubuduće, bilo političari, bilo nevladine organizacije, bilo običan narod da se ponaša suprotno toj presudi, da se kažnjava. Onda bismo imali bolju budućnost. A ovako, ja još uvijek čekam, ja još uvijek kažem, mnogi su se zaposlili i rade ovaj posao radi posla da ga imaju. Ja ga ne radim radi posla, ja sam žrtva. Radim ga iz te pobude... pobude da doživim pravdu i da pomognem drugima da rade... neka rade i drugi koji su našli posao u tome, neka mi pomognu ali da idu u pravom smjeru. Da ne bude, ja često puta kažem za mnoge stvari, ne mislim samo na organizacije koje se bave ovakvim stvarima, mnoge... Imamo mi spore ekshumacije, imamo identifikacije, imamo sudstvo, imamo sve. Ja često puta kažem – mnogi rade radi plata, neke poslove radi plata. Bog dao, ima posla. Na ovome može raditi svako, svi profili, sve umjetnosti, sve vrste... od umjetnika do naučnika, ne znam, svi mogu raditi na ovom problemu. Ali neka rade ali da ga urade. Pomoći će i meni i žrtvi i narodu i za budućnost. E, meni je budućnost vidljiva, samo bolja budućnost, ako se ono zločinačko jezgro, koje je počelo, od čega je počelo, da se bude sudstvo bavilo time i tužilaštvo, da to osude i da tu takvu ideju zločinačku osude, onda je za moju unučad budućnost svijetla. Ovako je ne vidim. Hvala vam.

Nataša Kandić: Evo Ivan Zvonimir Čičak kratko.

Ivan Zvonimir Čičak: Gospodo, deset knjiga, tonskih zapisa, transkripata postoji. Hrvatska obaveštajna služba je prisluškivala sve razgovore koji su vođeni i snimila je sastanak vojnog vrha u Užicu gdje je donesena odluka o Srebrenici. Taj isti dan, to možete dobiti ako budete htjeli, deset knjiga ima toga, taj isti dan Amerikanci su znali šta se priprema. Svi razgovori na liniji Beograd – Perišić – Milošević – Mladić su snimljeni. Imate tonske zapise i knjige. O tome je pisao bivši glasnogovornik MUP-a, kako se zvao onaj iz Sinja... onaj Viro. Knjigu je napisao o tome. Prema tome, ono što vi tražite zapravo da se utvrdi krivica onih koji su znali da će se zločin dogoditi ali su ga dopustili. To je problem Srebrenice. Sada ću vam reći kako se može to napraviti. Tu je tužioc i gospodin je govorio maloprije. Donesena je presuda nepravomoćna u Hagu u predmetu Martić, u kojem je utvrđeno da uz Martića postoji još šest članova zločinačke organizacije koji su krivi zajedno s njim. Ukoliko Sud potvrdi pravomoćnost presude te, dužnost je Tužiteljstva u Srbiji da kazneno goni šest osoba za koje je utvrđeno pravomoćnom presudom, evo to gospodin tužilac zna, da su dakle sudjelovali u zajedničkom poduhvatu. To su Kadijević i društvo, ne. Drugo, o toj presudi iz Vukovara, koju vidim da mnogi niste pročitali, zapravo vrlo precizno piše nešto puno gore od svega što piše a to je da je dan prije ubojstva civila na Ovčari, posjetila te ljude koji su bili prebijeni metalnim šipkama, delagacija visoka JNA, koju je predvodio Života Panić, komandant Pančevačkog korpusa i Prve vojne oblasti, koji je po meni najodgovornija osoba za zločin u Vukovaru. I nije točno da se ne može procesuirati ove osobe koje su suđene u Hagu za taj zločin. Njih se možda ne može procesuirati za sam zločin na Ovčari ali ih se može procesuirati za druge zločine. Evo na primjer, trenutno se u Hagu sudi Gotovini na temelju analize Švedske kraljevske akademije za prekomjernu upotrebu artiljerije u uništavanju civilnih ciljeva. Vukovar ne da je bio žrtva prekomjerne upotrebe artiljerije, nego je naprosto srušen sa zemljom. Kako je tadašnji kapetan Radić bio zapovjednik artiljerijskog... jedne artiljerijske jedinice, njega se vrlo lako može procesuirati za to kazneno djelo, za prekomjernu zloupotrebu artiljerije u uništavanju civilnih ciljeva. Međutim, to je već pitanje političke volje. Jer ako vi optužite na temelju pravomoćne presude šestoricu u Srbiji a ako sud donese istovjetnu presudu u predmetu Gotovina, pa se utvrdi da su postojala šestorica članova zločinačke skupine, među kojima su Jarnjak, Radić i drugi, onda će hrvatsko pravosuđe morati procesuirati sadašnjeg Generalnog sekretara HDZ-a. Prema tome, sve je u pitanju, vi ste u pravu, politička volja. Između ostalog, vi znate, ja sam vam organizirao prvi susret, vas sa ženama iz Srbije, sjećate se toga, preko Mazovječkog i tada sam vam govorio – vaša je jedina šansa, povežite se s onima koji pate s druge strane. Vi znate da je Mazovječki bio bjesan kada smo vas mi kombijem doveli u Peč, u Mađarsku gdje ste se s njima sastale

ali to je bio dio našeg posla koga smo zajedno odradili. Meni je drago da vas danas vidim zajedno sve skupa ovde, jer na taj način je najlakše doći do vlastitih obitelji. Ali bez političke volje... Vi međutim znate da u političkim strukturama vlasti danas još uvijek sjede ljudi koji bi dovodenjem do onih žrtava kojih nema, zapravo priznali vlastitu kaznenu odgovornost. I to je zapravo cijeli problem.

Ivan Pšenica: Pa moram malo reagirati...

Nataša Kandić: Moraš uvek ime da kažeš.

Ivan Pšenica:... na onaj dio...

Nataša Kandić: Ime...

Ivan Pšenica: Pa rekao sam, Ivan Pšenica, ja sam već rekao. Ne moram dva puta. Ja sam samo govorio o tekstu presude za zločin na Ovčari. Ne za druge zločine. Naravno, nije ni suđeno za druge zločine, samo za zločin na Ovčari. Znači, njima se više ne može suditi za zločin na Ovčari. Samo to, ništa drugo.

Nataša Kandić: Dragoljub Todorović. Predstavite se. Mora zbog snimanja.

Dragoljub Todorović: Advokat Dragoljub Todorović....

Nataša Kandić: Dobro. Nemojte da vičete...

Dragoljub Todorović:... iz Beograda, saradnik Fonda za humanitarno pravo. Ovaj, ja samo želim da... Nataša je rekla da je sud nezamenljiv. Gospodin Bulić je govorio o toj komisiji. Ja ne znam, ja sam sada slušao gospođu iz Južne Afrike i tu situaciju ne poznajem. Ali smatram da ovde komisije za istinu i pomirenje ne mogu da daju nikakav... ne mogu da daju nikakav, ovaj, efekat. O tome nema govora. Ovde se svi naši političari, svi naši predsednici su izigravali Vili Branta pa ništa. Klečali su, nešto se izvinjavali, nešto su pričali. To su prazne priče. Mi imamo u Beogradu, Koštunica kada je postao predsednik, on je odmah formirao Komisiju u koju je odmah uveo biografa Dobrice Ćosića, sekretara Dobrice Ćosića, neke tamo vladike. Niz nekih tamo rezervnih ličnosti i tako dalje, kojima je cilj bio samo da zamagle situaciju, da unište dokaze, da sklone bitne materijale i tako dalje. E, a zašto je suđenje nezamenljivo. Evo ja samo kratko primere. Recimo, na suđenju može da se dođe do materijalnih dokaza, doći će se do dokaza stručnjaka za sudsku medicinu, stručnjaka za arhivistiku, stručnjaka za, ovaj, razne oblasti sudskog dela i to se sve detaljno razmatra. U predmetu *Ovčara*, koji je trajao u Beogradu na početku, pa sada drugi put, došlo se do strašno važnih podataka, do strašno važnih materijalnih dokaza. Do, recimo, dnevnika, operativnog dnevnik jedne tamo kragujevačke brigade i o kom dnevniku se izjašnjavao čovek koji ga je vodio. To je nezamenljiv dokaz. Mislim, nikad se ne bi skupilo, nikada se ne bi našlo. Dakle, treba insistirati na suđenjima... na suđenjima, da svi, ne samo naposredni izvršioci, nego i odgovorni. Recimo, za zločin na Ovčari, ja ne znam, gospodin Čičak kaže da je Panić... Života Panić.... Da, da, moguće, on je iznad Mrkšića. Ali ja znam, imaju materijalni dokazi, da je Mrkšić odgovoran. Da je Mrkšić kriv. Da je Mrkšić najkrivlji. On je upozoren, njega su trojica starešina, jedan potpukovnik, jedan major i jedan kapetan, upozorili šta će biti sa ljudima na Ovčari. On ih je ignorisao. Tom svom zameniku, Šljivančaninovom zameniku Vukašinoviću, na koga su potezali pištolje ovi kojima se sada sudi, on je rekao: "Dobro, dobro Vukašine". Marčeku kapetanu koji je tu... koji je upozoravao da će biti ubijeni, rekao je: "Nemoj da me gnjaviš". Vojinoviću potpukovniku, koga su ubacili u špalir i hteli da tuku, Mrkšić je rekao: "Nemoj to da mi pričaš". Kada je njegov načelnik štaba bio na sednici Vlade... kada je bio na sednici Vlade i kad

je Vlada tražila, i tu ima materijalnih dokaza... i to nijedna komisija ne bi, nijedna komisija ne bi došla do takvih dokaza do kojih može doći sud i Sudsko veće. Sad ću vam objasniti. Bila je sednica Vlade. Hadžić, predsednik države, daje intervju Ninu Brajeviću, novinaru i kaže: "Mi imamo sudove, mi smo država, mi smo društvo, mi smo građani. Sad nema više vojne uprave. Mi smo građani. Mi imamo prvostepeni i drugostepeni sud. Imamo i treći stepen. Imamo sve. Mi ćemo da sudimo, mi ćemo ovo, mi ćemo ono..." a tamo sedi Arkan sa... na toj sednici Vlade sedi Arkan sa automatskom puškom. I Mrkšić govori svom načelniku štaba, koji je bio na Vladi: "Neka bude kako Vlada kaže". I bilo je kako Vlada kaže. Povučena je vojna policija i onda su ovi neposredni mogli da deluju, mogli su da uđu u traktorske prikolice, moglo je streljanje, moglo je sve da dođe... to je sve jasno kao dan. To je sve čisto. To ne može niko da utvrdi, niko... nijedna... niko, sem sud. Ja zato apelujem da se unapredi sudstvo, da se unaprede zakoni, da se omogući ekstradicija. Molim vas, kažu da je to demokratska tekovina, ne znam. U svim ustavima ovih država piše da se ne mogu izručiti državljani. To nije demokratska tekovina kad je u pitanju rat u Jugoslaviji, kad je u pitanju rat na području bivše Jugoslavije gde je izgubilo živote, po Mirsadu, 100.000, po onom koga je on napao 200.000. Dakle, tu ne može to da važi. To ne može, to mora da se promeni. Još kad sam hteo o ovim dokazima, moram da kažem zbog Šljivančanina, moram ovom auditorijumu, to je opšte poznata stvar. To gospodin Pšenica, i gospodin Mirko i Nataša znaju ali možda neki ne znaju, ovaj, jedan bataljon hrvatske vojske, takozvani Mitnički bataljon komandanta Karaule je pozvao kod sebe predstavnika Međunarodnog Crvenog krsta i onda se predao. Kada su se predali, ovaj ih je popisao sve i sve s njima bio. Otišli su u Sremsku Mitrovicu i bilo je sve u redu. Sutradan kada je trebalo da se evakuiše bolnica, Šljivančanin nije dao predstavniku Crvenog krsta da uđe u bolnicu. Objašnjavao je to tim da eto, to je rat, da se tu gine, da ginu njegovi... tada niko nije ginuo. Tada nikakav rat nije bio. Nije bilo nijednog razloga da se ne pusti taj predstavnik Međunarodnog Crvenog krsta, sem toga da ne bi popisao ljude, da se ne bi desilo ono što se desilo sa Mitničkim bataljonom. A to je snimljeno. Posle osam sati pošto je bolnica evakuisana, pošto su prebačeni u kasarnu, onda je... onda je Šljivančanin, i to je snimljeno, i to je sudija Krstajić emitovao snimak gde Šljivančanin kaže: "Pustite ih, gotovo. Sad mogu da uđu u bolnicu" i onda su oni ušli. E, odatle je počelo sve. Dakle, nezamenjiv je sud. Ja znam kako ovaj sud u Srbiji funkcioniše. Mi nemamo... Mi imamo sasvim različite sisteme. Bosanci imaju anglosaksonski, mi imamo kontinentalni. Ja sam protiv toga anglosaksonskog sistema. Ja sam za sudiju i za sud. I ja smatram da je na ovim prostorima, na ovim divljim prostorima, na ovim prostorima gde se ubija, kolje, lakše nego bilo šta drugo, istražni sudija jedna ovako nezamenljiva institucija. Imajući u vidu te razlike, smatram da tu postoji jedan problem. Ja znam u predmetu Zvornik....

Nataša Kandić: Dobro Dragoljube, ovo nije...

Dragoljub Todorović: Ne, samo... Završavam. Završavam s ovim...

Nataša Kandić:... ne pričamo o suđenjima za ratne zločine...

Dragoljub Todorović: Pa jeste o regionalnoj saradnji, je l? Smatram da zbog tih različitih regionalnih, ne volim da upotrebljavam taj termin, termin regionalan je zastareo... Hoću da kažem da zbog tih problema, zbog tih različitih pravnih sistema u raznim regionima trpe suđenja za ratne zločine. Zbog toga ne može da se dođe do adekvatnog procesuiranja zločinaca. Recimo, posle Srebrenice, najveći zločin, najveći zločin na prostoru bivše Jugoslavije posle Srebrenice je ubistvo 750. ljudi u Zvorniku.... Mislim da zbog birokratije, zbog regionalizma, zbog, kako bih rekao, izvesne nesaradnje između bosanskih i srpskih vlasti, taj jedan vrlo čist zločin još uvek nije procesuiran.

Nataša Kandić: Ne, molim vas. Simo, za tebe važi posebna procedura. Znaš da... Prema tome, drži se dogovora i pravila. Bogdan Ivanišević. Molim vas, molim vas postoje pravila. Niko bez... niko... Bogdan Ivanišević ima reč.

Bogdan Ivanišević: Samo bih hteo da kažem da ovde nije dilema, nije dilema ili komisija ili sudovi. Dragoljub je to malo predstavio kao neko ko hoće da zameni sudove. Ne radi se o tome. Hteo bih prosto to. Da ne razgovaramo o tome ili sud ili komisija. I jedno i drugo. Mislim, da li nam treba i jedno i drugo. Sudovi svakako.

Nataša Kandić: Predstavite se zbog snimanja. Mora svako da kaže ime. I molim vas, da se držimo teme. Jer imamo dva sata i 15 minuta a ima nas....

Amir Kulaglič: Ma ništa. Sve je u redu. Dame i gospodo, ja sam Amir Kulaglič. Dolazim ispred Udruženja građana Žene Srebrenice i danas sam već rekao, jedan od preživjelih tragediju Srebrenice. Prvo, ja sam za regionalni pristup i formiranje nekog regionalnog tjela iz jednog prostog razloga. To što se dešavalo na prostorima bivše Jugoslavije je bilo na principu spojenih posuda. Jer imamo dosta onih koji su došli... imamo dosta onih koji su došli u Bosnu ili u Srebrenicu sa različitih strana i počinili zločine. Oni su sada geografski odvojeni i teško je doći do informacija o tome ko je šta uradio i gdje je uradio. Tako radi istine i pomirenja, vrlo je bitan taj regionalni pristup. Mislim da je za ove tri godine pređen jedan dug i trnovit put da bi se sada odustalo i ja kao, ako imam pravo reći, kao žrtva, ne bih se složio s onima koji kažu da ne treba formirati to regionalno tijelo, jer smatram da je ono vrlo bitno sa aspekta cilja koji želimo postići a to je istina, pravda i pomirenje i samim tim, neka bolja budućnost našoj djeci. Kada je u pitanju Srebrenica i to što se dešavalo u Srebrenici, mi smo već to toliko puta ispričali da je mnogima možda već i dosadno. Međutim, nama žrtvama i ne preostaje ništa drugo, osim da pričamo, jer to nam je valjda jedino oružje koje još imamo u borbi za nekakvu pravdu i istinu. Međutim, najveći broj žrtava Srebrenice preživjelih svakim danom ili su bolesni ili umiru a da nisu dočekali da saznaju bar gdje su posmrtni ostaci tih njihovih najmilijih a kamoli da dožive satisfakciju da vide ko je taj ko je počinio zločin nad njegovim najmilijim. Ja moram reći da su žrtve u Srebrenici u najvećem broju obični ljudi koji ničim vjerovatno nisu zaslužili to što su doživjeli. Tako da za mene kao čovjeka koji je izgubio mnogobrojnu familiju i prijatelje, bilo bi vrlo važno javno svjedočenje nekih ljudi koji su umorili moje najmilije, da jednostavno pogledam u oči, da ga vidim i da ga jednostavno pitam: zašto? Jer ti ljudi ničim nisu mogli ugroziti ni njega ni njegovu slobodu. Tako da bi mogli u tom regionalnom tijelu koristiti iskustva tih javnih svjedočenja, jer bi možda na taj način prije saznali za lokacije mnogih masovnih grobnica a samim tim možda bi prije i došli do mnogih posmrtnih ostataka koji vjerovatno najveći broj neće dočekati. Šta bi možda mogao biti još jedan metod? Da neki ljudi svjedoče a ne samo novac, jer uglavnom sad za masovne grobnice možete saznati samo ako platite nekome ko je učestvovao u svemu tome, i obećate mu nekakvu šutnju. Možda bi metod mogao biti i amnestija za one koji su stvarno bili samo izvršioci, je li, ili bar za one koji su se suprotstavili na bilo koji način naređenju koje je glasilo ubiti ili masakrirati ili silovati ili, hajde, prebacivati iz jedne grobnice u drugu i time uništavati i ono, da kažemo, i ono malo što je ostalo od posmrtnih ostataka. Jer za nas, govorim o Srebreničanima, vrijeme kao faktor nije saveznik. Sve što više prolazi vremena, sve je manje onih kojima je do istine, kojima je do pravde i kojima je do pomirenja. Samo ću još reći ulogu međunarodne zajednice. Slažem se s ovim gospodinom da međunarodna zajednica na prostorima bivše Jugoslavije ima jednu značajnu i nezamjenljivu ulogu u svemu što se desilo ili što se događalo. Oni imaju i odgovornost da posle svega što se desilo, daju svoj doprinos da na ovim prostorima dođe do istine, pravde i pomirenja i to možda među ljudima koji su do juče bili na suprotstavljenim stranama. Raduje me što ovdje vidim da žrtve ili oni koji predstavljaju žrtve, pokazuju sve više solidarnosti i suosjećanja sa žrtvama s druge strane i to je možda veliki značaj ovog regionalnog pristupa ili ovih naših skupova svake godine, gdje razgovaramo, pričamo i

počinjemo suosjećati da nismo sami, jer i oni tamo su imali, i drugi su imali žrtvu i njima je njihova žrtva najteža. Tako da... tako da mi je to dobar pokazatelj da postoji jedno raspoloženje među udrugama ili udruženjima da zajednički dođemo do konačnog cilja a to je istina, pravda i pomirenje. Ali gospođo Kandić, vi i vaša organizacija, gospodin Tokača i njegova organizacija i gospođa, je li Željka, kako se zove, izvinjavam se, iz Zagreba... Vesna, morate i dalje preuzeti lidersku ulogu u ovom procesu, jer vi ste dokazali da prije svega, želite, da znate i da možete da ovaj proces vodite u pravom smjeru i ja kao čovjek i pripadnik određene asocijacije, želim pratiti vaš kurs i dati onaj svoj neki mali ljudski doprinos da to na kraju dovede do neke bolje budućnosti, ne radi mene, jer ja sam već možda pri kraju nekog svog života ali bar zbog svoje djece i naših unuka za koje nemamo pravo ostaviti jednu neizvjesnu ili krvavu ili kakvu god hoćete tešku budućnost, jer onda nećemo položiti istorijski ispit. Hvala vam.

Nataša Kandić: Amire, hvala vam. I molim vas, naročito obratite pažnju da je on istakao i ovo pitanje amnestije i solidarnosti. U zakonodavstvu Srbije postoji nešto što je svedok saradnik, što je u stvari, ja bih rekla ovako zdravorazumski da je to nešto što je... Je l' i u Hrvatskoj? Nešto što zapravo počinioća dovodi u jednu drugačiju situaciju od onih sa kojima je činio zločine. On biva potpuno oslobođen, naravno, pod uslovom da nije organizator svega toga ali je, u stvari, oslobođen svake krivične odgovornosti. Hvala vam na ovome što ste primetili da je ipak nešto izgrađeno i da postoji evidentno taj neki sad novostvoreni institut, ipak solidarnost jednih prema drugima postoji. Sudija Miroslav Alimpić.

Miroslav Alimpić: Ja sam Miroslav Alimpić. Radim već 20 godina kao sudija, uglavnom kao istražni sudija. Četiri godine sam radio isključivo istragu ratnih zločina. Neka moja iskustva govore da žrtva ima daleko veću pažnju u ovom specijalizovanom sudu nego žrtva u redovnom sudu. I to je nešto što je dobro i nešto što je pozitivno. I takav stav je zauzet od početka rada suda i vidim da se nastavlja i da se prava žrtava i reč žrtava čuje daleko više i daleko ozbiljnije, nego u redovnom sudu. Pričali smo o neki predmetima, o Ovčari, o Zvorniku. Suviše je malo vremena. Kada bismo pogledali ta dva predmeta u kojima sam sticajem okolnosti vodio istragu, morali bismo da se upoznamo sa nekih 50.000 stranica materijala. Čuli smo tu neku izreku – odakle se riba oseća, odavde ili odande, međutim, kada je u pitanju sudska istina i kad se traži osuda nekog političkog ili vojnog vrha, to se ne može učiniti samo od sebe. Ne postoje takvi direktni dokazi da je neko odgovoran u krivično-pravnom smislu. Možda u političkom smislu, možda kao neka društvena osuda ali za neku sudsku odgovornost je neophodno na drugi način doći do vrha piramide na kojoj se nalaze ti ljudi. Tu se mora krenuti od temelja, mora se krenuti od podnožja piramide, dakle od neposrednih izvršilaca ratnih zločina i onda se tom nekom uzlaznom linijom stigne dokle se stigne. Ja hoću da istaknem samo da je Srbija od 2003. godine učinila napor da pronađe, pre svega, izvršioce ratnog zločina na Ovčari. Koliko je meni poznato, 20 ili 21 čovek je pronađen kao neposredni izvršilac. Mislim da to nije za zanemariti, posebno kada se uzme u obzir da je Republika Hrvatska vrlo stidljivo pomagala, to mogu otvoreno da kažem, u takvom slučaju i da sam imao puno problema da obezbedim najobičnija saslušanja svedoka. Svedok sam da se situacija menja nabolje i to mi je drago. Mogu da potvrdim da se i u saradnji sa Bosnom i Hercegovinom daleko otišlo. Ali sam hteo vašu pažnju da zadržim dva minuta na nekom mom predlogu kako da se poboljša regionalna saradnja. U toku prve polovine prošle godine formiran je zajednički istražni tim za zločine u Zvorniku. Osnova za to je Drugi dodatni protokol Evropske konvencije o međunarodnoj krivično-pravnoj pomoći, koji reguliše to pitanje i kao da je preslikan za ovaj slučaj Zvornik, gde su obe države zainteresovane. U jednoj državi se zločin dogodio. Veći broj svedoka se nalazi tamo. U drugoj državi se nalazi deo svedoka i najveći deo okrivljenih. I upravo je to bio razlog zašto je formiran taj zajednički istražni tim, na čijem čelu je istražni sudija iz Beograda a činili su ga tužioci iz Tuzle i Beograda, policajci iz Beograda i policajci iz Tuzle. Taj istražni tim funkcionisao je šest meseci, jer je toliko bilo oročeno, pošto se očekivala promena procesno-krivičnog

zakonika u Srbiji i za to vreme je održano nekih desetak radnih sastanaka, gde su razmenjivani rezultati istrage do kojih se došlo na taj način. Za to vreme urađeno je mnogo više nego prethodnih nekoliko godina, koliko se radilo u Bosni i Hercegovini na istraživanju tog zločina i puno je urađeno u odnosu na ono što je uradio Haški tribunal. Dakle, kada smo zajedno seli mi koji radimo te poslove u obe države, vrlo lako smo došli do identiteta nekih ljudi, do konkretnog događaja. Recimo, u Bosni i Hercegovini postojali su samo nadimci nekih osumnjičenih. Mi smo znali te nadimke i znali smo pravi identitet tih ljudi. Dakle, može se puno uraditi na takav neki način. Iz nekih razloga nije obnovljena saglasnost da se ovakav zajednički istražni tim ponovo pojavi u radu ovog predmeta. Ali mislim da su o tome svoje mišljenje dali i Haški tribunal i razne međunarodne organizacije i po meni je to neki način i vid da se u ovoj fazi, kako je i tužilac Bulić primetio, kad nemamo druge dokumente, da iskoristimo one koje imamo, odnosno mehanizme. To je čini mi se u narednih godinu ili dve način da rešimo neke druge žive predmete, da vidimo šta se desilo sa Tuzlanskom kolonom, da vidimo šta se desilo u Srebrenici. Da li se tu može napraviti neki mešoviti zajednički istražni tim. Ali za sve to je potrebno međusobno poverenje. To je i jedan od uslova da se formira neko regionalno telo i na nivou sudskih organa a ovakvo formiranje nekog tela koje bi utvrđivalo činjenice može samo da koristi sudskim organima. To može da bude osnova i polazna pozicija za istraživanje sudskim, policijskim i tužilačkim organima. Hteo sam još da kažem samo nekoliko reči o sudskoj istini, koja se smatra najpotpunijom. Činjenica je da je sudska istina možda previše faktografski orjentisana bez dovoljno emocija, bez nekog osećajnog pristupa žrtvama. To su neke manjkavosti takve sudske istine. S druge strane, ova svedočenja koja smo čuli pred komisijama za pomirenje, su daleko iskrenija. Ja sam siguran da mnogo manje ima onih svedoka koji su pred tim komisijama... koji nisu govorili istinu, nego onih pred sudom. Upravo zbog te situacije da je to izjava data pred javnosti direktno a ne samo ograničeno u nekom segmentu, kao što se to dešava u sudu. I samo još jednu rečenicu oko eventualnog interesa javnosti za suđenja za ratne zločine. Svedoci smo da iako su prenošena neka suđenja u Hagu, recimo, Miloševiću, da je relativno mali broj ili neočekivano mali broj ljudi to pratio. Jedan od razloga za to je i komplikovanost procedure i suviše dugotrajan postupak. Bilo je nekih ideja da se prenose suđenja i u regionu, odnosno u Srbiji. Za sada se nije ta situacija rešila, jer se ne vidi neki direktan interes medija i javnosti za tako nešto. Nije vest da će, recimo, sutra biti 115. dan suđenja u nekom predmetu za ratne zločine. Kada se tako predstavi nešto, sigurno ne postoji interes da se to objavi. Bila je neka ideja da se možda napravi neki sažetak dnevnih događanja u sudnici, pa da se istakne ono što je bitno. Možda bi to bilo interesantnije i za javnost i lakše za pratiti. Jer je teško pratiti izlaganje nekog svedoka koji o jednom događaju govori dva, tri ili četiri dana. Tako da je eto i takvih bilo razmišljanja na tu temu i mislim da smo sve bliži da... ili bar delove suđenja prenosimo ili da na kraju suđenja tog dana se neki izveštaj napravi. Evo, za sada toliko. Hvala.

Nataša Kandić: Hvala sudiji Alimpiću. Ovo je bilo stvarno vrlo onako promišljajuće i korisno za dalju raspravu. Saša Milošević.

Aleksandar Milošević: Ja sam Saša Milošević. Radim kao savjetnik u klubu Samostalne demokratske srpske stranke u Zagrebu, u Saboru. Za početak, slažem se sa nekolicinom svojih... sa nekolicinom prethodnika koji ističu nedostatak političke volje kao osnovnu prepreku za dovršenje i razrešenje ovih tema o kojima danas i sutra ćemo govoriti. Rekao bih da i Bosna i Srbija i Hrvatska nemaju možda savršen i potpuno dovršen pravni sistem ali sasvim dobar i dovoljan pravni okvir za traženje i nalaženje i kažnjavanje zločinaca. Isto tako da su naši kadrovi u pravosuđu dovoljno educirani i dovoljno tehnički ekipirani da urade te sve stvari. Politička volja je ona ključna stvar. A sada nekoliko stvari iz politike. Politika ovdje dosta puta... dosta puta spomenuta. Moja stranka je nedavno sklopila koalicijski sporazum sa HDZ-om i pitanje nestalih i poginulih u ratu u Hrvatskoj, pitanja progona i suđenja za ratne zločine su bile značajne i bitne teme naših pregovora, pa ću vas informirati o tome. Dakle, što se tiče progona i suđenja, dogovoreno je ubrzano provođenje zaključaka Brionske

konferencije državnih odvjetnika i dogovoreno je da će se nastaviti u Hrvatskoj revizija popisa osumnjičenih i procesuiranih osoba. To je jedan proces u zadnjih pet godina... Dolaskom Sanaderove administracije, bilo je nešto manje od 4.000 optuženih za ratne zločine u Hrvatskoj i sada je ta brojka oko 1.100 i ona će se nastaviti smanjivati. Dogovoreno je zatim pojačana suradnja ministarstava pravosuđa, državnih odvjetništava, istražnih organa i organa gonjenja zemalja u regiji. Pogotovo se tiče suradnja o ustupanju slučajeva, posebno u pogledu svjedoka, zaštićenih svjedoka, te osumnjičenika. Zatim, u Hrvatskoj će se ići na formiranje popisa odvjetnika koji mogu suditi, koji će biti licencirani za sudjelovanje za suđenje za ratne zločine pri Hrvatskoj etičkoj komori. Naravno, to će biti jedna inicijativa zajednička i Vlade i Hrvatske odvjetničke komore i ići će se na daljne procese edukacije za zastupanje u ovim predmetima. Ići će se na snažniju bolju zaštitu svjedoka informanata i osnaživaće se Odjel za zaštitu svjedoka. I na kraju, Hrvatska će uskoro ući u te pripreme kako bi do kraja ove godine ratificirala konvenciju o priznavanju stranih sudskih presuda u kaznenim predmetima. Što se tiče poginulih i nestalih, sadašnja Uprava za poginule i nestale će se bitno ojačati kadrovski, isto tako i budžetski. Dakle, dogovoreno je da će se ubrzati taj proces iskapanja, ekshumiranja, ubrzati proces obavještavanja javnosti i sada upravo u Vladi se traže neki budžetski modaliteti, tako da bi se te stvari mogle brže odvijati i ova Uprava za poginule i nestale od sada ima obavezu održavati redovite kontakte sa udruženjima poginulih i nestalih u Bosni, u Srbiji i u Hrvatskoj, te osigurati suradnju svih nadležnih državnih tijela ovih zemalja. Mi se nadamo, vjerujem, da će sve ove dogovorene stvari malo ubrzati nalaženje i razrješavanje sudbine nestalih ljudi. Hvala.

Nataša Kandić: Predstavite se molim Vas zbog snimanja.

Ivan Pšenica: Svaki put ponovo. Ivan Pšenica. Naravno, mene veseli ovakav ton koji čujem da se radi u hrvatskoj Vladi, međutim s obzirom da radim na neki način i sa Vladom Republike Hrvatske, to jest sa Upravom za zatočene i nestale dugi niz godine, ne malo, nego dugi niz godina, znam način na koji se to radi vrlo dobro. Prema tome, Uprava postoji, postoji laboratorij jedan, drugi, treći ali postoji na kraju godine i rezultat toga a to nije prošle godine, nego unazad svih ovih godina postoji rezultat a taj je rezultat jako jadan i tanak. I onda... vi ste rekli ovdje da je bilo optuženih, ne znam, 4.000, sada je 1.100. Pa neka to bude, ne znam, i 100, neka to bude i 200, neka to bude i... nije bitno. Bitno je da budu pravi optuženi, jer zločin se dogodio. To je neupitno i nisu svi krivi. Ali ako smo mi sa 4.000 smanjili na 1.100 znači da organi nisu radili kako treba pod broj jedan, i ako se sada od 1.100 očekuje smanjivanje i još nešto, znači da se ni sad ne radi kako treba. Jer ja, razgovarajući – uvažavam i istražitelje – ja, razgovarajući u županijama po Hrvatskoj, sa županijskim državnim odvjetništvima i sa glavnim odvjetnikom, meni kažu županijski državni odvjetnici "Mi bismo puno više učinili da nismo zakonski stisnuti". Znači, zakon im... nešto u zakonima ne štima da bi oni mogli efikasnije raditi na pronalasku i dolasku do novih saznanja gdje se nalaze ovi koji se još uvijek traže, porodice Hrvatske. Ne mogu sad razgovarati u ime drugih komisija ili drugih predstavnika. Tako da vas sve moram upoznati, vi vjerovatno ne znate to, da je negdje na tragu između 70 i 80 osoba u toku godine. A to zadovoljava potrebu one ekipe koja na tome radi. Još vas nešto moram upoznati. Iz proračuna Republike Hrvatske izdvaja se po jednom pronađenom 8.500 kuna. Za prethodnu godinu izdvojeno je iz proračuna 6.000.000 kuna za to. Prošle godine 8.000.000 kuna. Da li je u skladu s tim, što se više novca izdvaja, da li su to i rezultati. Ne, nisu. E, to je ono što sve skupa nas zabrinjava. Ja ću u srijedu imati razgovor u Vladi ponovo po tom pitanju, jer mi sad tražimo, s obzirom da imamo 500, 600 tijela koja stoje neidentificirana, pitanje ko su ti ljudi.... To su od ovih koji se još uvijek traže. Što to rade te ekipe za identifikaciju? Što oni to rade? Vlada Republike Hrvatske je potpisala sporazum i sa Međunarodnom komisijom ICMP da će u zajedničkoj bazi podataka doći brže do identifikacije. Međutim, što se napravilo? Samo dirigirani ili izabrani uzorci se daju ICMP-u a sve ostalo ostaje na laboratorijima u Hrvatskoj. Mi sada tražimo pošto u Hrvatskoj ima laboratorij MUP-a, gdje ima blizu 100 osoba koje tamo rade, tražimo ubrzanje ovog djela, bar ovog djela koji je sada već... ne moraš

nikog sad okriviti da nema saznanja. Oni su tu. Tu su ostaci, treba samo to riješiti i obiteljima isporučiti... Pazite, to su obitelji iz regije. Nisu samo iz Hrvatske. Tu su obitelji čak iz regije. Ima ih iz Srbije, ima ih možda iz Bosne. Prema tome, taj dio treba riješiti. Ako govorimo o brzini identifikacije, moram napomenuti da i u Bosni ima 5.000 ostataka u Tuzli, logor koji nije identificiran. Velika je to stavka da bi došli, ovaj, do saznanja od ovih 17.500 da bi se smanjio taj broj rapidno, sad kad bi se samo taj segment bolje funkcionirao. A da ne kažem dolaskom do novih informacija. Naime, tu se također mora napraviti značajan pomak, jer nikog... ako moliš nekog da ti da informaciju a taj ne ide u crkvu i nije pobožan, taj ti nikad neće dati informaciju. Prema tome, mora se naći način, modus, da ga se veže uz zakon Republike Hrvatske, bilo koga. Ili uz zakon Republike Srbije ili Bosne, da taj mora dati informaciju. Ako on želi koristiti pozitivne propise u nečijoj državi, molim, mora preuzeti odgovornost za ovo da iznese činjenicu o onome što se dogodilo. Pa nije istina da za vreme okupacije pojedinih djelova Hrvatske nije se znalo šta se događa. Niko nema pojma. A ne, to su priče za malu djecu. To su priče. To je ono, znači sada kao dio Vlade morate poraditi da se dođe do toga da bi eto, mi, ja na sreću više ne, ja sam riješio, ali zastupam one koji nisu, da bi oni došli do saznanja šta je to sa njihovim za kojima tragaju 17 godina. Toliko.

Nataša Kandić: Evo sad ste čuli i Ivana Pšenicu da je rekao ono što sam ja primetila danas kada sam razgovarala, kada on kaže "Na sreću, ja sam rešio". On je našao posmrtnu ostatku svog sina.

Ivan Pšenica: Još jedan detalj. Ekshumirana je grobnica 1998. godine od 938 u Vukovaru na groblju. Tamo je bio moj sin. Sedam godina je trajala identifikacija.

Ljiljana Palibrk: Ljiljana Palibrk iz Helsinškog odbora za ljudska prava. Ja bih da probam Nataša da budem, ono, konkretna pa da se baš vratim na ona neka pitanja koje ste vi, odnosno teme koje ste naveli na samom svom, ovaj, početku. Prethodno ću samo u jednoj rečenici da onako, ovaj, vrlo ovlaš i bez udublјivanja jer mislim da nema potrebe, primetim da bi otprilike svi mogli da se složimo oko nekoliko vrlo bitnih stvari koje utiču, odnosno utičaće i dalje na rad svih nas, bez obzira čime se bavimo a ima veze sa ratnim zločinima, žrtvama i tako dalje a to je činjenica da dakle na prostorima o kojima govorimo nedostaje politička volja da teme kojima se bavimo, koje smatramo jako važnim nisu medijski pokrivene na adekvatan i zadovoljavajući način, što iz razloga što to nije popularno, što iz razloga što se prikrivaju, što iz razloga što to nije profitabilno i tako dalje, da sada ne širimo temu. Ima različitih medija i različitih, ovaj, razloga iz kojih se oni ne bave time. **Možemo takođe čini mi se lako da konstatujemo da ovaj pokušaj stvaranja komisija dosadašnjih za istinu i pomirenje nije uspeo, opet kao posledica nedostatka te političke volje.** I nešto što je gospodin Čičak rekao još na početku, ovaj, ja ću samo to izvući iz konteksta da zapravo imamo mlade generacije i imamo jedan proces fašizacije, možda fašistoidnih ideja ili rasta fašistoidnih ideja u celom regionu, negde manje, negde više. Ja bih za Srbiju rekla da je to u vrlo alarmantnom stanju, mislim da je pre svega, moja odgovornost da pričamo o ovom ovde području a vi ćete lako prepoznati da li i u kojoj meri su takve ideje prisutne i na drugim terenima. I imamo naravno mlade generacije koje, ovaj, stasavaju, koje su se tek rodile u vreme, ovaj, kada su ratovi izbili, koje su potpuno nezainteresovane, kojima je tema daleka, koje ne znaju ništa o bivšoj Jugoslaviji, izuzev ukoliko nisu iz porodica koje, ovaj, imaju žrtve iz tih ratova, što onda već vuče problem na drugu stranu, odnosno takvi mladi ljudi će pre biti, ovaj, idejno vrlo usko locirani, prema tome na kakav način su, ovaj, izgubili neke svoje najmilije, nego što će dobiti neku relevantnu informaciju koja je manje-više realna. I ona zadnja činjenica koju ću primetiti, to je da postoji jedno nezadovoljstvo, kao što je postojalo na početku kada je osnovan Haški tribunal, tako postoji sada nezadovoljstvo radom Haškog tribunala. Dakle, čini mi se, ovaj, da bez obzira što ćemo se verovatno svi složiti da je on bio neophodan i da nacionalne vlade i nacionalne države naše nisu imale odgovor nikakav na pitanja ratnih zločina, nakon svih ovih godina nije ispunio očekivanja i da smo mnogo razočarani što presudama, što dužinom postupaka, što, ovaj, načinom na koji se postupak vodi, što

činjenicom da mnogi neće ni stići do tog suda i tako dalje, i tako dalje. E sada, ako kažem da postoji tih nekoliko stvari koje sam navela, ovaj, ja bih, ovaj, ipak da sve to što je u suštini negativno, malo, ovaj, svedemo na jedan realan nivo, pa da vidimo šta imamo trenutno. Počela bih od ovog Dokumentacionog centra na kome radi Fond za humanitarno pravo, Documenta i IDC i čini mi se da je to, bez obzira što se mi recimo, kao Helsinški odbor, ne bavimo time i mnogi se ne bave, to je prosto ogroman posao i jedan vrlo važan posao, i čini mi se da je to zaista užasno važno i neophodno da se podupre u budućnosti. Ja ne bih mogla da prejudiciram, ovaj, sa aspekta ove trenutne političke situacije u kojoj se Srbija nalazi, u kojoj se region nalazi, u kom smeru bi to trebalo dalje da ide. Dakle, da li bi taj neki regionalni centar koji će obuhvatiti istraživanja na sve tri teritorije, trebalo da se locira na jednom mestu. Da li će to faktički biti jedan ogroman institut, kako će to funkcionisati. Mislim da smo trenutno u takvim političkim previranjima i nestabilnostima, čitav region, da ovaj, prosto hoću da kažem da treba izdržati i opstati na ovoj ideji, zato što je užasno važna, bez obzira kako će se ona faktički i formalno uspostaviti u budućnosti, jer to ne znamo. Možda će se za dve, tri godine situacija promeniti, pa će to otići u nekom drugom pravcu. Ali činjenica prebrojavanja tih žrtava, davanje svim tim žrtvama jedan lični karton: imena, prezimena, način, opis kako su oni stradali i tako dalje, je prva obaveza, pre svega, prema žrtvama i jedna užasno važna stvar, ono što je gospodin Tokača, ovaj, pomenuo i sa čim se u potpunosti slažem a to je za budućnost radi zabrane, odnosno bar sprečavanja manipulacije brojkama koja je na ovim prostorima užasno prisutna i to decenijama unazad. Mislim, vi svi znate da manipulacije postoje od stvaranja one Kraljevine Jugoslavije pa nadalje, i Prvi svetski rat i Drugi svetski rat već da ne pričamo a ovaj, isto tako manipulacija i oko stvari koje nisu ratni zločini, mislim na manipulacije brojkama. Gde nam treba više stanovništva ima ga, gde nam treba manje, nema ga i tako dalje a kamo li kada su u pitanju ratni zločini. Znači, hoću da kažem samo da je užasno važno nastaviti na ovome i istrajati. Znači, čuli smo da će knjiga Fonda o žrtvama na Kosovu izaći sledeće godine i da se posle nastavi sa onim što je Sandra rekla, dakle srpski i jugoslovenski državljani ili već kako je ona to nazvala i naravno, žrtve u Hrvatskoj, što je takođe vrlo bitno da se uradi kao proces, pa makar to trajalo i narednih nekoliko godina. Dakle, da sažmem to sve u jednu rečenicu. Taj dokumentacioni centar, bez obzira što sada postoji ovako razgranato i radi se u tri republike, odnosno u tri države, mislim da je jako bitno da opstane i da sav taj materijal postoji i vidim da ljudi, ovaj, odlično sarađuju. Bilo bi dobro da taj materijal nekako ostane, da ima mogućnosti uniformisanja, kako bih rekla, da može, ako jednog trenutka se steknu uslovi da zaista stoji na jednom mestu, možda zajedno sa tim nekim materijalom iz Haga i tako dalje, mada sumnjam da će on ikada doći na Balkan ali će bar biti dostupan, da to onda sve bude unificirano, kako bi moglo lakše da se prati i lakše da se istražuje i da služi na jedan naučni način, ovaj, u budućnosti ljudima koji će se time baviti. E sad, ovaj, što se tiče predavanja naših gošći danas iz... odnosno prikaza onoga što se dešavalo u Južnoafričkoj Republici i u Peruu, ja bih sad to... ne bih to, naravno, da komentarišem, jer su potpuno druge situacije ali bih probala da povežem sa ovim o čemu mi pričamo a vezano za naše probleme i za našu muku, da tako kažem. Znači, pored ovog Dokumentacionog centra koji već eto postoji, prikuplja se taj materijal, već to odmiče jako dobro, ovaj, čini mi se da nije na odmet da nevladine organizacije, razne udruge, udruženja građana, ne znam da li su bivši logoraši, ovi, oni, šta god i ko god, porodice i tako dalje, mislim da nije na odmet da svi mi ipak negde se nađemo na jednoj ideji da bi bilo dobro. Meni se bar čini, bez obzira koliko to možda deluje utopistički u ovom trenutku da se ipak insistira na formiranju jedne komisije za utvrđivanje istine šta se desilo, ovaj, u bivšoj Jugoslaviji, odnosno kako je došlo do raspada bivše Jugoslavije. Ja znam da ove, rekla sam već na početku, komisije za istinu i pomirenje nisu dale nikakav rezultat, odnosno praktično kao da nisu ni formirane, odnosno raspale su se pre nego što su se i sastale, međutim, ja ovde mislim pre svega na to da, ovaj, nevladine organizacije, na taj civilni sektor uopšte, hajde da kažem tako, ima ako hoćete ipak i jednu, bar ja to tako osećam, ima ipak i jednu vizionarsku, ovaj, ulogu da kažem, ima i jednu ulogu edukativnu, imaju jednu ulogu promotivnu i da bi morao negde da vrši pritisak na ovakve traljave, nikakve nacionalističke, kakve god hoćete, ovaj, vladajuće elite, pa da negde korak po korak

popuštaju. Jer ako hoćete, da nije bilo tog civilnog sektora, da nije on vršio male iskorake i male pritiske i konstantne pritiske i tako dalje, mi ni danas ne bismo imali u ovim državama ono što imamo, pa ma koliko to malo bilo. Znači, čini mi se da ta jedna komisija, ja bih volela da to recimo bude komisija koja bi bila osnovana i mislim.. ne znam, Nataša je rekla, da li mi imamo dovoljno ljudi... Ja mislim da bi se našlo dovoljno stručnih ljudi od pedigree zaista, profesionalnih koji bi mogli to da iznesu na svojim plećima. Da li su to neke javne ličnosti, da li su to umetnici, da li su to istoričari, pre svega, da li su to filozofi, antropolozi. Možda i ljudi iz nekih vojnih i bezbednosnih struktura i šta ja znam, stručnjaci te vrste, koji bi sastavili... činili jedan takav tim i koji bi se bavili onim što nije tema ovog dokumentacionog centra. To je ono što je i Kada pominjala i mnogi drugi ljudi. **To jeste problem a to je kako je nastalo svo ovo zlo? Ko su bili idejni tvorci? Ko je bio organizator? Koja je bila platforma i tako dalje. Znači, to je nešto što takođe zaslužuje odgovor i na šta treba da daju odgovor ljudi koji će to da osvetle sa više aspekata, ovaj, naravno u trenutku kada se sve to dešavalo i da bi to prosto po meni bilo dobro da se napravi, ovaj, za prostor čitave bivše Jugoslavije. Mislim da bi to bio pun efekat. Mislim da bi iz tog rada takođe moglo dosta podataka da izađe i ovaj, možda o nekim, šta ja znam, o nekim događajima koji nisu dovoljno rasvetljeni, da bi se možda mogao dobiti putokaz čak i za neke, ovaj, akcije koje su dovele do nestalih koje i danas i dalje tražimo i tako dalje.** Mislim da ne bi bilo... da bi bilo korisno sa više aspekata. I na kraju, ovaj, to je opet teško pretpostaviti ali kažem, sudeći prema onome što sam ja čula prošle godine kad je bio... prošle ili preprošle, kada je bio prvi regionalni skup, ovaj, forum u Sarajevu i kasnije na nekim sličnim sastancima, da se recimo samo u Bosni, ovaj, nekoliko hiljada ljudi bi moglo biti optuženo ili se smatra da... e, da bi moglo biti... podleći pod razne vrste optužbi za manja i do najtežih krivičnih dela i tako dalje. Složićemo se da nema šanse mislim da bilo kada i bilo koja država izvede sve te ljude na sud i to se nikada u istoriji nije desilo. Naravno da se neće desiti ni ovde a pogotovu pod ovim političkim okolnostima i sa ovakvim ratom kakav je bio. Tako da u tom smislu ovaj institut... oko tih komisija za javno saslušavanje, odnosno *public hearings* nije neka glupa stvar, međutim ja se slažem da to jeste teško izvesti i da je to gotovo nemoguće i iluzorno izgleda u ovim uslovima. Ali ako bi imali znači kao jedan stub, ovaj dokumentacioni centar sa prebrajanjem svih žrtava i opisom koliko se to dopušta, kao jedan stub dakle. Pa imamo tu komisiju koja će dati, osvetliti jednu drugu stranu toga. Pa ako bi imali kao treći stub ta javna saslušanja koja će lokalno, po državama i po manjim sredinama dakle imati mogućnost da amnestira ono što je gospodin Pšenica rekao, da amnestira ljude koji su možda odgovorni za saučesništvo, za prećutkivanje, za nešto za šta neće moći da se svi izvedu pred sud. I onda da imamo ono što je kruna svega, to su sudovi naravno ključna stvar i koji moraju suditi zločincima. Dakle, ne može nam na javna saslušanja i pred komisije izlaziti ljudi koji su odgovorni za najteža krivična dela, povrede humanitarnog prava i tako dalje. Naravno da će oni ići pred sud. Ali kažem, za sve ove ostale a opet da bi žrtve, ovaj, dobile neku satisfakciju. To takođe nije nešto što je besmisleno i možda bi mogli insistirati čak i na tome da se u neko dogledno vreme, ovaj, formiraju takve neke komisije. I naravno, pa to onda sve zajedno zahteva, ovaj, još jedan užasan napor koji, dakle, pored tog pritiska na političke, ovaj, vladajuće elite danas i sutra i prekosutra, bojim se da se one neće menjati tako brzo u svojim glavama, zahteva taj napor da se, ovaj, u nacionalnim zakonodavstvima ili na nivou država nekako uvedu svi ti instituti, odnosno svi ti dokumenti i sva ta svedočenja i svi ti dokazi koji se izvedu kroz ove komisije, kroz ta javna saslušanja, da se uvedu i da se dobije neki legitimitet i validnost. Jer znate, ako komisija bude osnovana, nije bitno, od 30, 50 vrhunskih ljudi i oni dođu do vrhunskih zaključaka i tako dalje. Ako to niko ne legitimizira sa strane, ovaj, nacionalnih država, odnosno vladajućih elita, onda je čitav posao bezuspešan i tako dalje. Tako da mislim to, ovaj, sve skupa ovaj dokumentacioni centar koji se radi je užasno važan. To bi takođe trebalo da budu podaci koji bi se mogli koristiti na sudovima kao validni, zašto da ne. Mislim, to su istraživački podaci, podaci sa terena, koji su potkrepljeni potpuno. Ne vidim razlog da ih sudovi ne prihvataju, ukoliko naravno ima potrebe za tim i onda bi to bio jedan set mera koji bi, čini mi se, u nekoj doglednoj budućnosti mogao bar onima koji dovoljno poživje, pruže neku satisfakciju i da nam

pruži još, ovaj, značajnije od toga, da nam pruži neku nadu da nam se u nekim narednih možda 20, 30 godina neće dogoditi isto ono što smo već preživeli a zarad toga što nismo dobro, ovaj, odradili posao i nismo se suočili s onim što se desilo. Hvala.

Nataša Kandić: Hvala. Htela bih samo vas sa strane... vi niste nikavi posmatrači, nego jednostavno nismo mogli da nađemo veći sto da možemo svi da sednemo. Prema tome, molim vas svi ravnopravno, jednaki ste sa nama, napravićemo mesta, samo se vi... Molim?

Iz publike: Nemamo mikrofona.

Nataša Kandić: Ne, ne. Živana, mikrofona ćemo odmah da stvorimo. Molim vas da... Jednaki smo potpuno. A posle si ti Živana. Dobro. Evo gospodin.

Ramiz Crnišanin: Gospodin Čičak i ostala gospoda su govorili...

Nataša Kandić: Predstavite se.

Ramiz Crnišanin: Ja sam Ramiz Crnišanin, kopredsednik Sandžačkog intelektualnog kruga iz Novog Pazara. Inače sam penzioner, penzionisani advokat. Ranije sam bio i na drugim komunističkim dužnostima dok je bila era komunizma. Gospodin Čičak i ostali su govorili o političkoj volji. Politička volja zavisi od raspoloženja birača. Ja ne znam u drugim republikama ali u Srbiji znam da je većina, većinsko raspoloženje srpskog biračkog tela protivhaško i uz Nikolića i radikale, jer 2.100.000, 1.200.000 birača, ako se oduzmu ovamo Tadićeve Bošnjaci, Mađari i ostale manjine, znači da je srpsko biračko telo radikalsko. E, šta treba da radimo? Treba znači na duži proces da menjamo raspoloženje biračkog tela. Ja sam pre neki dan gledao jedan divan film *Apartheid* a mi takvih filmova ili drugih dela nemamo. Ko formira raspoloženje? Formiraju mediji, novine, književna dela. Pogledajte vi izdanja knjiga po beogradskim knjižarama? Tu ništa nema bez naslova "srpsko ovo i ono", razumete. Dalje, nama ometaju, pa znate šta, Nataši prete, prete ovoj Pavićevići, prete svima, Sonji Biserko. Mi imamo najhrabrije u Srbiji borce za ljudska prava žene. To je činjenica. I sada predlažem da zajednice ove, forumi, ustanove neku nagradu za najbolje filmsko, pozorišno ili drugo delo koje doprinosi suživotu, prevazilaženju mržnje i tako dalje, da nam se ne bi dešavalo sprečavanje *Peščanika* i drugih akcija koje preduzimamo. Nama danas javno... vidite, da napomenem, neću dugo, danas se navršava 65 godina od kako je u Sandžaku Pavle Đurišić pobio 12.000 Bošnjaka i to po njegovom izveštaju – žena i dece i svih, bez razlike na godine starosti i to je izvršio po naređenju ministra vojnog Draže Mihajlovića, koji je bio član Vlade čiji je predsednik bio Slobodan Jovanović i sad se taj Slobodan Jovanović za velikana srpskog i treba ga rehabilitovati. Ne znam koliko zna ljudi u Srbiji da je on bio ministar tada kada mu je ovaj izveštaj podnošen i kada je takav pokolj... Ja se izvinjavam, neću dugo, samo to. Predložio bih da se na dugi rok mora menjati repertoar i televizije i pozorišta i filmova, izdavačke delatnosti, da se ustanove neke nagrade, da se nagrade a ne da se grde B92 ili neke televizijske stanice koje hoće nešto da daju. Vidite koliko je... veći je utisak učinilo ono što ste vi dali o Škorpionima nego sve druge priče. Televizija je strašna stvar. I ako mi decu i omladinu pustimo da ceo dan na njih vrši neko drugi uticaj, slaba će biti vajda od raznih komisija i tako dalje. Mora se na dugi rok menjati raspoloženje birača u Srbiji i uopšte javno mnjenje. A to neće biti baš lako i za to treba mnogo hrabrosti kao što ima hrabrost gospođa Nataša i smatram da je ta hrabrost neće nikada napustiti.

Kada Hotić: Ja sam Kada Hotić. Kada je gospodin rekao za biračko tijelo, mi smo jedno vrijeme svi bili to biračko tijelo – družu Tito mi ti se kunemo – pa je neko ubio i to. Mislim kad smo složni u nečemu. Pa da li je to za dobro, da li je to za zlo, mi smo složni. Ali znači, nekakva opet grupica,

šačica ljudi zarazi to ili da ga oboli ili da ga, ne znam ni ja, to biračko tijelo, pa je takvo kakvo jeste. Opet njih treba kazniti u vrhu. Nisu ljudi krivi. Nema dobrih i loših ljudi. Ljudi su, ovaj, povodljivi za političarima, kakvi su takvi su. Ne znam ja šta je bilo, meni je bilo lijepo.

Nataša Kandić: Molim vas, molim vas reč dajem Živani. Dođi Živana.

Živana Janković: Živana Janković, Liberalno-demokratska partija. Pa ništa, da sublimiramo ovo sve što smo do sada čuli. Čini mi se da je najvažnija stvar što se tiče regionalne saradnje upravo ovo što se odigrava među sudovima i koliko je meni poznato, ta regionalna saradnja već postoji, već je ustanovljena. Na temelju onoga što je gospodin Bulić rekao, možda bi se trebalo potruditi, sad ja sam laik pa ne znam koji su mehanizmi mogući da se dođe do nekih izmena u propisima, prvenstveno da bi se skratili rokovi, je l' tako, za suđenja, tako što će se već izvedeni dokazi uzimati kao takvi. Tako je. S tim što, nažalost, mislim da je ovo viđenje gospodina Kulaglića i gospođe, zaboravila sam prezime, iz Helsinškog odbora, za mogućnost uspostavljanja te regionalne komisije, bojim se da je malo utopističko. Mislim, tu sam sklonija mišljenju gospodina Todorovića i opet u sklopu svega onoga što je rečeno, da ta politička volja, koju stalno pominjemo kao problem u osnivanju takve neke regionalne, odnosno takvog nekog regionalnog tela, da leži u onome što je spomenuo gospodin Čičak, pa smo to posle prenebregli a to je da većina tih ljudi koji sada čine političku elitu u svim zemljama regiona, i u Srbiji i u Hrvatskoj i na Kosovu, možda čak najmanje u Bosni ali i u Bosni, ovaj, da su to ljudi koji su aktivno učestvovali u svemu ovome što se dešavalo poslednjih 15 godina i da je to poenta zašto ne možemo napraviti neko takvo regionalno telo, jer ni nacionalna tela, odnosno tela na nacionalnom nivou nemaju uslova da urade svoj posao. E sada, ono što je za mene optimistička vest, nisam to čula ranije, to je ovo što je gospodin Pšenica rekao, da je uspostavljena regionalna saradnja među tim organizacijama koja su... udruženjima, dabome, nestalih osoba. E sad još jedna regionalna saradnja malo ranije uspostavljena, to čisto da vas podsetim na neke dirljive priče iz Sheveningenske pritvorske jedinice, ko kome šalje korpe sa voćem za rođendan i slično, nežnog prijateljstva Gotovine i pukovnika Ulemeka, tako da nažalost sve će da se svede na tu šačicu ljudi koju gospođa Kada pominje ali ne mogu se tražiti na jednom mestu. Eto, i to je neki regionalni princip. Hvala.

Nataša Kandić: Imamo još pola sata. Ja hoću ponovo da pokušam da vam kažem da ništa ne vredi to što kažemo da mislimo da je ta ideja o regionalnom telu utopijska. Ili suđenja su najvažnija, treba da nastavimo sa suđenjima. Naravno, niko apsolutno ne dovodi u pitanje suđenja. Ona i jesu najvažniji pravni instrument. Nijedno nepravno telo, kao što su ta tela za utvrđivanje činjenica, ona ne mogu da zamene te sudove i krivična suđenja. Ali pokušavamo da mislimo na to kako, u stvari, stvarno naći jedan potpuni odgovor na ono što se događalo u odnosu na te ratne zločine. Imajući u vidu čak i da je bosansko Tužilaštvo evidentiralo, registrovalo 11.000 mogućih nekih počinilaca, to ne znači da će Tužilaštvo i taj sud biti u stanju da organizuje suđenja za svih tih 11.000 ljudi. To je nemoguće. Pođimo samo od te činjenice ili neke procene koliko ima tih počinilaca. Pa ja bih rekla da bi moglo biti oko 30.000 nekih počinilaca. Kada bi ti i stvarno bili svi oni koji su počinili najteže povrede međunarodnog humanitarnog prava, da li bi bilo moguće organizovati te procese? Treba misliti na to kako, u stvari, pokušati da se iznese sve što su činjenice, da to bude obelodanjeno. Neke od tih činjenica mogu da budu tako snažne i u tom smislu dovoljne da pomognu suđenja za ratne zločine. A druge će, bilo na lokalnom, bilo na nacionalnom, bilo na regionalnom telu, pomoći da se stvori taj regionalni kontekst, taj regionalni diskurs u kome ćemo da znamo više. Ovako svi mi raspolazemo nekim delovima istine. Ja, na primer, za sebe mislim da dosta znam. Ali to je delić onoga što se događalo iako s tim se bavim od 1991. godine, delić samo znam. Mislim da nam je to neophodno i da ne dobijamo ništa ako imamo taj jedan, da kažem, pesimistički odnos prema tome – pa ne možemo, evo, sada ćemo suđenja – pa ćemo samo na tome stati. **Hoćemo da pomognemo da više ima tih suđenja. Da pomognemo ono što je strašno važno, da ta suđenja izađu iz sudnice, da se vide lica tih**

žrtava, da se vide lica tih svedoka, da se vide lica tih počinilaca, odnosno da se zna. Na primer, je l' vi verujete da radikali najviše znaju o tim suđenjima. Oni znaju svakog našeg sudiju po imenu i prezimenu. Oni znaju koje predmete vode. A naša javnost to ne zna. Zato što uopšte nema nikakvih... ima nekih malih izveštaja o tome. Ali radikali to prate i oni zauzmu govornicu u parlamentu da bi tamo govorili, na primer, o sudiji Krstajiću, o tome šta on radi navodno u vezi sa srpskim herojima, kada je Ovčara u pitanju. Mi moramo to da uradimo. Znači da se odnos prema sudu formira kao odnos prema instituciji koju treba poštovati. A ovo je nešto što može da nam pomogne, nama naspram odgovornosti za buduće generacije. I ako nam neko dođe glave, ja bih volela da budu to ovi mladi sa onom svojom porukom koju su na ovim konsultacijama rekli a to je "Mi nismo odgovorni za ono što je učinjeno ali hoćemo da budemo odgovorni za odnos prema počinjenom" i u tom smislu ja vas molim da mislimo o tom procesu, instrumentu za utvrđivanje činjenica u vezi sa tim da moramo naći, imati instrument koji će pomoći, podržati suđenja za ratne zločine a i nešto više činjenica i svetlosti u odnosu na to nasleđe doneti. Bogdane, jesi li se ti javio?

Bogdan Ivanišević: Nisam, ali kada si već rekla. Možda je stvar mentalitetska ovde. Možda imamo sklonost svi da gledamo zašto nešto ne bi moglo da uspe, koje su prepreke. Umesto da gledamo kako nešto bi moglo da uspe. Ovde je rečeno – ne, nemoguće je, nema političke volje. Da li smo probali da pristupimo tim vladama da izguramo ovu ideju? Mislim da prvo mi treba da probamo, pa da onda vidimo kakav će biti njihov odgovor.

Nataša Kandić: Gospodin Bruno, izvolite.

Bruno Čavić: Bruno Čavić, IZMIR, udruga iz Zagreba, inače, kako je rekao gospodin Čičak spadam isto među fosile, ali nisam dinosaurus nego sam bio u ulozi tiranosaursa. Ja sam bio zapovjednik u Domovinskom ratu. Malo se nalazim u nezgodnoj situaciji, zbog toga što ovdje pričamo o ratnom zločinu, zločinima počinjenima. Govorimo o modusima ratnog zločina... Je l' me čujete? E, dobro. Naime pričamo... ja sam u tome sudjelovao. Mogao sam napraviti stotinu puta ratni zločin. Bogu hvala nisam, tako da kada raspravljamo o ratnim zločinima, čini mi se da smo se ulovili u jednu zamku. Govorimo stalno o ratnom zločinu u određenom periodu, odnosno samo 1991. – 1995. godine. Kako po definiciji ratni zločin ne zastarjeva, mislim da bismo morali neke stvari malo proširiti, jer uzrok ratu možemo naći negdje od 1941. – 1945. godine pa nadalje. Ne spadam tako baš totalno u te fosile i ja sam svakako za noviji i moderniji pristup i brži pristup ovoj tematici. Naime, kroz ovo što smo sve sada čuli mi već imamo, u principu, organizacije koje funkcioniraju po pitanju istraživanja i pristupa ratnim.... znači, pitanje pristupa kojeg smo kao temu izabrali za utvrđivanje... regionalnog pristupa za utvrđivanje činjenica o ratnom zločinu, to već postoji. Postoji u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini. Nadam se da ćemo još na nekim mjestima naći takvu zainteresiranost. Nisam za stvaranje regionalnog centra, možda stvarno iz neke osobnosti, ali malo mi je ovako regionalnih centara kroz povjest dosta. Mislim da su države na ovom regionu ili regiji, kako se zovu, dovoljno sposobne i jake da stvaraju centre koji mogu samostalno djelovati. Ali dakako, uvezano raditi na istoj zadaći. To je procesuiranje, otkrivanje počinjenih ratnih zločina, da se pijetet žrtvi oda i kroz pronalaženje krivaca na bilo kojoj razini. Da ne ostanemo baš previše na prizemnoj. Više se slažem sa predgovornicima koji govore o moderatorima zla. Izvršitelji su najčešće i sami žrtve. No, u svakom slučaju, cilj mog javljanja je sljedeći zapravo. Kada već radimo na ovim procesima i imamo u državama regije centre koji okupljaju oko sebe ljude koji su zainteresirani za procesuiranje i za žrtve, da upotrijebite što je više moguće veterane u te procese. Zašto? To su ljudi koji su prošli rat i najbolje znaju što je mir i kako žrtva izgleda. Oni su je vidjeli. I mislim da su vrlo kompetentni. Među veteranima ima jako puno ljudi koji su i te kako željni suradnje i rada na takvim procesima. Približavati se njima. Mladi koji ste rekli da želite preuzeti odgovornost, pokušajte vi ako već mi stariji nemamo baš nekakvog stila, razgovarati sa veteranima, pokušat s njima zajednički jezik naći oko rada na ovim procesima pronalaženja,

procesuiranja, pronalaženja žrtava i procesuiranja ratnih zločina. Naići ćete na jako dobre suradnike, vjerujte mi, jer su ti ljudi do sada u društvu dobili neki svoj status, u principu su marginalizirani. Ja osobno radim na tome da zbližim što je više moguće veteranske organizacije i udruge u Hrvatskoj sa civilnom scenom, mada smo svi u civilnoj sceni ali zna se dobro da smo vrlo razdvojeni u principu. Radimo na tome da to prerastemo, da radimo na zajedničkim ciljevima. Evo, ovo moje današnje prisustvo ovdje, i prije na promociji knjige u Sarajevu i Brčkom je upravo prilog tome, da mi branitelji, odnosno veterani i te kako možemo doprinjeti u izgradnji mira i procesima stabilizacije na ovom krvavom terenu. Hvala vam.

Ibro Bulić: Hvala. Ibro Bulić ponovo. U Bosni i Hercegovini je istina da je oko 11.000 izvršilaca prijavljenih kao izvršioci ratnih zločina. Strategija i opredeljenje pravosuđa u Bosni i Hercegovini je da se prema jednom katalogu vrši odabir onih slučajeva da se procesuiraju prioriteto najviši komandanti, zapovjednici koji su čak i na nekim građanskim dužnostima bili, visokim građanskim dužnostima bili, političkim dužnostima, da se prvenstveno procesuiraju. Na taj način, oni neposredni izvršioci ostaju za neko kasnije vrijeme. Ako uzmemo činjenicu da mnogi dokazi se gube, vrijeme odnosi žive ljude, dakle svjedoci umiru, s njima i drugi dokazi koji uz svjedoke dolaze, odlaze zauvijek, nemamo ih, dogodiće se situacija da u ovako usporenim suđenjima, bez ambijenta u kome bi došlo do određenog stepena pomirenja, kada bi se ljudi dobrovoljno javljali da svjedoče o nekim događajima, kako bi se skidao teret sa čitavih lokalnih zajednica, pa se na primer događa da se čitavo... čitav jedan grad proglašava zločinačkim gradom, da ne govorimo o tome, pripadnici jedne nacije, ovaj, potreba za formiranjem jednog regionalnog tima koji će stvarati ambijent pomirenja, klime u kojoj će biti moguće pronalaziti više dokaza, više svjedoka, pospješiće se sigurno i suđenja koja su u toku. Ukoliko se to ne desi, dogodiće se da će biti usporena suđenja i vrlo će malo biti zločinaca osuđeno, premda su to u pitanju najviši zapovjednici i dužnosnici na građanskim i političkim dužnostima. Primjer nam to govori kako su ti neposredni izvršioci dvostruko manje odgovorni za sve što je se dogodilo, nego što su odgovorni njihovi naredbodavci, odnosno njihovi zapovjednici. Primjer jedan mi to dovoljno argumentira da je 1995. godine neposredno pred genocid u Srebrenici pokupljena jedna čitava četa najmlađih momaka koji su od nedaća rata pobjegli iz Bosne i Hercegovine u Srbiju, pokupljeni su, pohapšeni i dovedeni u Bosnu i Hercegovinu navrat, nanos obučeni da rukuju puškama, oružjem i poslati na srebreničko ratište, gurnuti u zločin i oni će biti ti koji će... kojima vrijeme, sve su to mladi momci, kojima vrijeme ne ide u prilog sigurno, jer s obzirom na njihovu dob, pa taman suđenja trajala još narednih 20, 30 godina, oni će svakako doći u obzir ali će zato izmaći, onaj, ruci pravde svi ti, nazovimo ih džaturumi, koji su bili na najvišim zapovjednim dužnostima, koji su, u stvari, činili to... taj mozak zločina o kome je govorila Kada. Samo sam htio toliko. Hvala.

Nataša Kandić: Matijas Helman, pa Mirko Kovačić, pa Mirjana Vojvodić. A nisi? Pa ništa onda. Mirko Kovačić. A da li ste vi pre njega ili...

Mirjana Vojvodić: Ne, ne. Ako bude...

Nataša Kandić: Znači Mirko Kovačić, pa Mirjana Vojvodić.

Mirko Kovačić: Ja sam Mirko Kovačić, član Udruge *Vukovarske majke*, Vukovar. Ja bih se nadovezao na šlagvort dragog prijatelja s lijeve strane, da za krajnju odgovornost nisu toliko suđeni izvršioci neposredni, nego onaj koji su dobili befil, odnosno na šlagvort gospodina Čička da je ipak to jedna krinka, jedna zavjesa politike i vođenje politike u kojoj se krije zločin. Ja neću govoriti nešto što nije, nego ću tri primerka osobna moja reći. Prvo, ja sam bio prvi otpuštenik iz srpskih logora 6. prosinca 1991. godine... To su fakti. To su dokumenti di sam dao... Slažem se, prvo uvod. Regiju da.

Ali kada se sastanemo Ivan iz jedne regije i Mirko iz druge regije, onda treba donjeti placet nečega. Ja imam podatak taj a ti imaš taj podatak. Ako nemam i ja taj podatak, onda se možemo sastajati u šest regija. Slažem se da svako u svojoj regiji, u svojoj zemlji svede, odnosno da pronade zločine ali da pronade dokumente za to čvrste. Ja sam dao izjavu na šest stranica, kada sam počeo pisati o nedjelima, gdje sam imenovao tada sve suradnike one strane za vrijeme okupacije Vukovara. Tražio sam kod vrhuške... u Zagrebu sam dao izjavu na šest stranica. Nisam dobio odgovora. Nema. Drugo, istraživao sam zločin 1945. godine komunistički. Napisao sam knjigu o zločinima kada je 12. četvrtog u Vukovaru pobijeno 200 Hrvata za jednu noć kada su došli partizani komunisti. Tražio sam po arhivama, pa sam došao do podatka za moga oca. Znači 50 godina, šta je bio, kako je proskribiran bio i našao sam presudu moga djeda koji je ubijen u Bjelovarskoj šumi a sa potpisom tadašnjeg ministra koji je bio u našoj vladi hrvatskoj. Treći slučaj u Osijeku. Nedavno sam pročitao, jedan visoki dužnosnik je pokupio dokumente a moj kolega Marinko Pajc je bio istražitelj, on je poginuo 1994. godine, slučajno je pao u šahtu. A bio je veslač skupa sa mnom, sportista, zato što je mnogo toga znao. Prema tome, svo zlo se krije u političkim haljinama i džepovima i ništa drugo. Hvala ljepo.

Mirjana Vojvodić: Mirjana Vojvodić, Odbor za građansku inicijativu iz Niša. Ja bih da ovom našem, ovoj ideji koju ispitujemo, regionalnog tela, da je malo rasvetlim sa onog principa inkluzije, u stvari. Mnogo toga se od početka sukoba dešavalo, na mnogim poljima se radi, na sudskim, na medicinskim ispitivanjima. Na političkom planu se mnogo toga promenilo. Promenila se geopolitika potpuno. Ono što mislim da nas ovde veže, jeste ova rečenica koju smo čuli od Kade "Hoću da doživim pravdu" i jeste ona rečenica na koju je Nataša obratila pažnju "Ja na sreću više ne" – da pokušamo, u stvari, sve te aktivnosti da vežemo jednim moralnim principom, moralnošću, da se o ovome ne može ćutati. To je jedna stvar. Druga – svedoci smo svi toga da Haški tribunal da osim toga što ima tu neku pravnu... pravni zadatak, on ima jednu etičku misiju koju je, nažalost, mislim, politička volja obesmisllila, vodeći različite nagodbe, procese, dok se donese zakon, dok se ne donese zakon, ima izručenja, nema izručenja i da je ta neka strana Tribunala kao takvog, javnosti ostala pokrivena. Mislim da imamo prostora, učeći ipak, tražeći, upoznavajući iskustva drugih i mislim da je značajno ovo što smo danas čuli iz Perua, da vidimo koji to modus odgovara nama, na koji se način može doći do javnih kazivanja, do toga da se priča otvori javnosti. Ja sam prosvetna radnica u penziji. **Ja se stvarno plašim mladih generacija kako rastu, plašim se za njih zbog toga što su primeri koji im se nude kroz školsku literaturu... nažalost, moram ponovo da apostrofiram ministra Lončara koji se na susretu učiteljima godišnjem obraća, pozivajući ih na kosovski zavet. To se desilo pre par dana u Beogradu. Znači, mi imamo s jedne strane, političku volju koja se nastavlja na ono staro što je proizvodilo sukob.** Ali shvatimo je kao trenutnu. Ona nije tu trajno, nadam se. A hajde da pokušamo ovo sve što je jako vredno rađeno i Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo, i Documenta Zagreb i Fond za humanitarno pravo i mnoštvo nevladinih organizacija, da nađemo nešto što će nas povezati i da shvatimo to kao našu dužnost iznad svega solidarnost ljudsku, da stvorimo prostor da se ona ostvari, ma kako se to telo zvalo. Hvala vam.

Zdenka Pantić: Ja sam Zdenka Pantić iz Zagreba i to je Centar za žrtve mučenja. **Hodajući po terenu i pokušavajući pomoći žrtvama, ja se pitam čija briga i čija odgovornost su te žrtve, ljudi koji su stradali i što to njima treba. Pa onda vidim da njima rat traje jednako, dokle god ta tijela ne budu pronađena ili osobe, ili identifikacija.** Zato me ova vaša, Nataša, kada kažete da neko osjeti olakšanje kad je pronašao to tijelo koje je toliko čekao, eto, tada možda osoba nešto može početi, završiti, žalovati, oprostiti se. Možda tek onda može počinjati gledati naprijed. To nekako... tražim tu jednu paralelu i za pojedince i za grupe. Onda me je ovo što govori gospodin Pšenica, svi srećemo mi te ljude, žrtva doživi traumu, ono kada ti neko naudi. Ali onda ima nešto što se u literaturi, mi psiholozi to znamo – trauma posle traume – to je kad nema pravde. Ili kada pošalje gospodin iz Vukovara, gdje sam ja uostalom kao djete živjela, nekome svom, takozvanoj svojoj grupi kojoj pripadaš, kažeš nešto pa te oni

ne zaštite, to je trauma nakon traume. Znači, za traumatiziranu osobu nema tome kraja. Uvijek nešto traje i nekako nije pristojno poslje nekog vremena potezati ta pitanja. Tako nekako ispadne. Dirnulo me ovo što govori gospodin Alimpić, sudac, o emociji i o svjedocima i emociji i gdje oni govore istinito. Svjedok i žrtva, oni moraju imati povjerenja da se negdje izlože. I morao bi imati osjećaj da to izlaganje ima smisla ili da će to pravosuđe nekako dostići ili u ovim forumima, ovakav jedan regionalni, od koga očekujem da bi i na ove druge načine, jer mi je jasno da sudovi ne mogu sve to popraviti, je li, i kazati, mada ima i simboličku i stvarnu vrijednost. Znači, od takvog jednog regionalnog foruma da kreira klimu da se može kazivati u svakoj pojedinačnoj zajednici ono što je bilo i da onda dobije ta osoba smisao a i svi mi da nešto znamo i da ne kažemo da nismo znali, jer smo znali. Ima jedan autor Dan Baron, koji je... doveli smo ga tu da nam pokaže kako se kroz pričanje priča možemo susresti – vaša priča, moja priča i kako je to teško mi znamo u psihoterapiji i u životu. Slušati a ne kazati – meni je bilo teže, ali vi ste meni napravili a vi ste meni, je li. Prvo – biti i slušati. Zaključak u jednom intervjuu koji je dobro sažeo, novinar je rekao "Prosvjeta umjesto osvete", nekako. Učiti pričati i kreirati taj smisao da svi mogu doći do izražaja. Oprostite.

Amir Kulaglić: Čujte, ne mogu otići odavde a ne želim replicirati, ali bez obzira koliko ova ideja izgledala utopistička. Kada je gospodin Tokača u Bosni počeo raditi to što je radio, kada je počeo personalizirati žrtve, mnogi su ga napadali i rekli da on radi uzaludan posao. Prije par dana svi ste čuli za onaj proces protiv gospodina Ilije Jurišića za tuzlansku kolonu, gdje se gospodinu Jurišiću stavlja na teret pogibija 90 pripadnika bivše JNA. Međutim, gospodin Tokača je samo jednom malom intervencijom dokazao da 22 čovjeka od tih 90 su živi ili su poginuli na nekim drugim ratištima. Sva vlast, sve nevjerne Tome, su dovedeni u poziciju da kažu "Tačka, u pravu ste. Nemamo šta više vama dokazivati ili vi nama dokazivati". Gospođo Nataša, svaka hrabra ideja, pogotovo ovakva, u početku izgleda ludost. Međutim, hrabri i uporni ljudi te lude ideje na kraju oživotvore i dovedu ih, hajde da kažemo, do nekog konkretnog rezultata. Ja vjerujem u sve ove ljude koji pripadaju asocijacijama, udrugama ili već kako se zove, da se u našim glavama počelo nešto dešavati. Mi u Sarajevu nismo mogli dočekati da neko nešto ispriča iz druge udruge, da mu nismo uskočili u riječ i tako dalje. Međutim, vidite, sada već vodimo jedan dijalog. Slušamo jedni druge i suosjećamo jedni s drugima. Znači, u našim glavama se dešava reforma ili kako hoćete nazovite. Tako da bez obzira koliko to bilo utopistički, ja mislim da mi moramo nastaviti ovaj rad i možda za godinu ili dvije napraviti konkretne rezultate da bi sve te nevjerne Tome, hajde da kažemo, izveli na pravi put.

Dragica Aleksa: Ja sam Dragica Aleksa, predsjednica sam udruge Luč za dijalog i nenasilje iz Berka i vjerojatno sam jedina ovdje predsjednica jedne udruge iz sela i zato sam zahvalna organizatorima što su me pozvali. Moram iskreno reći da sam... biram sada riječ koja bi bila onako prikladna a ne mogu reći razočarana ali nisu ispunjena moja očekivanja. Naime, večeras smo čuli...danas smo čuli more činjenica koje su nam više ili manje poznate, više ili manje je... iskreno rečeno, govorim o mojim očekivanjima, ja sam očekivala... Više sam očekivala da ću imati priliku ja i svi ostali reći što ja mogu, koji su moji kapaciteti, koje su moje potrebe i na koga mogu računati ovdje. Ili ko može računati sa mnom ili s kime ja mogu računati. Da ne vodim velike razgovore, ja vidim kao veliku poteškoću, složila bih se sa svima ovdje, da je političko odobravanje ili neodobravanje velika prepreka ovome što mi radimo. Ali vidim veliku snagu da se ohrabri ili educira obične male ljude, šta god značilo obični, što god da značilo mali ljudi, da odgovorno stanu iza svoje potrebe i iza svoje mogućnosti. Jer ja mogu znati, pretpostaviti da znam šta nekome od vas treba. Ali kad on to izgovori "Da, ja sam taj i taj, meni treba to i to", onda možemo dalje razgovarati. Hvala vam lijepo.

Nataša Kandić: Žao mi je da je takav utisak. Mislim da bi bilo bolje... možda smo napravili grešku. Upravo kada ste pomenuli potrebe i očekivanja, upravo prva radionica, znači ovi iza onih vrata, oni danas razgovaraju o tome. A ovde je dosta ljudi koji su i ranije razgovarali o tom regionalnom pristupu

i možda bi vama bilo dragocenije da ste bili tamo. Ali mi ćemo sutra popodne, posle javnog saslušanja žrtava, odnosno pre podne, posle javnog slušanja, nastaviti znači sa plenarnom debatom, tako da onda će biti prilike da vi čujete i uključite se u tu temu koja se tiče potreba i očekivanja žrtava.

Dragica Aleksa: Ne, ne mogu ja reći da ja ovdje nisam dobila. S ovim ja jesam dobila i hvala vam na onome što sam primila ali...

Nataša Kandić: Računajte na sve nas, molim vas.

Dragoljub Todorović: Ja hoću samo da... Gospodin izgleda da nije razumeo. Ja strahovito podržavam Tokaču, ja strašno podržavam Natašu i ja sam uredio tri knjige dokumenata. Ja podržavam svaki profesionalizam, podržavam svako angažovanje i svih iz Zagreba, iz Beograda. Ali sam protiv komisije. Protiv sam profesionalnih diskutanata. Protiv sam politikanata, protiv sam srpskih, hrvatskih, bosanskih Vili Brantova. Protiv sam Marovića i Tadića i svih onih... Kome se oni izvinjavaju? Šta oni... Koga oni predstavljaju? Šta rade? Dakle, protiv sam floskula. I ne slažem se, potpuno se ne slažem sa Bogdanom Ivaniševićem da treba formirati neku komisiju, jer je komisija *par excellence* politička institucija. Političari ako hoće da se pomire, oni to mogu međuvladinim sporazumima i da oni se sastanu, političari pa da raspravljaju. A ne da dođe tamo Slava Đukić, Sveta Stojanović, ovaj, onaj, ne znam, Lang, ne znam koji iz Bosne i da se oni dogovaraju i da nas oni mire. E, to nećemo i nećemo te profesionalne diskutante kojih ima i u nevladinom sektoru....

Nataša Kandić: Dragoljube, sa mnom se prvo ne slažete. Ali o tome ćemo, ne moramo da gubimo vreme....

Bogdan Ivanišević: Dragoljube, samo jedna rečenica. Pa to nije komisija za politikante. To je komisija za žrtve pre svega. To je platforma žrtvama. Ne znam o čemu govorite.

Dragoljub Todorović: Koja komisija? Šta će nam komisija? Imamo knjige, istraživanja...

Nataša Kandić: Dragoljube, molim vas...

Bogdan Ivanišević: Pa ko čita te knjige i ko čita ta istraživanja? Mi koji sedimo ovde i niko drugi. Najozbiljnije, mislim da je zanemaren taj aspekt da je to komisija za žrtve pre svega, o čemu su govorili i gošće iz inostranstva jutros. Tako da stvar je prilično jasna. Ne vidim kakve to veze ima sa Slavom Đukićem.

Amir Kulaglić: A posebno je pitanje da li imamo iz Bosne dovoljno časnih ljudi iz svih sfera života koji bi mogli biti dio toga. Ja i nisam razmišljao o tome da tamo sjedi Haris Silajdžić, da tamo sjedi Nikolić ili ne znam kako se već... Sanader i tako... Pa dajte molim vas sekundu. Pa ja sam vas tako pažljivo slušao. Samo vi ne treba toliko da se derete, ja dobro čujem. Ali molim vas, ja sam očekivao... Moje zalaganje ove sve tri godine, ja sam doživio ličnu katarzu na ovakvim i sličnim sastancima. I moja žrtva me više ne boli toliko koliko me je nekada bolila, jer sam je podjelio sa svima vama. Smatram, smatram da u takvim komisijama i treba da sjede predstavnici žrtava ali ne onaj iz Spone, tamo nekakav u Bosni, koji i ne zna gdje su Srebrenica i Bratunac i on dođe na televiziju i priča kako je se nešto desilo u Srebrenici. Već nasuprot mene treba da sjedi Srbin iz Srebrenice, Srbin iz Bratunca koji je izgubio nekoga i ja koji sam izgubio nekoga, da se pogledamo u oči, da vidimo gdje smo u principu pogriješili je li. A rat je tako užasan, užasna stvar i stvarno užasan događaj, da čovjek... da uvijek postoji mogućnost da čovjek pogriješi. Ali pričati nakon rata o ratu izuzetno je teško. Ovaj

čovjek preko puta mene, ne znam više kako se zove, veteran, i ja sam veteran. Veteran u svakom smislu, je li. Razumjete li? I zato i želim dati neki svoj mali doprinos da možda neki novi veterani ne budu pravili greške koje smo mi pravili. Evo. Oprostite, molim vas. Pa pod navodnicima veterani.

Nataša Kandić: Ivan Pšenica. Sada molim vas da privodimo kraju. Dva i po sata smo bez pauze.

Ivan Pšenica: Zašto je potrebno, ovaj regionalni pristup? Jer moram vas sada malo obavjestiti o nekim stvarima koje nisam rekao prije. Rekao sam da postoji regionalna saradnja između udruženja onih koji traže rješenja zatočenih i nestalih. To već dugo vremena funkcionira i ide. Znači, dolazimo do barijere političke volje. Međutim, ipak ima nekih pomaka u odnosu na prijašnji rad koji je bio. Danas komisije za traženje u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj sastaju se u Brčkom i kritikuju rad udruga. Saslušajte malo, kritikuju i u Srbiji i u Hrvatskoj i u Bosni. Zašto? Zato što se vrši pritisak prema njima. Ali sad ne samo jednonacionalno, nego zajednički pritisak prema svima kojima je posao da to riješe. Oni su profesionalci u tome i treba to da riješe. Njima svima dobro. Ja sam danas dobio izvješće kako vrlo dobru suradnju imaju Hrvatska, Srbija i Bosna, kada se tiče komisija. Ja pitam, pa OK, to je jako dobro. Koji je rezultat toga? Uvijek samo tražim rezultat. Koji je rezultat toga. Danas imam uvjerenja, evo sad i sudstvo da ide nekim bližim kontaktima nego što je bilo prije. Ja opet ću postaviti pitanje: koji je rezultat toga? Samo rezultat. Jedan hvalospjev nama ništa ne znači. Nego pritisak ovaj koji treba da se napravi prema institucijama da se riješe problemi i da se odgovorni privedu pravdi, da bi zajednički mogli krenuti u neka bolja i drugačija vremena koja smo prošli. Eto. Hvala vam.

Živana Janković: Živana Janković, Liberalno-demokratska partija. Samo da ne budem pogrešno shvaćena. Ja smatram da je regionalni princip i regionalni pristup presudan i u tome, odnosno u takvoj nekoj saradnji, budućoj nekoj komisiji vidim... vidim da se ona osniva i kroz ovu organizaciju, odnosno kroz saradnju ovih udruženja žrtava. Međutim, pričali smo o komisijama za istinu i pomirenje na temelju izlaganja današnje gošće iz Južne Afrike i iz Perua. Koliko se sećam, obe te komisije su bile osnovane *de facto* od vlade. Ovde se radi o tome da... zato sam rekla da je to utopistički, jer jako smo daleko od toga da će ovdašnje vlade u ovom regionu ikada podržati zaista, stvarno i iskreno, osnivanje takvih tela. Znači u tom smislu, ovaj, utopistički a naravno, regionalna saradnja nevladinih organizacija i civilnog sektora, da. Hvala.

Ljiljana Palibrk: Ljiljana Palibrk, Helsinški odbor. Ja bih samo onda da pojasnim bar ono što sam ja rekla. Ne znam sad da li je Bogdan mislio isto na to i ostali, a verujem da jeste. Dakle, jasno je da, ovaj, ne mislim na formiranje komisije za istinu i pomirenje od strane vlade, jer ja sam u startu rekla da su takvi pokušaji propali odmah. Dakle, apsolutno ne mislim na to. Ja sam govorila o nečemu drugom, o čemu su i neki od predstavnika ovih udruga i udruženja žrtava, majke Srebrenice govorili, a to je da nam je neophodno da imamo i jednu drugu stranu, pored ovih dokumenata o žrtvama, da imamo drugu stranu. To su dakle ljudi koji su kreirali, inspirisali, osmislili, dakle jedan teoretski pristup kako je krenulo celo zlo koje je krenulo i jednu, kako bih rekla, idejnu osnovu svega toga. O tome ima sad već dosta i knjiga i svedočanstava. Neki se sami izleću, pa pišu svoje autobiografije, rade se već i neki naučni radovi i tako dalje. Dakle, ja sam mislila o ljudima koji *de facto* postoje iz raznih struka, i u Srbiji i u Bosni i u Hrvatskoj, koji nisu provladini ljudi, koji nisu na vlasti, koji čak nisu ni u strankama, upravo iz razloga što sebe nisu pronašli u ovim nacionalističkim i postnacionalističkim a opet nacionalističkim elitama a koji bi svakako mogli na jednom tom regionalnom nivou, ne mora to biti komisija, može to biti grupa neformalna, formalna, kako god hoćete možemo da je zovemo a koji bi dali jedan sažetak na kraju. I vi ste svoj rad počeli ne pod pokroviteljstvom vlade, pa ste došli do dokumenata i ovo što je gospodin rekao, do dokumenata, do

cifara, do imena i prezimena, koja teško može neko da ospori. Dakle, ako jedna takva relevantna komisija, sastavljena od ljudi koje će svi u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj prepoznati kao časne, stručne i tako dalje, dođe do nekih činjenica, nema nikakvih problema, neka ih ospori neko ko ima jače argumente. Dakle, ja stvarno nisam mislila na komisiju za istinu i pomirenje, daleko bilo. Mislim, to naše... nijedna vlada nije spremna da iznese.

Bogdan Ivanišević: Ma ne, ja upravo... Bogdan Ivanišević. Ja upravo smatram da mi ne znamo da li vlade to zajedno ne mogu to da iznesu, jer nismo pokušali da napravimo pritisak na njih. I gošća iz Perua je rekla da je postojao potpuni otpor političke elite a ipak su dobili komisiju na kraju, zahvaljujući pritisku civilnog društva. Mi ovde razgovaramo o tome da li mi kao civilno društvo, mislim da li želimo tako nešto, da li smo spremni da zalegnemo za tu stvar a unapred da kažemo da kada skupimo milion potpisa o kojima je Nataša govorila, da će to vlade da odbiju, mislim ne znam na osnovu čega toga to možemo da tvrdimo, osim na osnovu tako jednog mentalitetskog pesimizma.

Nataša Kandić: Molim vas Ljiljana, svi mi koji već tri godine razvijamo tu jednu ideju, tu našu regionalnu inicijativu, naučili smo dosta od tih raznih komisija u Latinskoj Americi i znamo da nema komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i prošlosti uopšte, bez institucionalne podrške. Mi ne zastupamo nikakvu alternativnu komisiju. Mi pokušavamo kao nevladine organizacije da uradimo deo onoga što pripada tim zvaničnim telima, kao što je ovaj poimenični popis žrtava. Ali smatramo da kao civilno društvo možemo dosta da uradimo, da pripremimo uslove za pritisak na vlasti ili za neku vrstu dogovora sa vlašću o osnivanju takvih tela. Nama je potrebno zapravo da mi te nacionalne vlade i parlamente vidimo u jednom trenutku u jednoj situaciji kako otvaraju taj društveni dijalog o počinjenim zločinima, kako vode taj društveni dijalog o odgovornosti, kako započinju tu temu samokritičkog preispitivanja. Ne vredi. Mi možemo kolika je naša, da kažem, civilna nadležnost. Ne možemo preuzimati ono što nije u našoj nadležnosti. Ono što ne može da ima moć. Moć ima kada parlament donese tu odluku. Zato nama treba taj društveni dijalog koji će da vode te političke elite, bez obzira šta mi mislili o našoj situaciji ovakvoj. Naravno da ovakva kakva je situacija, teško možemo da vidimo to što mi hoćemo. Ali meni se čini da tim raznim nekim nezvaničnim inicijativama, kao što je poimenični popis, mi činimo sve bliže stvarnosti tu neku ideju o osnivanju tog nekog regionalnog tela. Naravno da rezultate koje je dobio Mirsad Tokača, rezultate koje smo mi do sada na pola posla dobili u vezi sa Kosovom, nije nam potrebna nikakva zvanična verifikacija, zato što iza svakog broja stoji ime i prezime, postoje izvori tih podataka, sve je proverljivo. Ono što je proverljivo, niko ga ne može osporiti. Ali to je samo deo onoga što nam je potrebno. Potrebno nam je i vi ćete sutra ujutro svi biti u prilici... u pola deset počinje to javno slušanje žrtava. Mi smo ovog puta... nismo znači vodili računa da imamo balansirano. Možda neki sledeći počecemo da razmišljamo da idemo sa žrtvama koje će da svedoče o nekim događajima u jednoj regiji, pa neki drugi put u nekoj drugoj regiji. Ali videćete šta znači ta reč, kada te žrtve, osim Zlate Jurele, nikada tu niko od njih nije javno govorio. Mi smo pozvali Zlatu Jurelu koja je svedočila ovde u Beogradu, zato što je njena reč strašno jaka i zato što je ona došla do jedne svoje spoznaje o tome. Ona je znala do tog suđenja jednu stranu. Ona je zamišljala da njen sin koji je tada bio u bolnici, odveden, streljan i ona je zamišljala da se to sve završilo na tome. On je negde stao, ubili su ga i tu nema... nije videla nikakvo mučenje, ništa. Nije videla taj neki deo. A onda kada je došla na suđenje i svedočila i onda je nastavila da prati to suđenje, onda je otkrila tu jednu užasnu stranu, za koju ona pre toga uopšte nije znala. Zbog toga smo je pozvali, zato što je ona, govoreći sa nama, pričajući nam stalno o tim svojim emocijama, mi smo svi saznali i to što je ona dobila tim suđenjima. Znači, slušaćete ove ljude, shvatićete zašto je ova danas Peruanka imala, ne znam da li ste mogli da vidite, ali ona ima tada jedan poseban sjaj u očima kada govori o tom slušanju tih žrtava. Njima je to potrebno. Potrebno im je da vide da su one važne nama ali ne samo nama iz civilnog društva, nego da su važni onima koji predstavljaju tu državu, koji su u tom parlamentu, koji predstavljaju te političke elite. E to je ono što mi nekako pokušavamo da stvorimo i da onda možemo

da kažemo "Pa evo, sve smo učinili" i taj proces utvrđivanja činjenica dobija neku institucionalnu formu. To onda može da dovede do onoga čemu težimo a to je – stvaranju garancija da se više neće ponoviti i da nema prostora manipulacijama sa žrtvama. Eto, ja bih sada ako mogu da zaključimo i sutra počinje tačno u pola deset po vrlo strogoj proceduri. Nema pauze, nema pitanja. Sve se sastoji samo u slušanju.

III Radionica: Stvaranje pozitivne klime za utvrđivanje istine i sprečavanje ponavljanja ratnih zločina

Mirsad Tokača: Valjda ni ova mikrofonija neće dugo trajati. Mi smo otprilike koncipirajući ovaj susret u Beogradu razmišljali kako što više prostora dati učesnicima da bi smo i od njih "izvukli" da tako kažem pod navodnicima i neke ideje ali prije svega stavove o onome što mi hoćemo. Dakle naš krajnji cilj je pokušati, učiniti sve da se na nivou regiona uspostavi, mi to sad zovemo tijelo kroz koje bi se omogućilo uspostavljanje novog mehanizma za traganje za istinom, govorenje istine i u konačnici uspostavljanje na faktima zasnovanih odnosa u regionu koji bi nam pomogli u onome što naopćije zovemo suočavanje sa prošlošću. Podjelili smo se otprilike u tri grupe, u ovoj u kojoj sam ja i u kojoj ste vi su uglavnom ljudi koji su na ovaj ili onaj način, manje ili više intenzivno učestvovali u prethodnoj, evo skoro godinu dana, u različitim oblicima konsultacija koji su bili sa umjetnicima, tu ima iz raznih profesija, novinarima i pripadnicima onoga što zovemo asocijacije ili grupe mladih ljudi. Naravno, i još nekih drugih učesnika koji svak na svoj način može da zapravo iz jedne svoje specifične perspektive pomogne u onome što smo mi za ovu grupu ovdje nazvali stvaranje ambijenta, stvaranje povoljnih uslova u društvu odnosno društvima je li, u državama ili sredinama, kako god hoćete to nazovite u kojima su se u najžešćoj formi dešavali konflikti. Mi smo, evo neki ovdje sede od vas imali u Sarajevu konsultacije sa novinarima i mladima, potom su ovde u Beogradu bile konsultacije sa pripadnicima, ajmo reći umjetničkih grupa i uglavnom smo bili iznenađeni pozitivnom reakcijom ljudi na ono što smo počeli da radimo. Ja moram da kažem da sam ja posebno bio prijatno iznenađen reakcijom mladih ljudi, ljudi koji su bukvalno bili djeca prije petnaestak godina. Danas su uglavnom 25-to godišnjaci, 30-to godišnjaci, oni od kojih ne bih rekao zapravo ne bih se ni nadao da će tako zdušno prihvatiti ove inicijative. I svi ti susreti su zapravo proticali u njihovoj želji da zapravo pokušamo na određeni način podvući crtu kroz našu prošlost. Moja impresija je generalno da sva tri, govorim uglavnom o tri ključna društva, bosanskom, hrvatskom, srbijanskom odnosno onome iz kojih su ili najveći broj učesnika ili najveći broj žrtava dolazili. Jeste da smo mi na neki način pomalo zarobljenici naše prošlosti da nas neko svih ovih godina gura u tu poziciju. Možda će to zvučati veoma čudno, to je moj utisak kad je Bosna u pitanju, kao da niko ne želi da jednom konačno i za sva vremena podvučemo crtu pod našu prošlost da pozatvaramo ili pokažnjavamo one koji su odgovorni za najteže zločine, a da onda ostatak svijeta da tako kažem ostavimo da mirno i normalno provede ostatak života. I to kako se više krećem po Bosni sve sam više u tom ubjeđenju da zapravo nekima i ne odgovara da se ta priča završi. Možda će to zvučati čudno kad govori neko ko se zapravo bavi problemom prošlosti. Ja se bavim već 15 godina ali nikad nisam to shvatao kao nešto što mora biti zauvijek moje određenje. Mislio sam da će ovaj proces post-ratnog pomirenja, prije svega kažnjavanje ratnih zločinaca ići mnogo brže. Na žalost, taj proces se odužio. Jezivo se odužio. Sad bi bilo otprilike na nama danas za dva sata koje imamo, ja bih otprilike predložio da na taj način radimo ako je ikako moguće da pre svega počnemo razgovarati o eventualno mogućim nekim idejama koje se, koje vi imate ili su do sada bile uglavnom neelaborirane ili čak i neiznešene, da vidimo kakvi su vaši stavovi o tome što smo mi otprilike nazvali tijelom regionalnim. Ja ne bih rekao da smo mi dobili baš potpunu, nedvosmisleni podršku, dobili smo otprilike podršku da nama treba određeno tijelo. Međutim ta ideja na žalost još uvijek nije potpuno čista, ni oko toga kako ćemo to nazvat na kraju, jer još uvijek zovemo

to samo tijelo. Preovladava stav da to ne smije da bude nikakva *ad hoc* komisija za istinu i pomirenje, dakle tipa komisije po modelu Južnoafričke Republike o kojoj ste danas nešto mogli čuti. Zašto ne? Zato što mislimo da je naše iskustvo potpuno drugačije pošto je priroda sukoba bila potpuno drugačija i što mi ovde u regionu možda ipak treba da napravimo, hajmo reći neki napor da se stvori nešto drugačiji pristup u kreiranju tog mehanizma ili tog tijela. Naravno da treba da učimo i od tog modela koji je vladao u Južnoafričkoj Republici, nemam dileme da postoje neke stvari koje mi sada koristimo u tom smislu, u traganju za faktografijom, u radu sa svedocima i tako dalje. Ali cijelo vrijeme velikom broju učesnika je bilo gotovo da tako kažem potpuno neprihvatljivo da se to nazove Komisija za istinu i pomirenje i zbog negativnog iskustva kojeg smo imali sa nekoliko, sa nekim komisijama. Potom, mnoge su druge specifičnosti za ovaj region. Mi imamo pre svega neke mehanizme tipa onoga što bi se nazvalo kaznena pravda recimo, Međunarodni tribunal, domaće sudove koji su konačno počeli nešto da rade i u Srbiji i u Bosni i Hrvatskoj, dakle imamo i taj snažno naglašeni pristup od koga nikako ne smijemo odustati. pokušajima da se oprostilo zločin koji kao što znate je zločin protiv čovječnosti, teški ratni zločini, potom zločin genocida, jednostavno nije prihvatljiv. Nije prihvatljiv iz Kao što ste videli, svi ti dosadašnji postojeći mehanizmi manje više su se bavili aboliranjem zločina, u većoj ili manjoj mjeri. Zločin je praštan zarad mira, zarad izgradnje države i demokratizacije društva ali zločinci počinio, oni koji su ga inspirirali, oni koji su iza njega stajali ostajali bi nekažnjeni. Mi mislimo da to ne bi trebalo da bude model ovoga regiona. I da graditi bilo kakve mehanizme bez prisustva ovoga ili sa perspektive žrtava i nije prihvatljiv čini nam se iz perspektive svakog društva pojedinačno. Dakle cijenili smo da bi to trebalo biti pre svega tijelo koje bi moglo pokušati da u cijelini i ogromnoj količini svih tih informacija, uostalom koje se znaju jer nemojte zaboravit da se mnoge istine znaju ali neće da se priznaju, neće da se prihvate, neće da... ne postoji dovoljno snage u pojedinačnim društvima da se zapravo prizna ono što se desilo. To je jedna stvar i druga, ono što je meni najopasnije, bez obzira, ja nisam nikakav jugonostalgicar da se mi razumjemo, međutim htio to neko priznati ili ne, svi smo mi na ovaj ili onaj način vezani različitim nitima jedni s drugima. Dosta je sličnosti i kulturnih i socijalnih i porodičnih veza i prijateljstava i tako dalje što se nekad zvalo ta bivša Jugoslavija i u tom smislu mi moramo biti posebno osjetljivi. Mnogi su nas pokušali već unaprijed optužiti da smo mi neko ko je jugonostalgicar, koji kroz ovo neko regionalno tijelo ili neki regionalni pristup žele da obnove nešto što će mirisati na to. Nama ni na kraj pameti nije to. Mi mislimo da postoji nešto što će se zvati novi evropski model, novi naš evropski identitet u kome ćemo jednostavno mi, kao dio jedne bivše zajednice, a sada nekih novih zajednica jednostavno morati neke odnose međusobno da objasnimo i raščistimo. I u tom smislu mi se činilo da bi ta regionalizacija, taj regionalni pristup, taj... u traganju za istinom bio izuzetno važan. Nabacujem samo ovo kao nekoliko blagih uvodnih napomena čisto da bih vam dao šlagvort da bi vi sa svoje lične strane, iz svoje lične perspektive, perspektive posla kojeg obavljate mogli još dublje od mene promišljati ovaj problem. I na kraju, činilo mi se da u pojedinim, pa čak i profesijama, postoji još uvijek veoma malo razumjevanja onoga što podrazumevamo pod pojmom tranzicione pravde ili pod pojmom suočavanja sa prošlošću. I da pojedine profesije još uvek nisu unutar sebe otvarale nikakvu produbljenu debatu. Posebno mi je to bilo interesantno kad su novinari u pitanju. Mi smo u Sarajevu bili iznenađeni da u tom smislu novinarska profesija još uvijek nije da tako kažem zaronila duboko, ni na teoretskom, ni na praktičnom nivou u problem tranzicijske pravde. Ono što smo osjetili, što nam je bilo vrlo čudno da recimo u društvima u kojima bi to bilo najlogičnije i napotrebnije, ne postoje specijalizirane redakcije koje bi se kontinuirano bavile ovim poslom. Govorim pre svega o onim najmoćnijim, najsnažnijim, Bosanska televizija, velike redakcije, ili bosanske televizije hajmo reći, su vrlo... u tom smislu, kako da kažem, pokušavam da nađem neku ne prejaku riječ, da ljudi ne pomisle da želim da ih na bilo koji način optužim, ali mislim da nije bilo kontinuiteta, nije bilo timova koji bi se mogli konstantno baviti, hajmo recimo tipom onoga što se dešavalo na Tribunalu. Od vremena do vremena, od slučaja do slučaja. Stalna je fluktuacija ljudi bila u redakcijama, niste mogli prepoznati jednu ekipu koja će se time sistematično, dugoročno baviti. Slična je stvar i na radiju i u pisanim medijima. Samo djelimično

možete nabrojati neke redakcije koje su uspijevale, čak i uz dosta napora, koje nisu tako finansijski moćne da pošalju recimo svoje ekipe u Hag i kontinuirano odozgo izvještavaju. Slično se događa i sada. Ja sad moram da kažem, sad ću govoriti iz bosanske perspektive pošto stanje tamo ponajbolje poznajem. Da recimo nije jednog BIRN-a koji sistematično i redovno izveštava o suđenjima za ratne zločine pred domaćim sudovima, mi bi bili veoma osakaćeni i uskraćeni za informacije iz suda. Za one koji ne znaju šta je BIRN, a pretpostavljam da znate, to je jedna nevladina organizacija koja je uglavnom fokusirala svoj rad, organizacija koja okuplja naravno novinare, koja je fokusirala svoj rad na praćenje suđenja za ratne zločine. Dakle oni nude izuzetno kvalitetnu, nepristrasnu informaciju, dakle politički potpuno neovisni o pojedinim suđenjima. I od vremena do vremena vi imate ovaj, recimo ono što je reakcija na pojedine slučajeve u zavisnosti od toga kakva je uređivačka politika, da prati neke slučajeve, otprilike možete prepoznati uklon, taj etno-politički. Da nije bilo filmova tipa *Grbavica*, *Ničija zemlja* i tako dalje, koji su ostavili snažan trag, zaista snažan trag na cijelo okruženje, mi bi mogli govoriti sasvim sigurno i o slabašnom utjecaju određenih umjetničkih krugova na ono što je suočavanje sa prošlošću. Naravno sreća je da smo imali i Rimejk, uz ostalo, jel' tako, i da smo imali Dinu Mustafića i scenariste tipa Zlatka Topčića i Jasmilu Žbanić i tako, govorim dakle molim vas o bosanskom okruženju i da mi se čini da se i dalje sada, u drugim zemljama dešavaju neke stvari koje će aktuelizirati iz te perspektive ratne događaje. Stoga bih vas zamolio da pošto imamo otprilike dva sata za rad da diskusije budu u vremenskom okviru od pet do sedam minuta, da pokušamo biti krajnje konkretni u našim prijedlozima, kako vidimo, kako vidimo ovu ideju i da naravno budemo krajnje otvoreni i poštteni i kritični prema onome što je eventualno ova ideja. Ja vam dajem riječ, ovo ćemo pokušati vidite, sve ćemo ovo snimiti i onda ćemo pokušati doći do nekih najprihvatljivijih zaključaka čak ako je moguće u zadnjih 15 ili 20 minuta rada ovog radnog tijela. Dajem riječ onom ko se prvi javi. Izvolite. Dakle govorimo o stvaranju najpovoljnijeg ambijenta. Ne mora to biti iz perspektive samo vaše profesionalne orijentacije. Jednostavno da vidimo kako vi stvari vidite, kako raditi najkonkretnije, da podignemo taj nivo općeg ambijenta povoljnog za ovo što hoćemo i mi i vi da postignemo. Boro Kontić, izvinjavam se. I ja se izvinjavam, one koje ne znam da se predstavimo i zbog zapisnika i zbog zaključaka.

Boro Kontić: Dobro, ja neću dugo. Želio bih u par, nekoliko teza, mislim pokušati navesti druge ljude da kažu šta misle jer nisam ni ja siguran koliko su neke od tih mogućih teza ili zaključaka precizni i tačni ali ja zapravo mislim da ova tema medijski nije toliko interesantna. Vidim da ovde ima ljudi koji rade u nekim elektronskim medijima, ja bih rekao bar prema onom što se može videti da ta tema zapravo nema potencijal da dobaci recimo čak ni blizu prime time-a, za one koji nisu previše upućeni to je vrijeme između 6:00 popodne i 11:00 sati naveče. Traganje ratnih zločina i istraživanje zapravo je tema od koje većina medijskih kuća bježi. Razlozi su različiti, zato što verovatno za dobar dio publike nije uputno otvarati te teme jer predstavlja ono što većina i gledalaca i ljudi ne voli, a to je da se suoče bukvalno sa onim što su ili što smo radili u tom dijelu do jedne pragmatične medijske politike koja nam kaže da zapravo ove teme nisu gledane i one, pošto većina televizijskih kuća u cijelom ovom prostoru, dakle nije važno jel to Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, ne samo komercijalne nego čak i javne radio televizije najveći dio vremena posvećuju... dakle ja mislim da većina tih medijskih kuća vodi jednu pragmatičnu politiku koja uključuje, je li, to je li se nešto gleda da li ne. Ovi programi ja mislim nemaju taj potencijal da bi obuhvatili veliki, a da ne govorim ogroman krug gledalaca. Ja koliko znam recimo u Bosni i Hercegovini posvećene su uglavnom, uključujući i Haški tribunal locirane negdje u 11:00, u 12:00 sati naveče ili u 9:00 ujutro ili u 12:00 sati poslepodne i tako dalje i tako dalje, u jedno vrijeme kad vi nemate određeno... Dakle to je jedna teza o kojoj možda ne bi bilo loše da porazgovaramo danas. Druga jeste... ja lično mislim da regionalni pristup ovom poslu i nije toliko neophodan. Iz prostog razloga zato što ne bi bilo loše da se svak suoči sa svojim problemom. I nek svak svoj problem rešava i kad svak svoj problem reši unutar svoje sredine na taj način će jako doprinjeti i tom regionalnom pristupu, mislim ukoliko baš treba možemo

da razmišljamo i o njemu ali za mene lično je prevashodno koliko ljudi, svako u svojoj sredini se suočava sa onim što se desilo, u čemu je on učestvovao jer kao što znate uvijek je najteže da čovek ustane ujutru da sam sebe pogleda u ogledalo. Kad dođete do regionalnog ogledala onda se čovek možda može i lakše gledati, ne izgleda depresivno njegova uloga. Prema tome možda bi trebalo razmišljati i pokušati da svaka od ovih sredina napravi, ne mora tijelo, nek svak pokuša otvoriti ovu temu maksimalno moguće, a onda na kraju doći do nečega što bi se zvalo regionalno tijelo. I treća stvar za koju mislim da je možda dobra za razgovor jeste formati u kojima se stvari prezentiraju medijski. Dakle ono što mi dobijamo to su uglavnom emisije koje su u formatu onako, kako da kažem, starinske je li, to je sto, troje četvoro ljudi, petoro, razgovara, to teško privlači, pa čak i one ljude koji su na to navikli, a da ne govorim o nekim drugim. Dakle da li postoji mogućnost da se u ovakvo tijelo medijski uključe ne samo ovi klasični mediji kao što su radio, televizija i novine, nego je li, i ovi novi mediji kako ih zovjemo, dakle sve ono što podrazumeva od interneta, do interaktivnog razgovora, komentarisanja i tako dalje, s čime ćemo se suočiti sa potencijalno groznim stvarima. Dakle možda dođemo do jedne tačke u kojoj dobijamo zainteresovanost ljudi da možda otvorenije govore o onome što je zapravo naš zajednički problem. I kao što znamo ja sam doživio rat u svom gradu, preživio sam četiri godine opsade i jasno mi je da će do kraja života to biti neka tema kojom ću se ja baviti ali to nije toliki problem koliki je problem što će se najveći broj ljudi koji žive na ovom prostoru zapravo ovom temom baviti decenijama i decenijama. Eto ukratko.

Mirsad Tokača: Hvala Boro. Pošli bi dalje, s tim da... meni je potpuno prihvatljiva ta ideja o kojoj si govorio i cijenio sam da mi nećemo imati uspješan regionalni pristup ukoliko ne budemo imali svaki svoj i nacionalni istovremeno. **Dakle regionalni pristup uopće ne isključuje da se mi svaki na nacionalnom nivou bavimo ovim problemom.** I to je upravo ono što cijelo vreme potenciramo, evo kad govorimo Boro, ti si iz Sarajeva kao i ja, znamo koliko je važno da samo sa sobom neke stvari raščistimo. Ja sam vašu ruku vidio, samo se predstavite.

Marija Perković: Marija Perković, *Žene u crnom*. Ja sam htela isto više da otpočnem pošto je bila za početak tišina jer je moja ruka očigledno manja od Borove beše, a i bože žensko sam jel' tako? Što bih bila prva. Ja sam prosto htela... ne, ne ništa, posle ćemo to iza čoška... više oko ovog dela jer zbilja sada ne bih mogla ovako na brzinu, kako bi to sad pa telo funkcionisalo, htela sam prosto nešto drugo ili negde da sasečem nešto što mislim da su potpuno neopravdana očekivanja od medija u smislu naših potpuno neočekivanih nadanja u medije, htela bih prosto da podsetim da su mediji samo preduzeća na tržištu, da taj neki resantiman ili neko naše sećanje na vreme socijalizma kada je novinar bio društveno politički radnik i imao obavezu, jel' da bude etičan i političan, to odavno više ne važi i htela bih prosto da podsetim da su novine Svetozara Markovića bile njegove, a ne Kneževine ili Kraljevine Srbije i da prosto ta vrsta medijskog prodora kao i u svim ovako važnim temama koje u osnovi imaju neku etiku i neku promenu sistema, potpuno je uzaludno očekivati znači od vlasti gde bilo, bilo kada da će to preuzeti na sebe, da bi neki timovi novinara, ne znam zbog čega bi se edukovali, pa se bavili ovom temom, a obaška što se ona zove tranziciona pravda, a pravda je vrlo problematična kroz celu istoriju, a posebno ovaj mladi novi termin ili dodatak sadržaju pojma pravde unazad dvadesetak i kusur godina koji zovemo tranziciona pravda. Mi zapravo još uvek taj pojam nismo postavili ovaj, kako treba, kao što je jako teško pravdu postaviti jednom za uvek, pa sad znamo to je pravda. Prosto sam to htela, ako nešto oko stvaranja klime u javnosti na žalost ona će nama ostati uvek onako kao alternativna, ja mislim dok god ne napravimo neku revoluciju, jel'. I naravno, to je nerazdvojivo je li jedno od drugog zapravo i da ne treba da kukamo i da ne treba time da se bavimo da će neka nacionalna televizija jednom nešto nego da prosto stvaramo svoje novine, jel' ili svoje medije. Mislim ne verujem da će nam iko dati ikakvu frekvenciju za TV na nacionalnom nivou ali možda hoće Evropska unija zato što će se to njima kobajagi nešto isplatiti, pa kao nisu njihova posla, pa će oni možda dati, jel'. Ali ne verujem da će ove naše nacionalne, što ne znači da ne treba da probamo. Sam internet je potpuno

otvoren i to je sasvim moguće. S druge strane u ovako malim zemljama mali broj ljudi koristi internet, podrazumeva neke druge jel' preduslove, kojekakve pismenosti i tako dalje i tako dalje. Mislim da oko toga mi sami aktivisti, ja sad ovo govorim i kao aktivistkinja i kao novinarka ovaj, prosto mi aktivisti i aktivistkinje bi trebalo da znači kao što je to bilo u XIX veku i u prvoj polovini XX veka i ponovo danas, znači mi sami stvaramo taj medijski prostor koji nudimo jer ga samo tako možemo kreirati i napraviti sadržaj u njemu onakav kakav mi mislimo da treba i naravno distribucija ne zavisi od nas, to nikad nije na tom nivou i te širine kako bismo mi voleli ali ukoliko suočavanje sa prošlošću nije deo projekta koji treba da se pokaže nego ukoliko je zbilja ono u šta duboko verujem kao ponosna levičarka onda ja ne kažem da je gledalo sto miliona ljudi nego da sam razgovarala sa 20 žena ili 20 muškaraca vrlo intenzivno i da oko toga postoji dokument. Hvala.

Milica Tomić: Ja bih se nadovezala na ovo. Sad ću da vidim da li ću uspeti da budem tako koncizna. Hoću, hoću, naravno, naravno. Kažem ne znam da li ću uspeti da budem tako koncizna.

Mirsad Tokača: Samo jedan sekund jer imamo jednu intervenciju od prethodne govornice, možda je nešto zaboravila reći.

Marija Perković: Ja se izvinjavam, samo pošto je to od jutros, kako sam zaboravila..od jutros sam besna. Između ostalog stvaranje pozitivne atmosfere takođe mora da bude isključivo naša odgovornost. Znači kad se pojavi Oliver Dulić koji, neka je sto puta predsednik Skupštine Srbije, ne može da govori onako kako je govorio. Odnosno on može naravno da govori onako kako je govorio, a to da individualizacija zločina znači oslobađanje države od odgovornosti naroda što je nedopustivo jer je zločin državno organizovan a nije slučaj nekih tamo raspuštenih individua, znači ukoliko on to i kaže, u našem prostoru, u našem prostoru, u prostoru civilnog društva, onda najmanje što očekujem jeste aplauz, a očekujem da neko kaže, e sad mali, ono kao došao si sad malo kao utuli, pa sledeći put razmisli šta ćeš reći. Znači u našem prostoru institucija i ne samo u našem prostoru, prostoru i na ulici, institucija predsednika Skupštine je ispod mene kao građanke i građanina. On je meni odgovoran i nećemo mu pljeskati. Može on meni da pljeska zato što sam ja nositeljka suvereniteta ove države. A on mene predstavlja po mojoj volji, a ne po svojoj volji i molim vas da je naša odgovornost kao civilnog društva da im više ne pljeskamo. Znači mogu da dođu jer to kao može televizija i ne znam ni ja šta ali nećemo im ulaziti u dupe.

Mirsad Tokača: Slažem se. Da nastavimo sad sa govoricom koja je... izvolite gospodo.

Milica Tomić: Dakle ja se zovem Milica Tomić, i ja sam vizuelni umetnik, mada ovde piše slikarka ali ovaj, ovako, samo sam htela prvo da se nadovežem na ono što ste vi rekli... da, iz Beograda. Pa ne mogu da kažem da sam samo iz Beograda ali da kažemo da sam, ovaj, znači vezano za... kako bi to telo znači funkcionisalo takođe na regionalnom nivou. Ja mislim, vi ste sasvim u pravu da je prva stvar mislim od koje treba da se krene znači na nacionalnom nivou mislim ali ono što je nemoguće, zapravo ono što onemogućava da se ta vrsta rada znači obavi na nacionalnom nivou, to je upravo nepostojanje znači regionalnog tela. Jer upravo vam on omogućava da dobijete sliku o tome šta ste uradili i kako se time bavite. Ono sad na šta bi se nadovezala, na vaš iskaz je ovako, ja sad moram samo ukratko da kažem, jedan projekat sa kojim se bavim sa grupom umetnika i teoretičara od 2002. godine koji se zove Politika sećanja, a ta grupa se zove *Spomenik*, znači mi smo pošli od jedne vrlo kako da kažem lokalne stvari, a to je bio jedan konkurs za spomenik koji je grad Beograd raspisao, a taj spomenik se odnosio na nešto vrlo simptomatično. Dakle to se dogodilo, taj konkurs je raspisan znači posle 2000. godine, 2002. godine i on je glasio ovako: "Spomenik palim borbama i žrtvama ratova od 1990 do 1999. godine uključujući NATO bombardovanje na teritoriji eks-Jugoslavije". Ovakav kako da kažem korpus politika i problema koji se javljaju u ovakvom jednom raspisu i pogotovo što je prvi put država

prozvala umetnike da participiraju u političkom problemu, znači da odgovore na raspis tog konkursa, znači grupa koja se na početku sastojala od 50 teoretičara, arhitekata i umetnika se svela danas na jednu manju grupu gde je otprilike osam do deset ljudi uključeno i čija je kako da kažem, prvo što je bilo, mi smo sad celu tu genezu... mislim da preskočim to, uglavnom naš osnovni zaključak je bio da je pre svega taj spomenik jeste razgovor. Znači on ne može da postoji u nekom fizičkom, kako da kažem obliku u tom smislu i mi smo počeli zapravo vrlo ozbiljno da odgovaramo na taj konkurs. I da gradimo, da u polju umetnosti produkujemo prostor u kome je taj razgovor moguć. Znači taj razgovor znači podrazumeva i inicijatore tog konkursa, a to podrazumeva znači, pošto su inicijatori tog konkursa invalidi rata, veterani rata, porodice nastradalih, tako se zovu, i unesrećenih, to je znači NOT to je jedna NGO organizacija, čija su deca stradala, bila mobilisana i 1999. godine ovaj, poginula, znači razgovarati sa njima, mislim mi smo krenuli kako da kažem celu tu produkciju prostora za mogućnost razgovora, onda smo razgovarali naravno među sobom i produkovali publikacije, transkripte tog razgovora koje je onda u stvari na izložbama savremene umetnosti funkcionisalo kao distributivni spomenik ili distributivni objekat, znači u rukama posmatrača ostao je deo razgovora. E sad, taj razgovor se naravno proširuje na one koji dozvoljavaju ili koji raspisuju konkurs, na državu i tako dalje. I sad, kako da kažem, to je nešto od čega se kreće od problema koji je postavljen od celog tog korpusa, politika... i ono što je zanimljivo, zanimljivo je da se spomenik danas gradi. Da s jedne strane veterani rata, invalidi rata nisu prisutni u javnosti međutim politika koju oni zastupaju, da kažemo je prisutna u našoj državnoj politici, znači to je glas koji se ne čuje, kako da kažem javno i zvanično, a postoji, ugrađen je u politiku ove, ove... i za nas je ta gradnja spomenika onda podrazumeva, znači takođe sad razgovor na regionalnom nivou o tom problemu. Znači svi koji su deo kako da kažem... i u suštini taj spomenik mislim može da funkcioniše onog trenutka takođe kada oni, kako da kažem bliski sa žrtvama genocida, sad mislim sa svim iz celog regiona dok se ne produkuje taj prostor u kome svi mogu zaista da participiraju i da kažu nešto u vezi toga. Kako da kažem mi smo to i počeli upravo jer smo se vrlo kritički u nekom smislu odnosili na projekat pomirenja, krivice i pomirenja, jer smo mislili da postoji, da kako da kažem ta platforma koja omogućava da se dogodi taj razgovor jednostavno nije otvorena, nije otvorena za diskusiju. I sad hoću samo nešto brzo, što je jako vezano za ovo. U Beogradu je znači pre tri dana se otvorila jedna izložba koja se zove *Odstupanje* i na njoj su radili mladi kustosi, to je sad povodom toga kako mladi i saradnja i tako dalje, mladi kustosi koji su izlagali i hteli da izlože u stvari mladu scenu prištinsku, mlade savremene umetnosti. Šta se dogodilo? Jako dugo su sarađivali, jako dugo su radili na tom nivou uopšte nije bilo problema. Obe strane su na neki način pokušale upravo da ne uđu u taj prostor politike, znači da zaobiđu uopšte, kako da kažem političku, ne samo tematiku, to ima ali sve što se tiče traume da kažemo, sve što bi bilo traumatično za obe strane nego da naprave izložbu mladih gde će se prikazati mlada scena i tako dalje. U Novom Sadu je otvorena ta izložba, u Beogradu je dočeka, mislim nije uspela da se otvori, policija je zatvorila jer je grupa *Obraz* i tako dalje, ne znam sad je tu bio ceo niz organizacija, mislim učinili su tako da je policija zahtevala da se izložba zatvori. Znači i pored volje za komunikacijom i pokušaja da se prenebregnu kako da kažem nemoguće jer pre svega postoji i dalje državna politika koja blokira s jedne strane, a s druge strane ti problemi su i dalje mislim na snazi, ne samo u sećanju nego i u realnosti. A ja se samo pitam da li bi ta izložba drugačije funkcionisala da je bila politički jasno determinisana.

Mirsad Tokača: Vjerovatno ne bi. Otvorili ste jedno interesantno pitanje i mislim da ono, problem memorijala i sjećanja je vrlo važan, čisto da vam nabacim nešto što smo mi otkrili tokom rada na ljudskim gubicima. Putujući na sve strane našli smo puno raznih memorijala. Od običnih ploča do nečega što se zove jedna brutalna agresija na mladu generaciju. Pa imate ovako, školu, pa unutar dvorišta jedan spomenik, pa onda imate crkvu. Ili džamiju, nema veze kombinacije su razne. Ali ono što je mene mnogo više brinulo da zapravo o svom tim ogromnom broju memorijala raznih i spomenika koji su podizani ne postoji nikakva kritika. Estetska, znate... nikad nisam pročitao ni jedan

tekst koji će dati bilo kakvu vrstu osvrta na to što je podignuto. A podizano je svašta. Bukvalno sve i svašta je podizano i kad vi sad putujete Bosnom, vi imate klasičan rat tim memorijalima. Potpuno. Kad čitate poruke koje oni nose i tako dalje i zapravo slavi se zločin. Mene to strašno zabrinjava i mislim da je to nešto što ste sada pokrenuli izuzetno važno, da potpuno izostaje ono što je dijalog unutar profesija, unutar dakle faha, ljudi koji se u to razumiju ali uopće bilo kakva vrsta dijaloga o tome šta nastaje i kad nastaje i kako nastaje. I pod kojim okolnostima jer se diže kako se ono kaže kad kome padne na pamet i gdje mu padne na pamet. Sjećam se čak i sukoba, dođu ljudi s pločom da je postave i policija dođe da interveniše znate, a onda sa tim koji hoće da postave ploču dođe još grupa političara, znate i onda je potpuni sukob toga i jedno tri, četiri situacije smo imali u kojima je incident bio na granici ovaj, zbog postavljanja različitih spomenika. Hvala.

Srđan Dvornik: Srđan Dvornik, Hrvatski helsinški odbor iz Zagreba. Ja bih se držao pristupa koji predlažem i drugima ali kako ko bude želio prihvatiti da se ne damo, Mirsad će mi oprostiti ovu riječ ali nije ništa loše, niti ja loše mislim, da se ne damo navesti na određenu vrstu diskusije prijedlogom rješenja za koje nije još niti formuliran problem, a to je utvrđivanje istine i šta god bilo. Mi svi znamo da je našoj briljantnoj i zadivljujućoj domaćici ovde, to jest Nataši Kandić, ta tema jako mila i da ona uvijek pokušava da dobije mišljenja raznih ljudi o takvoj ideji ali pokušajmo slijediti ipak neku logiku da rješenje dođe kao odgovor na problem, a da ne pokušavamo tražiti opravdanje za rešenje kao polaznu točku. Tako da bih se ja vratio na dno toga, a to je znači na najelementarniju razinu utvrđivanja i shvatanja istine, a to bi bile činjenice. Kao jedan ovako usputni motiv spomenuo bih ono što je Jelko Kacin već bio spomenuo i u uvodnom izlaganju, a što u sredini iz koje dolazim je sad konjunktura tema ovih dana. To je ne čini važnom samo po sebi ali je indikativna, a to je da sada jednom dok nismo uopšte riješili, vidjeli ste Hrvatska nije niti kao nešto da je počela raditi na ovom poslu koji je na ovako fascinantna način uradio da je centar koji vodi Mirsad Tokača, dakle dok nismo još ni pipnuli u ovakvo utvrđivanje žrtava rata u Hrvatskoj od 1991. godine do 1995. godine i posle dok nismo utvrdili od kad do kad je trajao rat imamo odjedanput silan porast interesa i to potpuno utemeljenog za masovno ubijanje koje je počinjeno na primer po završetku Drugog svjetskog rata što samo pokazuje, kako se na engleskom kaže *mess*, zbrka, kaos i sve to se ostavlja kada se taj posao obavlja krećući baš sa dna, od ovoga, a to je da se utvrdi šta se kome dogodilo, pa onda ko je to učinio, pa onda kako je to bilo moguće i tako dalje. Ako se sada operira brojkama koje mogu ići do 200.000 ljudi. Odmah sam, to mi je bila prva asocijacija kada je Mirsad u svom izlaganju spomenuo igre brojkama, pa je jedna od njih bila 200.000 ljudi ubijenih u Bosni i Hercegovini. S tom brojkom i kao ranije brojkom ubijenih u Jasenovcu, mi ne znamo šta da počnemo što još nije ni *I* od istine. Prva pretpostavka, to je utvrđivanje što se zapravo dogodilo, kojim ljudima, pa eto i u kojem broju, to je naprosto nezaobilazno. To je nulta točka, bez toga dalje ne ide. E sad, ja ne govorim o tom poslu utvrđivanja nego govorim o stvaranju nekog podržavajućeg okruženja ili povoljne klime da se takav posao uradi. I tu imamo nešto što bih ucrtao samo u dvije reči jer ponavljam svatko od nas je rekao i čuo stotine puta, a to je da kod nas istina dolazi prije činjenica, kod nas vrednovanje dolazi prije objektivnog utvrđivanja šta se to vrednuje, da kod nas kolektivni odnos dolazi prije bilo kakvog individualnog stava, činjenica i tako dalje. To znači mi imamo već odgovarajuće kolektivne, nacionalne i kakve se god hoće istine recimo o ovim najnedavnijim ratovima, poslednjima, a bilo bi lijepo kad bi bili i zadnji, imamo istine i prije utvrđivanja činjenica. Imamo odnosno prema zločincima i zločinima, zapravo više prema zločincima ili herojima, kako ih se postavi i tako dalje, a da nije utvrđeno u čemu je zločin, koga je on pogodio, koja je njegova žrtva. Ako nema žrtve nema ni zločina normalno. Znači koncentriranje na istinu u ovom njezinom polaznom izdanju, a to je utvrđivanje činjenica nije samo logički jedna nužna stvar, to ima zapravo subverzivno značenje, to preokreće paradigmu koja sada dominira, a to je da svi sve znaju, a niko ne mora po imenu, prezimenu, mjestu, datumu znati ni za jedan zločin, ni za jednu žrtvu. Ali svi sve znaju. Kad je Devid Rif (David Rieff) u jesen 1994. godine pisao za *New Yorker* o ratu u Bosni onda je u uvodnim pasusima onako, to ponekad

je zgodno sjetiti se, autsajderi gledaju koji nisu ni cinični, ni nezainteresirani, u jednom od uvodnih pasusa je spomenuo, kao jedna od interesantnih okolnosti koji dolazi izveštavati u ovaj dio svijeta, zvali ga Balkan, post-jugoslovenski prostor ili bilo kako jest to da će vam svatko dati veoma upečatljiv, uvjerljiv i očigledno ozbiljno shvaćen opis i objašnjenja nečega što se dogodilo recimo 200 do 600 godina, znamo svi zašto 600 ali ćete jako teško na objektivno prorađen način dobiti obavijest o tome šta se dogodilo jučer. Dakle vraćanje u ovo da se utvrde zločini i žrtve, to naprosto ide zajedno, je urgentno i prvenstvena stvar, najvažnija stvar koja zapravo sada može biti urađena. Na kakav će to odjek naići, kakvu će to klimu okruženja upasti, koliko će to biti teško ili lako, pre svega da se vidi posao, sad smo vidjeli jedan ovako uzor, primjerak, da se vidi posao urađen za Bosnu i Hercegovinu. To nije tako banalna stvar. Meni je ovo uvjerljivo kad se kaže to neće postati *prime time news* i neće postati sadržaj za naslovne stranice novina. Ali neće biti ni jako daleko od toga. Osim toga, podsjetio bih, preokreti su se neki događali ne onda kad govorim iz hrvatske perspektive jer eto, nju više poznam, ne onda kada je *Feral tribjun* ili *Arkzin* ili ako je neko od ovih koji su bili nerežimske publikacije pisao o tome da su počinjeni ratni zločini i sa hrvatske strane i tako dalje nego kad su se senzacionalisti iz *Globusa* i *Nacionala* toga dohvatili. Zašto? Zato jer taj medijski prosede traži stalno neko razvijanje tabua ili neke senzacije i tako dalje i onda je njima recimo bilo interesantno da za vladajući režim tada, pronađu nekakav prljavi veš. I u svakom slučaju utvrđivanje stvarnih činjenica je toliko odudaralo od onoga što je dominiralo i što dominira kao odnos prema tim stvarima, tim događajima, da mislim da nije promašen i izgubljen posao i da će naići na odjek. Ali je važno ovo, da se ima potpuno pokriće jer je to samo po sebi veoma neobično, jedna mala senzacija. Hvala.

Mirsad Tokača: Ja ne želim da oponiram Bori jer je rekao da ova tema nije baš dobrodošla, samo želim da podelim s vama moje iskustvo s medijima. Moje iskustvo s medijima je potpuno pozitivno, način kroz koji su mediji pratili ono što smo mi radili kroz istraživanje je sjajan primjer kako može dobro da se radi, ali to nije zavisilo samo od njih. Mi da nismo razvili tu strategiju i radili zajedno s njima na tome kontrolisali određeno vrijeme i oni nisu mogli zaobići tu činjenicu. da je moje iskustvo, dakle i iskustvo ljudi u Istraživačkom centru potpuno pozitivno. Dakle ja mislim da još uvijek se može držati medijska pažnja nad ovim pitanjem, pitanje je samo kako će to biti rađeno. Dakle mislim da su i mediji sada već prepoznali važnost nezavisnog bavljenja ovim problemom, politiziranog bavljenja ovim problemom. Ja moram da vam kažem, potpuno pozitivno. Čak i kroz to vrijeme koje smo proveli zajedno s njima čini mi se da smo se sve više razumjevali iako je nerazumjevanja na početku možda bilo. Dakle ja ne mislim da mediji nisu još zainteresovani za ovo, bez obzira bili privatni ili ono što se zove javnim medijima, mada se slažem sa onim, imamo ignoranciju, možemo kreirati vlastiti medij, to bi bio dobar povod. A iza, bila je mlada dama koja se sad sakrila negdje ili izašla, javila se za riječ, onda je bilo ovdje... pa ćemo ići na Crnu Goru.

Dinko Gruhonjić: Dinko Gruhonjić, novinar iz Novog Sada. Pa ja bih se isto nadovezao na ovo što je gospodin Tokača započeo. Dakle ja se ne slažem kao novinar sa tezom da su mediji toliko komercijalizovani da prosto nemaju obavezu da emituju bilo šta drugo sem komercijalnih sadržaja i jedan od zaključaka naše priče o Sarajevu zapravo jeste bila inicijativa da se pre svega javni servisi targetiraju i da oni budu zapravo kako bi se reklo, predmet naše pažnje, predmet pažnje civilnog sektora da kako god su radikali skupili, ne znam ni ja koliko, milion potpisa da bismo gledali ovu bruku od suđenja Šešelju, je li što ide i u *prime time-u* i van *prime time-a*, a i kad god treba na Drugom programu televizije i vrlo je gledano mogu vam reći. Dobro sad ko zbog čega gledao, to je polemika u koju možemo da ulazimo ili ne ulazimo ali nije ni važno. Isto tako vrlo su bile gledane emisije na RTS-u kad se pripremalo izručenje Slobodana Miloševića, kad su pod navodnicima "otkrivene" masovne grobnice u Batajnici za koje se znalo ali su za potrebe tog trenutka lansirane i to su bili vrlo gledani *prime time* sati. Isto tako kada je bio emitovan film spektakularni o *Škorpionima* dakle koji su ubili šestoricu Bošnjaka, još usput to, je li, i snimili, isto je bilo vrlo gledano i naišlo je na zgražavanje

srbijske javnosti. Ono što bih još skrenuo pažnju, što može biti isto jedan od recepata jeste činjenica da u našim medijima, iako su ovi naši ratovi bili toliko brutalni da je teško naći pozitivne primere, recimo prošle godine je isto Radio televizija Srbije snimila dokumentarni film koji se zove *Srđo*. Ja ne znam da li ste ga gledali, koji govori o Srđanu Aleksiću, mladiću iz Trebinja koji je stradao u rodnom gradu 10 metara od policijske stanice tako što su ga monstrumi zatukli kundacima jer je branio svog komšiju Bošnjaka Alena Glavovića. Naravno RTS je taj film snimio, ne treba to posebno objašnjavati, zato što je presuda Međunarodnog suda pravde u Hagu bila takva kakva je bila ali je činjenica da je taj film na zahtjev gledalaca bio repriziran pet puta. I to nije bila farsa, to je zaista bilo tako. Taj film je izazvao empatiju u čitavom regionu. Dakle hoću da kažem da i takvi primeri mogu da pomognu u ovaj, na neki način da se rane zaleče na jedan mekši pristup. Ono što mene strašno pogađa kad je izveštavanje medija u regionu u pitanju jeste činjenica da su kod nas glavni junaci zapravo ratni zločinci i da u medijima apsolutno ne možete da nađete svedočenja žrtava. Dakle ovo što smo imali prilike da vidimo kad je u pitanju Peru i kad je u pitanju Južna Afrika zapravo jeste pravi metod i onda se opet vraćam na početak naše priče, upravo to je po mom mišljenju, ceneći uticaj javnih servisa, ja sad ne znam kako stoje stvari u Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj, pretpostavljam vrlo slično, RTS je i dan danas najgledanija televizija u Srbiji, njihov uticaj je enorman i ja sam siguran da oni imaju obavezu da prenose ta suđenja, ne da prenose suđenja Šešelju da bi Šešelja promovisali nego da bi upravo se odužili žrtvama jer je ta televizija debelo zaslužna na kraju krajeva zašto te žrtve uopšte postoje. Eto toliko, hvala.

Mirsad Tokača: Hvala. Dakle pošto se dama koje je tražila riječ vratila, samo da se skine, dobro pričekaćemo s uživanjem. Izvolite imate sad riječ.

Petra Puvača: Pardon, Petra Puvača iz Foruma mladih SDP grada Zagreba. Htjela sam pitati pošto ova radionica ima naslov *Stvaranje pozitivne klime za utvrđivanje istine i spriječavanje ponavljanja ratnih zločina* zašto mi ne razgovaramo o tome? Razgovor je krenuo o nekakvom tijelu i raspravljalo se samo o formi tog tijela, a ne o sadržaju tog tijela što je puno bitnije. Mislim svi ovdje smo proživjeli i suočili se sa tim ratnim zločinima, ja sam doduše mlada, imam 21 godinu ali ja se sećam kad je išla snimka Vukovara i vukovarske povorke kada su ljudi bježali. Meni su prijatelji, susjedi sa kojima sam odrasla, sa kojima je moja majka odrasla sa zadnjim brodom pobjegla iz Dubrovnika. Moj stric koji trenutno živi u Republici Srpskoj bio je regrutiran i pucao na mog tetka koji živi u Zagrebu koji je isto tako pucao na njega. Svi mi ovde smo suočeni sa ratnim zločinima na ovaj ili onaj način i mi smo svjesni što je rat i što je on donio. Mi bismo ovdje, po nekakvom mom mišljenju, a sad ja uvažavam da to nije mišljenje većine, mi bi trebalo donjet nekakav program, ovdje nekakve smjernice, nekakve nacрте kako ćemo mi onda svako, kad se vratimo svojoj kući, ja u Zagreb, Sarajevo, u Bosnu ili Beograd gdje već, kako ćemo mi onda krenuti sa nekakvim nacionalnim programom obrazovanja i tu mislim da bi bio dobar početak da se krene sa mladima zato što ipak ako ikako mlade pustimo da ih odgoje i zadoje, i da slušaju Tompsona koji kaže zapaliću dva, tri srpska sela i da svi polude kao to, mislim da nemamo ništa, tu sad od prepričavanja kako je ko doživio rat, nema. Mislim priče o toga da bi se trebale izdavati nekakve novine ili imati vlastiti televizijski kanal, opet ništa od toga jer taj kanal će gledat ljudi koji to žele gledati, a to su ljudi koji su već ovdje i koji su se s tim suočili. Mi bi trebali donijet sad tu nekakve smjernice kako ćemo mi koji smo se suočili pomoći drugim ljudima da suoče. Jer mislim samo od pričanja i ponavljanja u ratnih zločinaca i heroja i generala i suđenja koja treba, ovoga, završit u Hagu, a umro je prije, i koji je završio u Hagu, pa je umro tamo ili koji još nije došao u Hag, mislim to nema smisla. Mi ovdje to sve znamo, mi samo trebamo naći način kako ćemo to prenijeti i kako ćemo pomoći ljudima da se suoče s tim. Vrtjeti stalno jedno isto među ljudima koji to znaju nema smisla. Svi smo ovde...

Mirsad Tokača: A šta znaju?

Petra Puvača: Molim?

Mirsad Tokača: A šta znaju? Jel' vi zaista vjerujete da vi u Hrvatskoj znate sve što treba da znate?

Petra Puvača: Ne, ja vjerujem da ja to znam.

Mirsad Tokača: Pa u tome i jest problem, što mi ne želimo da samo vi to znate.

Petra Puvača: E, pa da ali mi ne radimo ništa na tom pitanju, mi smo sad ovde prepričavali kako smo mi to doživjeli, nismo u ovo vrijeme koje je tu sad prošlo donijeli niti jedan konkretan prijedlog kako da mi koji smo to prošli, kako da mi pomognemo ljudima da se suoče. Mi tu samo prepričavamo nekakve događaje. Tu nema ni jedan konkretan prijedlog kao sada vi kada se vratite dogovorićemo se. Znači bitno nam je da se ti i ti ljudi suoče sa ti i tim stvarima na taj i taj način, to nam fali. Mi smo ovdje taj dio prošli ali nam sada fali da se mi ovde dogovorimo pošto je ovo ipak regionalno, kada se svi vratimo svojoj kući, pošto smo zaključili da treba početi od nacionalnog da bi onda regionalno moglo funkcionirati, kako da to prenesemo kada se vratimo.

Mirsad Tokača: Dobro. Šeki, Šeki izvoli. Samo nemojte, nećemo onda nigde stići, nećemo nigdje stići. Šeki se javio za riječ, pa ćemo onda...

Šeki Radončić: Strasti su se uzburkale. Ja bih da smirim malo atmosferu, da preuzme starac komandu. A ovako, ja bih volio više da se vratimo na temu, dakle *Stvaranje pozitivne klime za utvrđivanje i kazivanje činjenica o ratnim zločinima*. Pošto je većina nas ovde novinara, pretežno smo novinari, mi znamo da su u stvaranju klime, ratne klime i ratnih zločina najviše učestvovali novinari i dakle ja mislim da bi sad uloga novinara morala biti makar proporcionalna onoj ulozi kada smo širili rat, kada smo širili vjersku, nacionalnu i svaku drugu netrpeljivost i mislim da je u regionu, Dinko mi je sad tu pomogao, počele su stvari da idu na bolje. Recimo taj film o Aleksiću, to već mi smo došli u poziciju da naši javni servisi, državni mediji, pokušavaju isticati plemenitost pripadnika svog tako da kažem naroda tokom prošlog rata. Ne zaboravimo, Aleksić je bio najveći neprijatelj srpskog naroda 1993. godine kada je ubijen. Danas već će se napraviti spomenik, već će dobiti svoju ulicu. Imamo sličan primjer, ja sam radio film *Karneval* o deportaciji bosanskohercegovačkih izbeglica iz Crne Gore i u filmu je kao svedok učestvovao policajac Slobodan Pejović. Ja vam moram reći, državna televizija Crne Gore još neće taj film da prikaže, on je u bunkeru, međutim mi smo kao *Monitor* i *Vijesti* uspjeli da objavimo DVD i da ga poklonimo svojim čitaocima ali već Crnom Gorom ide taj svijetli primer Slobodana Pejovića kao čovjeka koji je držao do crnogorskog čojstva i junaštva odnosno čovjeka koji je pokazao drugo lice Crne Gore. I ja bih volio kada bi novinari nastavili tim putem iako naravno pripadam onim novinarima koji ne zaboravljaju. I koji pokušava da sve što je u mojoj moći da zapiše, sad nisam siguran da je to više popularno štivo tako da kažem za široke narodne mase, međutim postoje stručni časopisi, postoje možemo reći dokumentarni filmovi i tako gdje se sve to može iskazati i pokazati. Još bih samo na kraju rekao oko stvaranja regionalnih tijela. Mene je novinar *Deutsche Welle* pitao, kaže zašto vlasti Bosne i Hercegovine ne vrše pritisak na crnogorske vlasti da se napokon osude policajci koji su učestvovali u tom zločinu? Kaže, vaš komentar. Ja kažem oni su u pravu, to je prije svega posao Crne Gore, crnogorskog obraza, crnogorskog čojstva i pre svega crnogorskog pravosuđa. Međutim zašto je nama opet potrebna regionalna saradnja i regionalno razumjevanje? Ne možemo mi, recimo u Crnoj Gori napraviti klimu, stvaranja pozitivne klime za utvrđivanje i kazivanje o ratnim zločinima ako nam je komšija na pozicijama iz 1992. godine ili ako nam je agresor na pozicijama iz 1992. godine i zato mislim da bi stvarno bilo nešto na tom planu napraviti. Ja podržavam inicijativu, ideju, ne znam u kojoj je to fazi da napravimo jedno regionalno tijelo koje će verovatno,

kao i sve što se u životu napravi u startu ići dosta klimavo ali kako mu se bude vrijeme mjenjalo, išlo, mislim da od toga može biti nešto. Hvala.

Mirsad Tokača: Samo jedno malo pojašnjenje. Možda sam ja u svom uvodu bio previše izričit. Mi već imamo regionalni pristup, da se mi razumijemo. Mi već radimo, evo tri, četiri godine zajedno, makar ako ne ova tri centra, više od tri centra sigurno. Tu su se pridružili ljudi iz Osijeka, tu su se pridružili ljudi iz drugih krajeva. Dakle mi imamo na ovom nivou nekom, ajmo reći civilnog društva ili nevladinih nekoliko organizacija tu vrstu saradnje, pa zar i ovo nije to? Zar ova tri foruma velika koja smo imali u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu uz sve ove regionalne konsultacije, pa i to je način kako mi razvijamo te mehanizme. Dakle mi sebe nismo ničim opteretili, mi smo ušli u cijelu ovu priču da bismo zapravo dobili što više inputa, evo Dvornik je rekao možda nešto postati. Mi isto tako nemamo čistu ideju kako to treba da se zove i zato ovo zovemo neko regionalno tijelo. Ali mi vjerujte, govorim naša iskustva, da smo jedni od drugih strašno puno naučili. Mi od ljudi ovdje u Beogradu, u Zagrebu, oni od nas i tako dalje. Mnoge stvari ne bi bile moguće bez našeg međusobnog utjecaja. Kad to kažem Šeki, možda sam blizu jedne ideje koju vam evo, ti si mi je sada na neki način dao. Ja ne vidim razlog zašto se takva vrsta regionalne saradnje ne bi razvila na nivou ovo, udruženja novinara? Zašto je ona ne bi razvila? Ona apsolutno može ići svojim tokom. E, a pazi, ako ne možemo na nivou udruženja novinara, a onda može na nivou pojedinaca novinara koji su spremni da te stvari drže otvorenim. Ja uopće ne vidim... dakle ako nisu sposobna sadašnja udruženja novinara da savladaju neke svoje pozicije i tako dalje, ja vidim, zaista vidim puno ljudi koji na tom individualnom nivou mogu sami da funkcionišu. Pazite, ja sam bio potpuno sam kad sam počeo projekat, apsolutno sam. Nikoga. Danas imam strašno puno ljudi oko sebe, vidim ih na svim prezenatcijama da dijele sa mnom taj pristup, ovo o čemu je on govorio, tih neupitnih fakata, toga što više niko neće moći dovesti... Znate, ja mislim da postoje novinari, siguran sam u to apsolutno koji bi, samo je potrebna neka inicijalna kapisla da se nađu, da naprave neko svoje, hajmo reći, ne znam ni ja kako neko tijelo kroz koje bi oni radili. To uopće ne isključuje ono o čemu smo mi govorili. Evo, dakle pričali smo u hodnicima ovdje... vjerujte, sledeći forum da održimo u Podgorici će moći dati jedan novi zamah stvaranju i kreiranju te klime u Crnoj Gori o kojoj sada Šeki govori. Da se iz bunkera izvadi taj film i može biti jedna vrsta pritiska i tako dalje. Dakle mi nismo zamislili kao nikavu ekskluzivnost ova tri grada. Dakle mislim da ovo što mi pričamo, što govorimo, može imati uticaja na druge sredine i to je već jedan efekat, to je već jedan efekat, bilo neko tijelo sutra ili ne bilo. Mi se nismo time opteretili vjerujte, apsolutno se nismo opteretili. Mi govorimo o nekom tijelu, kako će se zvati nije to sad bitno. Hoćemo vaše inpute. Dakle Šeki, ne vidim razloga da se udruženja ne povežu, da ne počnu raditi, potpuno samostalno i da vide svoju ulogu, da definišu zadatke. Ja ne mogu definisat zadatke ni jednog udruženja i nemoguće, i ne treba to raditi. Ali oni treba da vide svoju poziciju kako da oni utiču na stvaranje ove klime jer su oni zaista snažni. Evo, Saša, izvinjavam se. Bio je Saša prije, izvinjavam se. Saša reci.

Saša Madacki: Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu. Moje pitanje, znači vezano za ovo regionalno tijelo prvo znači ako ga pravimo, namijenjeno je nekim generacijama koje dolaze i generaciji koja sada ovo živi. **A problem je da to tijelo neće moći ništa napraviti ako ne zavirimo u naše obrazovne programe odnosno čime danas učimo, čemu učimo i čime trujemo našu današnju djecu.** Soroš fondacija u Bosni i Hercegovini objavila je znači analizu udžbenika takozvane nacionalne grupe predmeta, znači jezik, književnost, istorija, geografija i tako dalje i tu su još uvijek vidljive stravične stvari iako su to udžbenici štampani 2004, 2005 i 2006. godine. Tako je recimo bila jedna stravična stvar devedesetih godina kada su je li euforični pedagozi pisali stravične udžbenike, pa su nastavnici posle otimali djeci te knjige pa flomasterima zacrnjavali nepoželjni deo teksta, pa su djeca čitala prema suncu šta to piše ispod, šta je to ta nepoželjna istina jel. Tako da smo sad napravili već medvedu uslugu. Znači to istraživanje je već obavljeno u Bosni i Hercegovini, ja predlažem da i vi

pogledate u svojim državama, malo da zavirite u udžbenike. Zapravo samo eliminacija takvih sadržaja može otvoriti vrata nekom regionalnom tijelu koje će se zaista baviti promocijom istine, utvrđivanjem činjenica. Znači eliminisanje neistina iz tih udžbenika možda je jedna od primarnih stvari. Druga stvar je da već imamo pozitivne primere kao što je uvođenje predmeta Ljudska prava i demokratija u naše srednje škole. Međutim ja se bojim da se taj predmet predaje kao nekadašnji marksizam i radničko samoupravljanje, dakle dete napamet nauči nekih 12 prava, a posle to ispriča i dobije dvojku, trojku ili četvorku, pa sve to zaboravi, pa izbode nožem drugo dijete u tramvaju u Sarajevu pre tri dana, jel'. Tako da imamo očitu stvar. Treba dakle raditi sa nastavnicima da ljudska prava nisu dvosemestralni predmet koji se uči napamet nego da je to zapravo kultura. Kao što se nekad predavalo domaćinstvo. Ja sam to imao pa nas je tjerala da pravimo pite na nastavi, pa bar naučiš kako ćeš krompir skuhat. Mislim da je to bitno. Znači pravilo da se radi puno sa nastavnicima koji rade znači u prosveti, predaju ljudska prava i demokratiju i revizija postojećih udžbenika, pa ne biste vjerovali čak i šta je u udžbenicima o umjetnosti pisalo. Tako da to bi recimo nama moglo otvoriti zaista vrata za, da za tu regionalnu stvar zaista nešto i napravimo. Jer ako odgojimo male fašiste džaba nama 15 tijela. Hvala.

Mirsad Tokača: Hvala. Izvolite. Predstavite se zbog zapisnika.

Eugen Jakovčić: Oprostite, Eugen Jakovčić, novinar iz Splita. Pa ja na neki način sa ovom temom smo opet otišli negdje malo dalje. Ja sam bio sudionik ovog našeg susreta u Sarajevu kada su bili novinari, tu ima nekih kolega, nekih nema i zapravo Mirsad je... ja upravo pripadam onom segmentu novinara u Hrvatskoj koji stvaraju nekakvu alternativnu mrežu, ne alternativnu po sadržaju nego alternativnu zapravo čisto iz nemogućnosti jer zapravo vidimo da takozvani *main stream* mediji ne odgovaraju. Oni naprosto imaju neku svoju viziju stvarnosti i ne daju odgovore one naše realnosti u kojoj živimo. Mi smo sada u Hrvatskoj suočeni sa vrlo čudnim procesima u tom smislu tako da zapravo, naprosto se neriješene stvari kaleme jedna na drugu i sve to jako izgleda čudno i ja sam za razliku od vas vrlo, vrlo ovaj, nemam, uopće ne vidim tu nikakvog optimizma. Slažem se tu s kolegama iz Medija centra iz Sarajeva koji takođe verovatno analiziraju tu sliku malo globalniju, naprosto ta medijska slika je toliko šizofrena i toliko žuta i toliko loša da je to naprosto nevjerovatno. Mi smo negdje u Sarajevu čini mi se želeli staviti težinu na javni servis. Naprosto imamo mehanizme, imamo nekakve zakonske mehanizme pomoću kojih ipak na te nekakve servise svi plaćamo, kao pretplatnici možemo na njih utjecati i ovi novi koji su došli "foksovi" ne znam, sva ta čuda RTL-ovi i tako dalje ipak gube tu neku bitku i to je jedna pozitivna slika u toj jednoj ludoj situaciji. Ja bih također rekao nešto što je jako bitno, a to je da ipak se ne može raditi što se hoće. Ipak postoje nekakvi etički standardi i mislim da bi tu neka udruženja, pa i ovakvi forumi trebali utjecati, a to je da bez obzira što su oni vlasnici, privatni vlasnici medija, bilo televizijskih, bilo pisanih da naprosto oni baš ne mogu raditi što ih je volja, da postoje nekakvi etički standardi i da postoje nekakvi mehanizmi. Što se tiče udruženja novinara tu sam vrlo pesimističan, ja sam onako malo i... na našem susretu u Sarajevu je bio i predsjednik odnosno tada potpredsjednik, a danas predsjednik Novinarskog društva Hrvatske, kolega Duka, pa sam ja nekako u nekoj našoj raspravi prenio stvar na njega, naime to je udruženje jako loše i jako slabo radi i mi smo tu jako razjedinjeni...

Mirsad Tokača: Napravite novo.

Eugen Jakovčić: A mislim to je ovaj, mislim to... mi smo naprosto suočeni sa onom, svakim danom su ti procesi jako čudni, a mislim da je negde u suštini ako ćemo malo filozofirati zapravo i davati nekakve svoje analize da je na neki način ipak problem u nečemu šta, mislim da je kolega Ivančić u "Feralu" prije koji tjedan jako ljepo upozorio, a to je da u ovom momentu odgovorni urednici na Hrvatskoj televiziji su zapravo ljudi iz devedesetih, zapravo ljudi koji su prenosili mržnju. I vi zaista od tih ljudi ne možete očekivati da mjenjaju diskurs i da mjenjaju svoj pogled. Prema tome, to je, to je,

ne znam, tu bi se nastavio mladoj kolegici iz SDP-a pa bih rekao da oni pre svega u SDP-u, stranci od koje se puno očekivalo trebaju poraditi da shvate neke procese. Mislim da vi u SDP-u niste puno toga shvatili, pa onda kad ste došli na vlast niste ni znali kako mijenjat tu situaciju, pa ste sve te ljude koji su... molim? Ja sam politički novinar i ja točno znam kako stvari funkcioniraju i ovo nije... ovo zapravo kolegici otvaram jedan prostor jer pratim tu politiku i nekako me se stavlja u taj koš da odmah budemo jasno, kao SDP-u naklonjen novinar, pa onda zapravo vidim da tamo u toj stranci ima jako puno problema upravo s ovim stvarima i to ono gde su danas u Srbiji nekakvi alternativni krugovi ljuti na nekakve ljude koji su stvar trebali mijenjati, isto tako mi u Hrvatskoj smo ljuti na SDP jer smo očekivali da će se tu nekakve veće stvari događati. Ja sam puno toga zahvatio, ja se ispričavam ali na kraju još samo jednu stvar, a to je Mirsade oni stvarno danas, ja sam kao novinar bio fasciniran vašim izlaganjem i zaista su to podaci, ja ću nastojat što prije napraviti jednu emisiju da hrvatskoj javnosti iznesemo zapravo podatke o tim ratnim gubicima...

Mirsad Tokača: Ima jedna ideja, molim vas, evo kad ste kod tog i kad neko reče ima većina, nije bitno ko je većina. Ja bih vam predložio jednu stvar. Hajmo se dogovoriti da na tragu ovih dubinskih analiza uradimo jednu dubinsku analizu, jedno istraživanje o medijima i njihovoj ulozi i uticaju u ratnim dešavanjima. I da to rade recimo udruženja pod navodnicima, ne znam da li ovo... koje vi ne volite ili neko koje nastane, grupa novinara koja bi se mogla okupiti oko projekta, čak da razmišljam ako ne postoji ambijent unutar udruženja da Dokumentacioni centar i Fond za humanitarno pravo budu mjesto koordinacije i rada na tom projektu i da zbog ovoga što ste sad pomenuli s čime se ja potpuno slažem, dakle onoga što bi mogao biti lagani tihi proces lustracija u medijima da kroz to zapravo osvijetlimo ulogu tih ljudi iz devedestih, počev od *Duge*, *NIN-a*, *Politike* preko nekih bosanskih, hrvatskih medija, pa da vidimo zapravo gdje su oni sad. A tako bi mi zapravo izbili argument bilo koje vrste. Ovo što ćemo mi sada ovde konstatovati da su ti ljudi još uvijek na pozicijama neće piti puno vode ali kad mi napravimo jednu ubitačnu analizu koja će zapravo jednom snažnom faktografijom, kao za žrtve, pokazati da su to ljudi koji su do juče huškali i tako dalje, onda ćemo mi dobiti jedan sasvim drugi efekat. Za mene je stvaranje klime ne samo to što ćemo mi ovdje ljepo stvari ispričati, što je dobro da čujemo jedni druge, jel' tako, da razmijenimo, da vidimo, nego da uradimo nešto konkretno. Za mene bi ta recimo studija bila sjajna stvar. Uraditi studiju koja bi baš... evo Boro je tu...

Boro Kontić: Izvinjavam se, ja sam samo hteo reći fino je to samo što je već poprilično urađeno na tom planu, postoje knjige koje su urađene bukvalno u momentu kad se stvar dešavala. Tako podsećam na dvije knjige Marka Tompsona koje su obadve prevedene kod nas, bilo *Proizvodnja rata* ili *Kovanje rata* kako je ko prevodio, pa onda je urađeno desetak, i tako dalje. Ovo je fina ideja samo bi je trebalo nekako, kako da kažem, ispolirati pa vidjeti šta bi trebalo, da li je to uloga medija pred rat, rat, pa onda uloga medija u procesu ovoga što zovemo pomirenje i tako dalje ali mislim da bi to trebalo, nisam siguran kako, ovo je sad kao *brain storming*, pa onda možda malo razmisliti, pa onda doći do jedne preciznije je li stvari jer neke su stvari zapravo jako urađene, da ne govorim do knjige Keme Kurspahića *Prime Time Crime* koja baš govori o tome šta je urađeno u ovdašnjim medijima čak se zakačio period od 1945. pa sve do 2000. prema tome to je fino samo ga treba ispolirati.

Eučen Jakovčić: Vrlo kratko. Mislim tu se već dosta toga započelo. Cenzura između ostalih i osim što promiče ljudska prava i ovaj, što je nezavisna TV produkcija, na neki način mi smo imali prije nekoliko, prije tri godine u Beogradu sastanak nezavisnih televizijskih produkcija i upravo smo o tome govorili i tu postoje, baš u Beogradu i nezavisna produkcija Arhitel i nekoliko ljudi koji su naravno povezani tu s B92 kojeg Srbija ipak ima, Hrvatska nema tako moćnu i jaku televizijsku kuću, mislim koja je ponikla iz jednog takvog miljea s takvim jednim kadrom i ljudima koji ipak imaju svijest o tome što se događalo ali već se krenulo, čini mi se Arhitel ima dokumentarni film čini mi se *Kolegica na zadatku* tako nekako, o reporterinama RTS-a koje su išle po frontovima i zapravo podržavale

apsolutno ... Prema tome tu se puno toga napravilo, mislim da je čisto stvar da to treba skupiti na jedno mjesto...

Mirsad Tokača: Čak i sada, molim vas, nisam daleko. Boro je pomenuo neke stvari, neke autore, neke knjige. Sve to skupa treba... bojim se da su neke sjajne stvari promakle potpuno pažnji, nisu dobile odgovarajuću pažnju da mi možemo... ne vidim razlog zašto mi ne bi napravili neke tematske skupove potpuno posvećene određenoj problematici jer tad se možemo fokusirati na to. Meni je zaista žao što su neke sjajne knjige koje je Boro ovdje pomenuo, prošle, pa hajde da kažem u nekoj široj publici potpuno nezapaženo. Nisu afirmirane na odgovarajući način i ostale su u uskim krugovima ljudi koji vole da čitaju takve stvari. Dakle Boro, ako možemo da ovu ideju na neki način još malo pročistimo, da je stavimo na papir, da vidimo šta ima šta nema i onda se dogovorimo kako onda tu stvar dalje gurati. Evo, mlada dama je tražila riječ, pa ćemo onda ići. Izvini molim te, zaklonile te ove djevojke, ne, ne izvolite, samo se predstavite.

Maja Stojanović: Maja Stojanović iz Inicijative mladih za ljudska prava. Mi smo sad krenuli opet, malo smo išli široko, pa smo se sad vratili na neke konkretnije teme ali u principu ono što bih ja htela da istaknem, ja mislim da je veoma bitno i ja moram da se složim sa Petrom čini mi se iz SDP-a iz Hrvatske. Ono što ja mislim da je bitno da mi sad ovde baš pričamo o kreiranju atmosfere za stvaranje tog tela. Nekako smo previše otišli na kako se to telo zove ili kako bi ono trebalo da izgleda, to u principu jeste tema ove druge radionice. Ja bih isto volela da budem i tamo u isto vreme pa da vidim kako će to oni da osmisle, a i ono što mislim da je bitno... znači ja mislim da ona glavna pitanja na koja treba da odgovorimo u kreiranju te atmosfere, koji su ti glavni akteri koji treba da kreiraju atmosferu. Da li smo to mi ovde koji sedimo kao što je Petra rekla, mi koji znamo šta se dešava i u principu treba da radimo na tome i nekako mi se čini da smo i na onim ranijim regionalnim konsultacijama stalno išli u tu zamenu teza i menjali ciljnu grupu sa onim glavnim akterima. Sad smo opet krenuli da pričamo o medijima kao neko ko je ciljna grupa na kog treba uticati, a u principu mislim da treba da iskoristimo to prisustvo medija da vidimo kako u stvari iz unutrašnjosti, to jest sami mediji treba da, oni koji su u medijima treba da rade na tome da se stvori ta neka atmosfera. Drugo pitanje je naravno taj način na koji treba kreirati samu atmosferu. Ja mislim da taj način treba da bude posebno vezan za svaku od ovih grupa koji treba da budu akteri i mislim da treba da pričamo o tome to jest da je pravi način da kreiramo to što ste sad krenuli konkretno da pričate o tome. U stvari te, možda različite programe za svaku od tih grupa koje treba da budu uključene u sam proces. Još jedna stvar. Čini mi se da smo nekako, malopre je gospodin Dvornik rekao da ovde imamo stalno neku istinu pre činjenica. Meni se čini da možda je greška svih nas ovde, civilnog sektora, zato što mi možda dajemo neke odgovore pre nego što postavimo pitanje. Ono što jeste realna situacija je da civilni sektor danas u Srbiji mnogo više zna o suočavanju sa prošlošću nego vladin sektor i mislim da mi uvek krećemo sa davanjem tih činjenica i ono, tražimo da to vlasti u regionu prihvate. Ja mislim da glavni cilj treba da bude da mi kreiramo tu atmosferu postavljanja pitanja i znači da putem tog razvijanja nekog kritičkog promišljanja od strane ljudi koji žive u regionu navedemo vlast da daje odgovore ljudima na ta neka pitanja. Ukoliko ljudi u Srbiji, znači ovi razni, grupacije ljudi, kao što su na primer profesori u srednjim školama ako smo pričali o obrazovanju ili udruženju žrtava ili razne nevladine organizacije kao i mediji, ja mislim da mediji tu igraju veoma veliku ulogu, postavljaju pitanja o tome šta se desilo tokom devedesetih od svojih, to jest traži istinu od svojih vlada, mislim da ćemo na taj način nekako da postignemo tu atmosferu da oni moraju da nađu neki način da odgovore, pa onda možda i da se približe tome. Tako da mislim ono isto o čemu treba da pričamo je da li postoji, na koji način da mi privučemo te nacionalne vlade da se uključe u kreiranje tog nekog regionalnog tela, takođe i da li nama treba podrška, međunarodna podrška za kreiranje tog tela i na koji način da mi u stvari dobijemo tu međunarodnu podršku. Da definišemo da li su oni zainteresovani i ako ne, na koji način da ih zainteresujemo da se uključe u celu ovu priču. Hvala.

Eldin Hadžović: Eldin Hadžović, novinar magazina Dani, nezavisni magazin Dani iz Sarajeva. Ja bih htio da se ovde nadovežem na dvije stvari odnosno izrazim slaganje sa dvije stvari koje su ovdje rekli u jednom trenutku gospodin Kontić da tema medijima nije interesantna, znači tema ratnih zločina i druga stvar je stvar koju je rekao gospodin Tokača da većina medija ima taj etno-politički uklon kada piše o toj temi. Ja moram da napomenem prvo, budući da sam rođen u Srbiji i da sam rat dočekao kao desetogodišnjak evo gledajući onaj RTS, ono moram iz srca reći da je meni inače muka *Dnevnika*, mislim Kemo Kursapić je bio tu potpuno u pravu kad je svoju knjigu nazvao *Prime Time Crime* odnosno *Zločin u 19.30*, meni se i sad u to vrijeme nešto okrene u stomaku ali evo, prosječan dnevnik na bosanskoj televiziji, bilo koji će u prvih 10 minuta vjesti donijeti i priču o iskopavanju masovnih grobnica. Mislim da to nije pravi način da se uopće prati ta tema i da zbog toga upravo dolazi do zasićenja, a ne zbog toga što mediji ganjaju neku tržišnu priču jer jednostavno čovjek više nije u stanju da uhvati koliko tih masovnih grobnica je iskopano i tako dalje. E sada, dešava se još gora situacija da se ono na BHT-u koji bi trebao biti zajednički servis, često van svake pameti znači traži neki antipod. Znači ako su našli 14 Bošnjaka u jednoj, ne znam sad ćemo naći neku priču koja će nam nekako govoriti o Srbima, o Hrvatima, pa ćemo to malo pokrpiti i tako dalje, to tako izgleda. I zbog toga više ljudima, jednostavno kad pomenete bilo šta vezano za ratne zločine jednostavno je muka. Nema konzistentnih istraživačkih radova na tu temu. I druga stvar je taj etno-politički uklon. Ja imam sreću da dolazim iz magazina koji je još u ratnom periodu znači štampan i izlazi u Sarajevu, znači u ratnom periodu je otvorio priču o zločinima koje su pripadnici Armije Republike Bosne i Hercegovine tadašnje počinili nad srpskim stanovništvom u Sarajevu. To namjerno podcrtavam jer šta hoću da kažem – prošle godine smo recimo imali slučaj da jedna novina, Azra se zove, znači koja uglavnom cilja na bošnjačku žensku publiku, ta ženska kao novina iako mi se taj termin sam po sebi gadi, dakle donijeli su razgovor sa Naserom Orićem, znači podsjećam, osuđenim ratnim zločincem u kojem smo saznali da on voli Vichy kremice, da voli odijela, da farba kosu kad ne ide u Hag i tako te priče, pa sam se tada baš pitao šta bi bilo da neka ono, da neka srbijanska televizija ili RTS ili, ili bilo ko, neki medij koji ima predominantnu srpsku populaciju ili hrvatsku za ciljnu grupu, da je objavio, ne znam, ono priču o Gotovininoj ili Šešeljevoj toaleti, da ne govorimo o osuđenim zločincima. Šta hoću da kažem? Da na osnovu toga imamo zapravo podijeljenu medijsku scenu u Bosni i Hercegovini kao što je i društvo podijeljeno i onda tri različita dijela, na tri različite istine. Vi imate slučaj da 1. aprila u Biljeljini se okupe ljudi da naprave pomen žrtvama koje su Arkanove i ostale snage ono ubijale tih dana, a da istovremeno se ta povorka sudari sa drugom koja u centru grada, znači na gradskom spomeniku, održava parastos palim borcima, herojima koji su upravo počinili ta ubistva, učestvovali u njima i to je potpuno, ne znam da li je tu kolega Jusuf Trbić, on bi sigurno mogao više o tome da kaže. Dakle ovo što sam... ja naravno ne znam puno o ovome, ne želim sebi dopustiti da kao mlada simpatična koleginica da znam sve, ona je to tako simpatično rekla... nema veze, samo hoću da kažem, da se na još jednu stvar nadovežem koju je gospodin Madacki pomenuo, a to je da treba pogledati udžbenike za škole. Mislim treba pogledati kako se djeca u vrtićima obrazuju, evo ovih dana smo imali upravo raspravu u Bosni i Hercegovini oko uvođenja vjeronauke u vrtiće, znači za predškolski uzrast. Kuda zapravo ide naše društvo i ono što bih htjeo da kažem, dakle treba podcrtati važnost istraživačkih priča, istraživačkog pristupa problemu i da svaki, hajde da kažemo medij koji ima jednu nacionalnu ciljnu grupu da pokuša iz tog svog ugla da predstavi, odnosno da govori o zločinima koji su počinjeni u njihovo ime jer meni je, ne znam kako je ostalima ali meni je najgore kada neko kaže da je zločin počinio u moje ime i tako dalje. Ja vjerujte čuo sam takve stvari. Eto, hvala.

Mirsad Tokača: Dobro. Ovo kako kraju više se ruku javlja. Izvoli, izvoli. Samo se predstavite.

Matej Šebenik: Matej Šebenik, Radio Student, Ljubljana. Iako sam jedan od najmlađih ovdje... ja dolazim iz područja koje nije ni malo tako stradalo u tim konfliktima, hteo bih svejedno da dodam

nešto ovoj diskusiji, a u prvom redu bih se referirao na ono što je rekao gospodin Dvornik, a to mi se činilo onako pravilno usmerenim. **Znači prvo što je potrebno ovom regionalnom, šta li god jest tjelu, forumu, radnoj grupi je ono na šta se treba najpre koncentrirati jesu činjenice.** Ali ja bih u ovome otišao malo dalje i pitao bih se u čemu je smisao našeg rada i zašto u stvari bismo mi hteli to da radimo. Ja kroz svoj novinarski rad u Ljubljani koji je u prvom redu nekakvo iznošenje različitih stajališta svih strana u vezi nekog problema, vidim kako tema rata još uvek ostaje plodovit teren raznim manipulacijama, političkim manipulacijama i mislim da je to nešto na šta bi se mi morali, ako bi došlo do realizacije te ideje skoncentrirati u prvom redu da bismo sprečili nešto tako. Još tu bih, još jednom hteo da spomenem rad gospodina Tokača jer sam se nekoliko puta referirao na njegov rad kad sam dobio razne, tako da kažem manipulativne brojke o tome šta se sve događalo tokom rata sa raznih strana. Stvar je u tome što sam dobio odgovor na to što sam se referirao na rad gospodina Tokača i njegovog Istraživačko-dokumentacionog centra, odgovor nepovjerenja, odgovor to je ona druga strana, oni lažu, oni s tim podacima manipulišu. I kako ja vidim, tu bi se trebao uspostaviti neki kredibilitet, neki legitimitet time da niko više ne bi mogao da optuži to tijelo, bilo šta, kao što sam već rekao da stvari dolaze sa naše strane, ta manipulacija. Jer svi znamo kako je, recimo ja dolazim iz Slovenije gdje su, gdje je tema rata aktualna još iz Drugog svetskog rata. Tamo se manipuliše sa podacima iz onog vremena, evo na ovim prostorima sad je aktualan i ovaj rat, ovaj zadnji tako da u biti, to što sam ja hteo da kažem je da bi se morali da skoncentrišemo na to da sprečimo manipulacije, u prvom redu političara koji zavaravaju javnost raznim manipulacijama žrtvama i svega toga.

Mirsad Tokača: Hvala. Samo ovako, da vidimo. Ja imam još tri prijavljena. Čini mi se gospodin ovdje, pa potom, pa na kraju Borka. Ima li još neko? Ne, ne, samo da možemo planirati. Pa vidim ali vidim i prije toga ljudi koji su se javili. Ona se javila, evo ovako. Ali devojkica se javila, pa izašla, ja sad nju tražim. Pa eto, dajte da uspostavimo sad... samo momenat, samo momenat. Evo, hajte, kad vam je neugodno, gospodin će biti džentlmen, pa će joj prepustiti kad već... Izvolite, ja ne vidim uopće ko je iza. Šeki, majke ti, skloni se... Ko je? Ja odavde uopće ne vidim ko se javio za riječ. Pa dajte molim vas, ja nisam od tebe Šeki, zaista nisam ženu ni vidjeo. Izvolite gospođo.

Mirjana Bilopavlović: Pa naravno da imam tremu, ja sam već htela odustati. Naime, ja sam Mirjana Bilopavlović, dolazim iz Centra za podršku i razvoj civilnog društva iz Pakraca, znači jedne nevladine organizacije kojoj je negde izuzetno važno da sudjeluje u stvaranju pozitivne klime za utvrđivanje i kazivanje činjenica o ratnim zločinima. Naime barem vi novinari, barem koji se bavite istraživačkim novinarstvom znate što se događalo na području Zapadne Slavonije, konkretno Pakraca i pakračke okoline i mislim da je negdje strašno važna ta uloga medija. Ja bih zapravo negdje vezala ulogu medija za ono što do sada nitko od prethodnih govornika i govornika nije rekao. Podrška medija onom šta rade organizacije civilnog društva na određenom teritoriju, određenom području mislim da je totalno izostala. Totalno izostala, ja ću sada govoriti sa pozicija Hrvatske jer nisam zaista prozvana da govorim o drugim državama u regionu. Ako se piše o radu nevladinih organizacija onda je to najčešće senzacionalističko i traži se nekakvi prljavi veš, a ono kako ja zapravo vidim ulogu medija je da su oni ispolitizirani. Govorim o medijima u Republici Hrvatskoj i ako mi na sreću ili nesreću imamo jedan medij koji je negdje onako sam za sebe dostatan, dosta se čita, međutim problem je što ga ne možete dobiti uvijek u manjim sredinama. Ako su neke škakljive teme onda onaj koji je prozvan dođe i pokupi sve da drugi ne bi mogli dobiti činjenice. Ono stvar, fakat je, to definitivno se dešava. Govorim opet by the way o Pakarcu tamo, ne o drugome. **Isto tako da bi govorili o stvaranju pozitivne klime odnosno pretpostavke za dalji dijalog su nam nužni obrazovni programi, odnosno udžbenici koji se kreiraju, postoji ministarstvo u svakoj od država ali postoji i priča o tim ministarstvima da će zapravo stvarati udžbenike onako kako to neko za njih naruči i kako u tom trenutku nekom odgovara,** da se određene činjenice, ono o čemu Srđan voli govoriti interpretiraju tako da bi zločin koji je radio netko u ime toga, danas Hrvatska je država, a ono što je radio netko drugi je neopravdan zločin. Govorim o

dve kategorije opravdanog i neopravdanog zločina. To je po meni zapravo ovaj problem Republike Hrvatske...

Mirsad Tokača: Jel' postoji opravdani zločin?

Mirjana Bilopavlović: Pa oprostite, ja govorim o Republici Hrvatskoj. Ne budite smješni, upravo to, hvala vam ljepo...

Mirsad Tokača: Šta ako se govori, nije bitno, izvinjavam se.

Mirjana Bilopavlović: Dobro, ja hoću rijeći da je moralna odgovornost na svima nama ali pogotovo na vama koji stvarate javno mnjenje, na novinarima.

Riza Halimi: Pozdravljam, Riza Haljimi, poslanik u Narodnoj skupštini. Ajde, ja sam izgleda zalutao ovde...

Mirsad Tokača: Niste, niste zalutali.

Riza Halimi: U redu, moj predsednik je bio ujutru, e sad što se tiče nevladinih organizacija i za vreme rata na primer na Kosovu, Nataša je bila prisutna svugde, i kod nas i nije problem nevladinih organizacija. Ni tada ni sada. Što se tiče novinara tu je prilična mešavina svega i svačega. Od onih ekstrema u najnegativnijem, pa sve do pozitivnih. Govorimo ovde o obrazovnim programima, a kako osporiti povoljne obrazovne programe ako nemamo adekvatnu klimu u parlamentima, u državnim organima. A to su pre svega parlamenti. I šta sad, ako u određenim parlamentima još uvek nevladine organizacije se kvalifikuju kao strani plaćenici, onda se može uopšte iz toga videti na kojem smo nivou i koje su šanse za podršku regionalnom nivou. Nema problema da nevladine organizacije imaju regionalni pristup i da imaju regionalna tela. Ali da imaju adekvatan pristup od strane nadležnih državnih organa, po meni je glavno pitanje. Jer bez toga ne možeš kvalitetnu reviziju postojećih programa ili uopšte poboljšanje tih programa u smislu stvaranja ovakve klime o kome danas govorimo, a i uopšte, celovite jedne društveno-političke klime. I u tome ja mislim ima reč ta praksa verovatno i različite su distance od početka sukoba. Imamo 1991. godinu, pa 1999. godinu, pa u određenim područjima i 2001. godine i s obzirom na to onda imamo i različitu situaciju, različiti nivo rešavanja i prevazilaženja tih problema i stvaranja adekvatne klime. I po meni je tu sada problem. Kamo sreće današnje prisustvo predsednika Parlamenta da bi značilo neku kvaliteteniju promenu u odnosu na ovo na primer vreme kad sam ja u Parlamentu Srbije. Od tamo juna, tu možeš čuti najdrskije uopšte diskvalifikacije i Fonda za humanitarno pravo, a da na primer oni koji rukovode tom sednicom se ne distanciraju. Ne distanciraju se iza drugih kleveta, najosetljivijih tema iz ove oblasti poput onog oslobađanja na primer Đakovičke grupe koja je nekoliko meseci ili godina bila nedužna u Niškom zatvoru ili tu se otvara pitanje ne samo jedne grupacije parlamentaraca, na primer radikala, nego i niz drugih koji su na vlasti, koji se utrkivaju u tome ko je strožiji prema onome ko je u to vreme doneo odluku da se oslobodi ta grupa iz zatvora, a zapravo kad pogledaš situaciju, uglavnom su najsretniji jer njihove kolege su životom platili. I znači dok još uvek imaš takvu atmosferu i u najvišem predstavničkom domu jedne države, onda je stvarno čitava dimenzija i značaj dimenzije današnje teme i uopšte o čemu danas i sutra se u ovom forumu raspravlja i po meni je najvažnije da su nevladine organizacije krenule s tim i dobro ozbiljno rade i da to je veoma značajna stvar ali da bi se to dovršilo, da bi imalo neki širi pristup čitavih struktura u određenim državama, izgleda mora proći određeno vreme, po svemu sudeći treba se staviti tačke i uopšte na relaciji, situaciju sa rešavanjem statusa Kosova da bi se nekom katarzom tek stvorila neka povoljnija politička klima da se ova tema sveobuhvatnije u svim državama regiona ozbiljnije razmatrala. Hvala.

Mirsad Tokača: Izvolite, imate još dovoljno vremena, 10 minuta da završimo ovaj dio. Petnaestak minuta možemo produžiti ovaj naš termin tako da nije problem da završimo, svi koji su se do sad javili. Izvoli, Borka. Borka, ajde završi molim te, zaboraviću te ponovo.

Esad Kočan: Želim sve lepo da vas pozdravim i da na neki način samo ono što je posle duge diskusije, dođe da se ponavlja ali nije loše potencirati neke stvari. Esad Kočan glavni i odgovorni urednik Monitora, crnogorskog nezavisnog nedjeljnika. Javljam se između ostalog da bih snažno podržao regionalni pristup problemima zločina i suočavanja sa zločinima. Ne treba, bojim se da ovde ne dođe do pojmovne zbrke, između ostalog regionalni pristup je metod, saradnja, a drugo je tijelo, tijelo kao organizacija ali sve aspekte regionalnog pristupa jer zločini se nisu dešavali, kako da kažem, poštujući AVNOJ-evske granice i granice država, znači saradnja ovog tipa u prikupljanju podataka i radu na zajedničkim projektima, prije svega okupljanje ljudi oko zajedničkih projekata je od izuzetnog značaja za suočavanje sa prošlošću i za prikupljanje baze podataka, svako u svojoj sredini. Jer na primer, ako nemamo saradnju sa Hrvatskom, sa institucijama koje se bave zločinima, recimo žrtvama u Hrvatskoj, pa kako ćemo mi iz Podgorice, iz Crne Gore da dođemo do svih tih podataka, baza podataka je nekad tamo. Recimo kod Dubrovnika... govorim o sasvim konkretnoj stvari. E, pošto dolazim iz medija, osjećam moralnu obavezu, većina je ljudi ovde čini mi se iz nevladinog sektora da kažem jednu stvar da i taj multiprofesionalni pristup stvarima je bitan. Da vam kažem to da je istina ono što je Boro Krivokapić rekao, govorim o iskustvu... Boro Kontić, izvinjavam se Bori, Boro Kontić što je rekao. Govorim u ime medija koji je rođen kao antiratni medij, koji je sve drame antiratnog medija prošao i **znam kako ljudi okreću glavu od istine, kako neznanje je najčešće izgovor. Ne neznanje fakata nego neželjenje da se suoči sa posledicama znanja, činjenicama. I teme rata, ratnih zločina nijesu teme na koje se potiče tiraž. To nijesu atraktivne teme. Znači mora se naći model, imajte to na umu da će to biti veoma, veoma rijetki mediji koji će htjeti da se žrtvuju, posvećuju ovoj temi. Ono što je moje iskustvo je da tu treba biti maštovitiji i tu vidim saradnju između nevladinog sektora i medija koji su spremni da ovo rade, recimo u proizvodnji događaja jer mi smo, evo, tu je Šeki, Monitorovi autori su izdali i napravili nekoliko dokumentarnih filmova, to je sabrano u jedan drugi medij, sa podrškom naravno novine koja je tu iza sa imenom novine, sa imenom autora i to je na neki način proizvelo produženo pamćenje. Hoću da kažem da na tom polju postoji prostor za ozbiljnu saradnju nevladinog sektora i medija. I onda da nema niko iluzija da će biti lakše, biće teže. Završava se, suđenja u Hagu se privode polako kraju, ova protokolarna politička izvinjenja su završena i svi će sve više i više htjeti da okreću glave od ovih priča. A minska polja laži su ostala posijana. Nama rastu generacije koje će rasti na tim minskim poljima. Nemojte se začuditi ako nam potomci budu još gori od nas jer će na laži rasti i zato bi recimo, moja je preporuka, znači u ovom nekom trouglu saradnje da se posebna recimo energija, da tražimo projekte gde će zajednički da se učestvuje recimo na udžbenicima. Nekoliko ljudi je to potenciralo ali da do kraja izoštrimo. Djeca koja sada rastu, koja su imala dvije, koliko su imala... 90-te godine su rođena, to su sada 17-to godišnjaci, o ratu mogu da saznaju od svojih lažljivih roditelja i od lažljivih udžbenika. I periodike koja je dominantno ratno huškačka. Znači ogroman pritisak sada treba da napravimo, poslednji je trenutak da ne proizvodimo atmosferu da na minskim poljima ne poraste novo zlo je da napravimo recimo, evo to je moj neki doprinos ovoj diskusiji. I mediji, pritisak da se mjenjaju udžbenici, nevladine organizacije i saradnja na projektima da se tome posveti posebna pažnja jer je poslednji trenutak da ne izgubimo još jednu generaciju. Hvala vam i oprostite.**

Mirsad Tokača: Hvala Esada, prije... evo, Borka je na redu. Ja na žalost mislim da je šteta što ovom našem skupu ne prisustvuje malo više parlamentaraca jer mislim da ćemo i mi, evo kada bi se složili sa jednim zaključkom da pokušamo možda na jedan od slijedećih naših foruma malo više se fokusirati prema parlamentarcima, pozvati ih na ovakvu vrstu skupova jer oni izgleda još uvijek ne razumiju ili

okreću glavu od ovog problema što više mogu, a mogu sjajne stvari uraditi samo malo volje kad bi bilo. Borka Rudić.

Borka Rudić: Pa ja dolazim iz jednog novinarskog udruženja, to je Udruga *BH novinari* i večeras smo čuli puno loših stvari o novinarskim udruženjima. Ja nemam nameru da to demantiram jer smatram da eto, činjenica da u Bosni ima šest novinarskih udruženja ide u prilog onome što smo mi čuli ovdje danas ali smatram da ima i svijetlih primjera koje ne treba prešutjeti. Jedan od takvih primjera je i napor koji je učinilo moje novinarsko udruženje da promeni kodeks za štampu i kodeks za uređenje radio i televizijskog programa u dijelu koji se odnosi na izveštavanje osuđenima za ratne zločine i inače osuđenima za druga krivična djela. Mi smo uspjeli dakle da promijenimo kodeks, da u tom kodeksu posebnu zaštitu stavimo na svjedoke i ti svjedoci u procesima za ratne zločine su uglavnom žrtve. Dakle mislim da je to velika stvar koju smo uradili. Istina, kodeks se krši ali postoje mehanizmi za sankcioniranje tih neetičnih ponašanja medija i novinara i s obzirom da je ovdje sve dugo i teško, ja vjerujem da ćemo za deset godina imati medije koji će vrlo profesionalno i etično izveštavati o ovim procesima. Što se tiče ove dileme da li regionalni ili nacionalni pristup, ja podržavam regionalni pristup i ne samo na ovom planu tri države ili četiri države već i pet. Već i u samoj Bosni i Hercegovini gdje se u jednom dijelu zemlje apsolutno ne zna o zločinima počinjenim u drugom dijelu zemlje ili mediji u jednom dijelu zemlje izveštavaju samo o zločinima iz onog drugog dijela i uvijek su zločinci i ubice na drugoj strani, zato smatram da je jako važno da prolazimo te granice i bez obzira jesu li one državne ili su dakle entitetske, regionalne, općinske i tako dalje. Zašto je još važan regionalni pristup? Jedna anegdota iz mog života, ja sam provela rat u Bosni i Hercegovini, bila sam ratni reporter, bila sam u Sarajevu i u vrijeme kad je bilo NATO bombardovanje Srbije, moja sestra koja je tad bila u Novom Sadu kaže, nemaš ti pojma šta to znači kad se bombarduje grad. Dakle vrlo se različito gleda na ono što drugi doživi i danas je neko rekao u prijedpodnevnj sesiji, ja znam šta mi se dogodilo ali bih jako voljela da i onaj drugi vjeruje meni kad ja njemu govorim, dakle da činjenice koje ja iznosim i koje su možda moja interpretacija činjenica ipak dopru do tog drugog i da on to prihvati kao dio svoje istine. Dakle to je još jedan od razloga zbog čega mislim da je važan ovaj regionalni pristup, a treći moj argument, ja ne znam, ja sam jako emotivno doživjela film o *Škorpionima* koji je došao u Bosnu i Hercegovinu zahvaljujući Nataši Kandić i ljudima iz Srbije. Ja ne znam da li bi, da li je neko mogao iz Bosne to da donese kod nas, vrlo teško, slažem se, i to je jako važno, da probijemo te informativne blokade koje postoje i da činimo zaista ne samo kao novinari već i kao ljudi da informativnu blokadu koja nam je namjetnuta 1992. godine razbijamo na sve moguće načine, pa evo i kroz ovaj skup danas i forume koji su prethodno održani. Smatram da treba nastaviti sa ovim regionalnim forumima ali možda ne na ovom nivou jer mi smo uglavnom ljudi koji se razumijemo i koji slično mislimo i koji ono što ovde kažemo govorimo i u sredinama iz kojih dolazimo. Ja zato podržavam ovo što je rekao Mirsad da razgovaramo sa parlamentarcima, da razgovaramo sa penzionerima, da razgovaramo sa domaćicama, sa veteranima jer oni glasaju za ove koji su na vlasti 10 ili 15 godina i mislim da treba tu spustiti na jedan niži nivo, ne mislim na niži obrazovni nivo ali zaista do onih ljudi koji ne mogu do ovih istina i ovih činjenica na drugačiji način ako neće ljudi koji su ovde večeras ili koji su bili na prethodnim forumima ići k njima. Mislim da je to jako važno i da s tim treba nastaviti. Drugo, smatram da treba potencirati taj multimedijalni i multisektoralni pristup. Mogu dosta da urade mediji ali mogu i internet forumi. U Bosni i Hercegovini 24 posto ljudi koristi internet. Malo li je? Nije malo. Mi krećemo sa malim grupama, ne treba biti... ja govorim o nekavim razmjerama jer ovo se neće riješiti. Nismo riješili pitanje Drugog svetskog rata, sad se vode debate u zemljama bivše Jugoslavije koliko ih je ubijeno u Drugom svetskom ratu. Dakle čeka nas jedan dug put suočavanja sa istinom i zbog toga smatram da treba koristiti sva sredstva koja su na raspolaganju. A posebno mislim, to smo govorili u Sarajevu, mora se napraviti drugačiji pristup prema javnim servisima, oni imaju obavezu zato što plaćamo svi pretplatu da izvjestite javnost o onome što je dio njihove stvarnosti i njihove prošlosti i moraju to da rade. Primjer *Latinice* koja je govorila o

zločinima koje je Hrvatska vojska počinila u Bosni i Hercegovini mene uvjerava da je moguće jednu otvorenu i objektivnu i rasvjetljenu sa svih strana priču plasirati i na javnim servisima. Htjela bih još nešto reći o edukaciji novinara, mislim da je i to nešto što treba da uđe u neki plan i ono što će raditi ove tri organizacije koje su nas ovdje okupile. Jako malo novinara zna kako izveštavati o ratnim zločinima sa više aspekata. Dakle ne razumije apsolutno bit sudskog procesa, ne zna terminologiju i onda ako to novinar ne zna koji se time bavi onda će teško prenijeti nekom drugom. Smatram da je vrlo važno da ne radimo samo na principima objavljivanja informacija i tog dnevnog novinarstva već da se potencira i taj dokumentaristički istraživački pristup. I na kraju želim reći nešto o ovoj ideji lustracije novinara. Ja smatram da smo zakasnili kao odgovorni ljudi i mislim da je vrijeme da pravimo planove kako poboljšati izveštavanje o onome što se događa sad, naravno ne zaboravljajući ono kako su neki novinari radili u toku rata ali mislim da smo zakasnili sa ovim procesom. Ne, ja ne mislim da ćemo to zaboraviti i da su to dijela koja će zastariti ali bojim se da je jako puno vremena prošlo, da kad bismo otvorili sada tu priču, ja ne znam gdje bi ta priča išla. Samo sekundu da završim, ja mislim da je bilo puno novinara koji su nečasno obavljali svoj posao i to mogu dokazati.

Mirsad Tokača: Ja kad sam govorio o lustraciji, ima raznih načina lustracija i sad mogla bi nas ta priča o lustracijama... naravno, možda su novinari u tom lancu pri kraju jer ima u parlamentima onih koje treba lustrirati, ima u raznim tijelima i tako dalje ali očigledno je da nama trebaju neki... ako govorimo o istini i traganju za istinom onda je to neminovnan put. Moramo... pazite, moralno se moraju osuditi neke stvari, a mi na žalost to nismo uradili. Mi nismo imali moralnu osudu nasilja. Političku i moralnu osudu nasilja i zašto ga imamo.

Eugen Jakovčić: Evo, kolega Latin kad je bila izabrana nova glavna urednica Hrvatske televizije koja je sudjelovala devedestih u tom širenju mržnje, on je samo rekao, ona može raditi kao urednica, može raditi, imat svoju emisiju i tako dalje, ali ne može biti glavna urednica. Evo, samo ta rečenica.

Mirsad Tokača: Samo jednu molbu za jedno pitanje. Dajte pitanje i onda imamo još dvije diskusije i jednu malu reakciju. Jel' tako? mogu nazvat to tako? Samo uključite, imate ono.

Vlasta Jalušić: Vlasta Jalušić, Mirovni institut Ljubljana. Ja sam vas dosta pažljivo slušala i kad vas slušam imam osjećaj da upotrebljavate u toj diskusiji dvije kategorije, ja mislim da kategorije kad se politički upotrebljavaju imaju jaku važnost i da je jako važno koja kategorija se upotrebljava u javnosti. Evo, naslov konferencije *Treći regionalni forum o mehanizmima za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima*. Srđan je isto tako govorio o bitnosti utvrđivanja činjenica o ratnim zločinima, a sad u diskusiji ste više puta upotrebljavali dvije reči. Jednom ste rekli *činjenice*, a onda ste rekli opet *istina*. Sad, istina je jako manipulativna kategorija i u tim ratovima bilo je napravljeno nekoliko analiza koje su govorile o tome da su ti ratovi isto tako bili ratovi oko istine i čije istine tako da mislim da bi trebalo baš o tome razgovarati da li se radi o činjenicama ili o fakticitetu, o činjeničnoj istini ili o istini tek tako. Ja bih predložila da se stvarno govori o činjenicama, ja mislim da je to jako bitno.

Mirsad Tokača: Ako je to bilo vaše pitanje vi ste ponudili neke odgovore s kojima se ja otprilike ne bih slagao ali nije to bitno sada za ovu priču. Možemo voditi čak i duboke filozofske rasprave o tome šta je istina. Ima jedna vrlo kratka koja kaže da bi istina trebala imati bilo kakvu korelaciju sa činjenicama. Dakle činjenice će doprinjeti utvrđivanju istine, ja sam duboko u to uvjeren. Duboko uvjeren. Bez činjenica, nema istine. Bez činjenica nema istine ali jasno je da nam prvo činjenice prvo trebaju, to je potpuno jasno, u cijeloj ovoj debati danas samo nudili cijeli dan činjenice. Ja sam jutros počeo sa činjenicama oslobođenih svih mogućih interpretacija koje postoje, koje... šta je netačno? Pa neće biti... niste vi mene čuli šta je govorim. Neće biti oslobođene različitih interpretacija. Ove činjenice od jutros neće biti oslobođene različitih interpretacija jer takve različite interpretacije već

postoje, znate. Politika je sutradan nakon objavljivanja rezultata na dvije stranice objavila tekst koji nema blage veze sa onim što govore činjenice.

Vlasta Jalušić: Ako rečemo već, možemo reć svak ima svoju istinu, a ne možemo reć svak ima svoje činjenice jer činjenice jesu ili nisu. Pa u tome je razlika, to sam htjela podvući, ja mislim da je to jako bitno jer ako se govori samo o istini to se može manipulirati. Ako se govori o činjeničnoj istini ili o fakticitetu, to se može teže manipulirati, u tome je, to sam htjela samo potvrditi.

Robert Adrić: Robert Adrić, Centar za mir, Osijek. U biti sam htjeo istaknuti, evo da ne stanem sa nekim imaginarnim idejama, jedan dobar primjer regionalne suradnje. Naime, nas par organizacija iz Hrvatske, Fond za humanitarno pravo i IDC iz Bosne svakodnevno pratimo sva suđenja za ratne zločine na svim sudovima na prostorima bivše Jugoslavije, svakodnevno se podaci ažuriraju na internetu. Dakle unose se izjave svedoka, izjave žrtava i na temelju toga prave se godišnji izveštaji, određene publikacije sa rednim brojevima i konkretnim imenima žrtava, okrivljenih i... dakle uistinu se nadam da mi tim našim poslom doprinosimo transparentnijim i pravednim sudskim postupcima a samim time, dakle neposredno i stvaranju pozitivnije klime u društvu da se prihvati činjenica da su ratni zločini počinjeni svagde i od svakoga. Dakle mi konkretno međusobno svakodnevno komuniciramo, održavamo treninge, radionice i mislim da je to dobar smjer u kome bi te neke regionalne stvari trebale ići. Dakle ako će svako unutar neke svoje određene profesije što bliže surađivati a onda će to proizvesti neke šire aplikacije na društvo u celoj regiji. Hvala na pažnji.

Mirsad Tokača: Nemojte, pazite, idemo redom, pa ćemo onda intervencije. Jan Zlatan Kulenović...

Jan Zlatan Kulenović: Dobro, samo kratko, dakle Omladinska informativna agencija BiH. Pri kraju smo, nemamo puno koncentracije ali evo, samo par stvari. Što se tiče klime i mladih mi radimo zadnjih 10 godina sa mladima, imamo neku bazu od dvadesetak hiljada mladih iz svih krajeva BiH sa imenom i prezimenom i mobitelom koji su prošli neke naše radionice i ono što apsolutno treba biti prioritet jeste da smo mi upravo ta generacija iz prostog razloga što kad govorimo o klimi, kakva je trenutna klima, klima je takva da oni generalno smatram, i građani, ne samo mladi u ovim zemljama imaju pre svega strah od drugih, imaju naravno traume, lične, osobne iz te prošlosti, imaju apsolutno pogrešne informacije koje, kao što ste vi i sami rekli, konstantno dobivaju. Ova klima kakva je sad nije stanje nego je proces koji i dalje se znači odvija i sve ove naše aktivnosti koje radimo, znači ne mijenjaju samo to stanje nego treba da idu u konflikt sa procesom koji sve više i konstantno i redovno i permanentno praktično jel' utiče na ispiranje mozga i kreiranje nekih drugačijih svijesti o ovim stvarima. Ja imam dva principa i možda pošto sam na kraju ili pri kraju neću reći neke zaključke ali bar dodirne tačke ili oblasti gde se to može uticati. Dva principa su sledeća. Mislim da je to neko i spomenuo djelimično to, to je prvi princip da ovdje nema najbolji metod jedan ili drugi nego mora biti jedan vrlo dobro menadžerski osmišljen sinergijski pristup. Znači pristup koji nije internet ili dokumentarni film nego je sve, sve, sve što može postojati da bi dotaklo svaku ciljnu grupu i populaciju. Drugi primjer ovdje jeste sinergijski u smislu ako neke nevladine organizacije imaju određene aktivnosti onda vidjeti na koji način ta outreach komunikacija s medijima i tako dalje može osnažiti te stvari. Ali ako ćemo parcijalno raditi sami za sebe onda i u tom smislu gubimo na doticaju što veće ciljne grupe. Drugi moj princip vezano za regionalno tijelo jeste da ja takođe se slažem sa gospodinom Dvornikom, ne bi govorio o tijelu radi tijela nego bi govorio kad imamo program i ciljeve gdje je to prostor i potreba da se dobije *edit value* ili dodatna vrijednost ukoliko regionalni pristup postoji. Na primer ako govorimo o historijskim udženicima ili povjesti istorije, nebitno, sigurno da postoji u tom projektnom konkretno slučaju potreba za regionalnim pristupom jer će se kredibilitet takvim udžbenicima dati samo ako svi jel' profesori, kadrovi ili već osobe eksperti učestvuju iz sve tri

u ovom slučaju ili četiri zemlje, a ne ako je to urađeno samo u Hrvatskoj ili samo u Srbiji i tako dalje. Dakle da, regionalni pristup u smislu možda i mreže i institucionalnog nekog okvira ali tamo gde to ima daleko veću važnost. I ono što smo zaboravili, samo jednom smo spomenuli, govorili smo nacionalno ili regionalno. Ja bih rekao najvažniji je lokalni nivo, nivo gdje imamo podjeljene gradove, nivo gdje ja u Topuskom, mjestu koje ima 3.000 stanovnika, 50 posto Srba i Hrvata, idem u kafić Štok koji je hrvatski ili u kafić MB koji je srpski. Iako oni žive zajedno od Oluje, koliko godina. Dakle tu je problem, na lokalnoj razini, a ne samo ovde u Beogradu kad se nađemo iz ovih zemalja nego... ili na nacionalnom. E sad što se tiče ovih oblasti, ja smatram da je prva i osnovna stvar koju imamo jako dobro urađenu, a to je pitanje koliko imamo argumenata i činjenica. Što više imamo tih činjenica i što su one bolje selektovane, to je naša snaga veća i manji prostor za manipulaciju. U tom smislu određena regionalna baza, biblioteka, kuća znanja je nešto što apsolutno treba dodatno, ja mislim ažurirati i ono što možda fali, a to je kako napraviti dostupnu, jednostavnu za upotrebu i prilagođenu za upotrebu. I novinara i svih drugih ciljnih grupa. I za kraj, pet tih oblasti koje su neki spomenuli, a smatram da ih sinergijski treba uvezati, apsolutno Saša je jako dobro otvorio temu obrazovanja, dakle ne samo grupa predmeta nego ja bih rekao i kako integrirati u nastavne planove i programe. Lako je napisati udžbenik ali svako ministarstvo nudi tri opcije za udžbenik, pa neka nastavnici biraju koji će udžbenik koristiti. Barem je tako u većini zemalja u regiji. Prema tome ovde govorimo kako strateški u nacionalne planove i programe to uključiti i još važnije koja je to metodologija da se taj predmet realizira. Jer ako će to biti nešto što je dosadno, napamet i tako dalje, opet nema efekta. Nešto što smo propustili i što mi je jako žao je da se nije do sada dogodilo to jeste pitanje programa za visoko obrazovanje odnosno fellowship programa i za strance i u prostoru bivše Jugoslavije koje bi mogle biti u takvom jednom regionalnom institutu, taj ću termin upotrijebiti i finansirane jer će se praktično... ili master programi ili neki drugi dodatni fellowship programi upravo za istraživače u ovim oblastima, a ovdje sigurno ima bezbroj stvari koje se mogu istražiti multidisciplinarno, antropološki, psihološki, ovako, onako. Ovdje nemamo takve programe i mislim da je tu ogroman prostor gdje čak možda i američki univerziteti bi mogli biti partneri na takvim stvarima jer u krajnjoj liniji non-stop dolaze za raznorazne doktorate, magistarske radove na prostor Balkana. Što se tiče medija, Boro je rekao dobro da ovo nije tema koja je *in* ali ja bih dodao nije tema *in* ne samo zbog teme nego zbog izuzetno dosadnog načina kako se te teme obrađuju. Dakle ako govorimo o populaciji mladih, apsolutno tema u kojoj će pet osoba sjediti za okruglim stolom i naglabati o toj temi, to nije nešto što je atraktivno. Ali ako se kreativno, inovativno, gospodin je rekao iz Monitora, maštovito i na moderniji način dodatno to uradi sasvim sigurno da se može povećati gledanost i gledljivost takvih stvari. Neću navoditi primere ali mislim da ima bezbroj primera od ovih stranih programa na koji način se i najnezanimljivija tema može napraviti atraktivnijom, to vi bolje znate ionako. Daću samo još jedan primjer što se tiče aktivizma mladih. Francuska i Njemačka, čuli smo jel' od Kacina kako su krenuli, međutim oni su u istom tom periodu države formirale *Franco-German Youth Office – OFAŽ* (OFAJ) koji je slavio sada 40 i nešto godina. OFAŽ je kreiran da finansira trilateralne projekte mladih između Njemačke, Francuske i neke treće, kao ono neutralni element, zemlje. Mladi iz Bosne i Hercegovine, konkretno naša organizacija su već učestvovali, barem stotinjak njih u takvim projektima koje su finansirale Njemačka i Francuska vlada i krenula je jedna inicijativa da vidimo na koji način se vrlo jednostavno može napraviti fond između Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore da se finansiraju, da ne budemo strani plaćenici nego da iz naših budžeta ovakvi projekti lokalnog aktivizma međuregionalne saradnje i dugoročno jel' održivo mogu da budu. I za kraj, niste spomenuli verske zajednice, barem u Bosni i Hercegovini su vjerske zajednice glavni motivatori istina i raznoraznih drugih političkih propagandnih poruka, mislim da vrlo delikatno na ozbiljan način treba videti kako njih integrirati, ne zato što ih volimo ili ne volimo nego zato što imaju veliki efekat. Posebno u manjim ruralnim sredinama, umjetnost smo spomenuli i ovo je zadnja poruka od juče, pošto dolazim iz Banja Luke, juče smo imali susret mladih parlamentaraca Bosne i Hercegovine, prvi puta smo ga organizovali gdje smo sakupili ljude, 40 i nešto njih koji sede u kantonalnim entitetskim skupštinama svih stranaka, etničkih grupa i mogu izraziti

izuzetno veliko zadovoljstvo da niti jedna provokacija, dakle problem, konflikt u njihovoj komunikaciji nije nastao i da postoji ja mislim jedna velika šansa ili prilika da sa mlađim generacijama u politici i ovakve teme dođu na dnevni red i da se probaju možda upravo sa njima kad govorimo o parlamentarcima, s tom populacijom u neke projekte i konkretne stvari. Eto toliko za sada.

Mirsad Tokača: Hvala. E sad vrlo... dvije kratke intervencije, pola 7 je skoro, ljudi možemo, cijeli dan se radi, imamo vrlo, vrlo dvije kratke intervencije. Dvornik.

Srđan Dvornik: Pa mene je samo, to nabacujem kao jedan mogući zaključak ali je on veoma subjektivan pa možda više bude djelovao kao provokacija. Mene ovo sve više navodi na zaključak da mi naravno nismo našli neku čarobnu formulu kako da stvorimo tu takozvanu povoljnu klimu. Ali imam osjećaj da sam novu zasnovanost poruka i pristupa na ovako pouzdanom i obuhvatnom utvrđivanju činjenica će promijeniti nivo javne diskusije. Jer ćete sada prvi put moći reći kad neko kaže, a ovih je toliko, oni su nama pobili... moći ćete reći evo ima tamo podatke sa imenima i prezimenima, nema ih koliko ste rekli nego ima toliko. Ako kaže nije istina, bujrum, nađi, navedi imena, istraži, donesi novo. Samo to da se počne centrirati diskusija oko činjenica je promjena sama po sebi, kako god to sad bilo loše ili dobro primljeno u medijima. Nemojmo potcenjivati materijal koji se uopće iznosi na tržište kako god ono na njemu prolazilo. Ali po prvi put izlazi na takav način. Međutim moć takvog materijala raste kada se povežu različiti kanali produkcije ili prezentacije činjenica. Ovde su spomenuta tri važna. Jedno imamo koje je okosnica naše diskusije, to je ovo istraživanje urađeno poput ovoga u Bosni i Hercegovini, koje se s pomoću božijom sad širi i na druge zemlje, drugi kanal su spomenuti školski udžbenici, treći kanal su mediji. Kako je bilo spomenuto da je već obavljen ogromni rad na ovome kako su mediji kovali i proizvodili i njemu pridonosili na zagrebačkoj promociji knjige Marka Tompsona, ali ne Perkovića nego Engleza, *Kovanje rata*, bila je citirana jedna zgodna parafraza Klauzevica: "Rat je nastavak TV dnevnika drugim sredstvima". Tim istraživanjem je mnogo urađeno. Sad imamo istraživanje žrtava, utvrđivanje žrtava. Meni jako intrigantno izgleda ako je neko već radio, meni nije poznato da je iko to radio, pokušati upariti to dvoje. Mi znamo za priče da su u nekim huškačkim novinama naime objavljivani spiskovi ljudi koji su optuživani da su, iz hrvatske perspektive je to glasilo, da su suradnici KOS-a, vojne obavještajne službe i da su recimo za mesec dana neki od tih ljudi bili mrtvi. To je maltene, pa *smoking gun* u smislu pravnog procesuiranja. Upariti te dvije stvari. Imamo žrtve, imamo ljude koji su optuživani po medijima, napraviti istraživanje gdje se javljaju ista imena, provjeriti korelaciju jesu li iste osobe, ne samo ista imena i zaista, možda sam malo preambiciozan, ali zaista možda imate *case* da neko odgovara ipak na sudu što je rečju ubio ljude.

Mirsad Tokača: Evo, zadnji učesnik... jeste tražili vi neku intervenciju malu...

Marija Perković: Nemam ništa s Markom... da uđe u zapisnik.

Mirsad Tokača: Molim da zaključimo diskusiju, imamo pet minuta da završimo.

Marija Perković: Prvo će zvučati pomalo kao obeshrabrujuće ono što je mene sada iziritiralo i pozvalo da još nešto reagujem, a to je što mi se činilo da u svim ovim predlozima zaboravljamo bar za mene jednu vrlo važnu činjenicu da mi svi živimo i dalje u profašističkim državama. Prema tome te države, te vlasti, ti javni servisi, ti parlamenti i ostalo su i dalje profašistički i oni nama neće dati prostor. Mi smo sami sebi i dalje svoja snaga, to isto važi za verske zajednice, mislim u tom smislu što važi i za većinu novinara jer jeste većina, mi to posebno znamo ovde iz Srbije jer se učestvovalo u proizvodnji rata, što važi i za verske zajednice koje su takođe učestvovala u proizvodnji rata, aminovanju, širenju mržnje i ostalog tako da to ja mislim na žalost nigde nisu nešto naši preveliki

partneri i da to moramo da imamo na umu. Mislim mi se ne nalazimo u Švedskoj, a da 'prostitute i u Švedskoj Greenpeace nije svako veče na dnevniku. Ni u Švedskoj žene, sad to je isto deo moje priče nisu svake večeri na dnevniku. Mislim prosto ono kao država nije ta koja stvarno želi da zaštiti ljudska prava, bla, bla, truć, država postoji zato da zaštiti interese elite. Mi nismo elita i ona nama neće izaći u susret. Mi moramo da tražimo svoje alternativne načine. Pre svega naravno gurati ovamo i to je važno ali ono kao sedeti i kazati država kao treba da... mislim najbolja država je samo mrtva država. Hvala na pažnji.

Mirsad Tokača: E, ovo je već... daj, nema veze, nije loše ni ove radikalne stavove. Dobro, ja vam se, prije nego što zatvorimo ovaj *workshop*, ja bih vas zamolio još samo za par sekundi strpljenja, radimo dosta dugo, gotovo cijeli dan, na kraju želim samo malo optimizma da naravno unesem. Za ovih godinu dana od Zagrebačkog foruma na kome ja nisam bio jer sam bio u bolničkom krevetu, pa do danas, mi smo okupljali oko ove ideje gotovo 2.000 ljudi u konsultacionom procesu. Što znači nek je pola od te 2.000, nek se ova ideja primila, to je već određena snaga. To su ljudi iz cijelog regiona koji su prisustvovali, to su ljudi iz raznih profesija i ja mislim da na neki način... pa jesu bili, bili su ljudi iz raznih profesija i raznih da tako kažem socijalnih, socijalnih grupa. Postoji ovde o tome dokumentacija, postoji i kod Nataše, kod nas u Sarajevu, naravno ne pada mi na pamet da je to dovoljno i da će time stvar biti završena. Mi upravo ovih dana dogovaramo, evo u nastavku ovog dana srešćemo se sa nekim ljudima kako da ovo proširimo i prema Crnoj Gori, alo, Crnogorci, nezavisni ste sad, slušajte, ali ne znam ko će to za njih sada uraditi dole, to je najveći problem. Potom bi išli prema Kosovu i prema Makedoniji i na neki način pokušali da ovu ideju i promoviramo i da okupljamo ljude i da na tome radimo. I to je stvaranje klime, i to je stvaranje klime između ostalog. Ja mislim da se klima, mada je bilo mnogo više pesimizma, više nego optimizma, ja vam govorim iz bosanske perspektive da je klima znatno povoljnija za priču o ovim stvarima nego što je bila prije nekoliko godina. Ja mislim da nema razloga da se vrlo brzo to ne desi i u drugim djelovima i u Hrvatskoj, i u Srbiji i u Crnoj Gori. Sviđa mi se ova priča o sinergiji različitih ideja i inicijativa. Dakle šta god bude na kraju, bilo tijelo, ne bilo tijelo, mi ćemo na regionalnoj suradnji raditi i nastavljaćemo da surađujemo. Ta naša regionalna suradnja može da podrazumijeva jedno tijelo ukoliko državni parlamenti ukoliko države u regionu shvate koliko je to važno da eventualno parlamenti donesu takvu odluku da se eventualno neko tijelo formira. Ali mi nećemo od toga da patimo. Mislim da bi bilo dobro i evo o tome smo govorili, da se malo više fokusiramo i na parlamentarce... molim, ne slažete se da radimo s parlamentarcima? Pa pazite nešto, ja ne pristajem ne nelegitimna sredstva, ja ću izaći na demonstracije, za mene je rat počeo mirovnim demonstracijama u Sarajevu, ispred mene je Suada Delberović poginula i ja sam pacifista što se tiče toga ali kad dođe situacija da pacifizam ne pomaže, onda ja uzmem pušku. Prema tome, postoje legalna sredstva kojima se mi moramo boriti, a parlament je jedno od legalnih sredstava, a i puška je legalno sredstvo i pazite molim vas... jeste, mislim da se trebamo čuvati jakih riječi... mislim da je jedno od važnih pitanja koje smo pokrenuli i na kome treba raditi, mi imamo jedan poseban projekat koga smo nazvali *Memory and Memorials, Sjećanja i spomen-obilježlja*, mi ćemo tu analizu vrlo brzo izbaciti da pokažemo javnosti upravo kroz fakte šta se sve izgradilo po Bosni i Hercegovini i zašto niko ne diže glas protiv toga...

Milica Tomić: Da pitam nešto. A zašto, zbog čega ne uključite, ako ste već pozvali umetnike, zašto se ne bavite time, pošto danas savremena umetnost se ne sastoji od kako da kažem tradicionalnog pristupa. Mnogo umetnika radi na istraživanju, mislim na potpuno drugi, na potpuno drugim metodama rada koje su mnogo da kažem bliže svemu ovome što smo sad razgovarali. Zar ne bi mogli isto da otvorite prostor za projekte...

Mirsad Tokača: Pa nemojte da ja otvaram taj prostor...

Milica Tomić: Ne, ne, uopšte razgovor za to, to sam mislila.

Mirsad Tokača: Slažem se, ja se potpuno s vama slažem. Molim vas, prije nego što je u Beogradu prije godinu dana održana jedna ovakva vrsta skupa nikad se oni umjetnici, filmadžije nisu sjetili da sami sjednu i da na ovu temu pričaju. Evo ovih dana mi imamo na žalost u kojoj određeni umjetnici, evo čujem da hoće i političke partije da formiraju, jel'. Dakle ljudi mogu i sami da se organizuju bez nas. Mi smo neke inicijative pokrenuli, ne, uopće nema veze, mi možda možemo pomoć u tome ali zašto udruženje umjetnika, primjenjenih umjetnika i Sarajevu...

Milica Tomić: Ma kakvo udruženje umetnika, taman posla, mislim to je...

Mirsad Tokača: Molim vas, halo, halo, nemojte da se raspadamo prije vremena, dajte da završimo ovaj dio posla. Dakle složili smo se oko potrebe, halo, molim vas, samo da pokušamo sumirat, da vidimo oko čega smo se složili, oko čega... šta smo nabacili i da pokušamo izaći iz vrzinog kola. Dakle oko obrazovanja, planova i programa tu nema očigledno spora da se moramo malo fokusirati na te stvari, naročito udžbenici istorije, ja sam dobio ovih dana jednu iscrpnu analizu udžbenika istorije, postoji i ideja da u Sarajevu sakupimo profesore istorije na jedan mali *round table*, da s njima razgovaramo, al' ne sa autorima udžbenika nego sa onim koji predaju po tim udžbenicima u školama, razumijete, potom nije uopće sporno da se nastavi prikupljanje činjenica i činjenične istine, to je znači slažemo se čini mi se oko toga i ostalo je ovo, Jan Zlatan je rekao, programi za istraživače i za mlade, generalno za studente postdiplomce i magistrante postoje neke ideje i Sarajevu, mi smo napravili jedan kapacitet sjajan u Sarajevu, biblioteku i klub za njih, mislim da takve stvari treba raditi i na drugim mjestima da bi mladi ljudi imali... jer skupa je literatura generalno, da bi imali mjesta gdje mogu doć i do odgovarajuće literature i do odgovarajućih znanja i naravno, ostalo je još vjerske zajednice, da. Ja mislim da su one... pa imate prava da budete ateista, da budete šta god hoćete, da vjerujete u Boga ili da ne vjerujete u Boga ali činjenica da postoji fetva sa kojom sam se ja susreo ovih dana, ne ovih dana nego ovih godina u Velikoj Kladuši i da ta fetva duboko zadire u probleme Velike Kladuše, ja smatram da ja kad se vratim moram ići da razgovaram sa reis ulemom bosanskim i da tu fetvu pokušam povući da bi smo radili na pomirenju u Velikoj Kladuši. Dakle ja njega kao faktor ne mogu zaobići. Ja bih volio da ga mogu zaobići. Prema tome molim vas, nemojte da vam se diže kosa na glavi kad spomenemo vjerske zajednice. One imaju veliku i pozitivnu i negativnu ulogu. Ja znam mnogo popova, hodža, fratar, sedio sam sa fratrma neki dan u Fojnici fantastično, upravo to sjedili, oni će to... Ja hoću i tu je sloboda da se na taj način ili slažemo ili ne slažemo. Tako da bi u ovom smislu, mi kad budemo radili ovaj neki zapisnik sa ovog *workshop-a* i sutra neki ćemo morati... sa nekim zaključcima pred ovaj forum izaći da se u ovim okvirima otprilike krećemo. Ako još nešto ima da se doda, izvolite.

Saša Stojanović: Mislim sve predloge koje ste rekli za rešavanje ovog problema vi ste predložili da se oni rade kroz institucije. E sad, mi smo i do sada radili to kroz institucije pa je ispalo kako je ispalo, ja bih samo predložio da se obrati pažnja na socijalnu solidarnost odnosno na ljubav kroz civilizacijsku potrebu, a ne patetični i romantičarski zanos. Znači jako je bitno obratiti pažnju kroz ljubav, znači to saosećanje sa ovim žrtvama. Znači strašno je to da neki pripadnici, pripadnici naroda bilo kog imaju saosećanje za svoje žrtve, a nemaju za druge. I onda tu zapravo se govori, samo je to vulgarno upoređivanje koliko je ubijeno, koliko nije, samo je to, samo jedan čovek je dovoljan koji je ubijen... e sad to je to otprilike završio bih tom rečju ljubavlju. Ljubav da se uzme kao neka mogućnost, jedan predlog. I ja mislim, ja sam kao pacifista, ja sam stvarno pacifista, ja nikad ne bih predložio onu pušku koju ne želim ni izgovoriti tu reč, znači ja sam spreman da mene, i onda nisam učestvovao nikad u ratu, a i dobio sam pozive i dobio sam pozive da idem u zatvor zato što sam odbijao da idem u rat bilo gde po Jugoslaviji kad je bilo, nekoliko puta, a bežao sam, skrivao sam se do 2000. godine. E sad, nije

da se hvalim to ali nisam želeo da uzmem pušku kao mogućnost rešavanja ovog problema. Znači ja sam, ja bih opet pomenuo znači da se okrenemo ka toj socijalnoj solidarnosti koja mislim da je... koja ne postoji i koja je model oholosti i bezosećajnosti nametnut kapitalom koji je dominantan i negovanjem kapitala i profita koji je dominantan i koji zapravo mi kao stanovnici, mi negujemo model države i kapitala i samim tim tolerišemo političare na vlasti zarad nekih sitnih zadovoljstava i komfora i ne znam, malo novca. Eto, to je to. Hvala.

Mirsad Tokača: Hvala na intervenciji. Ja bih sa gospodinom hteo na pet minuta da mu objasnim kako sam se ja od pacifiste pretvorio u ratnika. I vidimo se.

Završne reči:

Nataša Kandić: Odustajemo od planirane plenarne rasprave. Ta rasprava je trebalo da da bude vaše vreme, da govorite na osnovu ovoga što ste danas čuli i o čemu ste razgovarali u radionicama, i da vidimo da li je to neko regionalno telo za utvrđivanje i kazivanje činjenica koje može da nam pomogne da otvorimo nasleđe prošlosti. Da li ono može da pomogne u našem odnosu prema toj prošlosti, prema tom teškom nasleđu. Ali čini mi se da je teško bilo šta reći kada se čuju sve ove priče, kada slušamo satima o onome šta se događalo 1991., 1992., 1995., 1999. godine. Teško je onda izlaziti sa predlozima i idejama. Zato ja predlažem da odustanemo od rasprave, da Vesna Teršelič i ja iznesemo zaključke sa radionica a da vas zamolimo da imajući ovo u vidu, ovaj današnji dan, ja se nadam da svi delimo to jedno mišljenje da je ovo preko potrebno čuti, čuti te ljude, pokazati im da nam je bitno da ih slušamo, da hoćemo da ih slušamo ali da nije dovoljno to što mi ovde u sali hoćemo da ih slušamo. Da je potrebno da ima više, da kažem, društvenog prisustva ovde, da hoćemo da su parlamentarci u svim ovim državama da jesu za to, da smatraju da je ovo neophodno da se stvori javna platforma za glas žrtava, ali u regionalom kontekstu. Da nije dovoljno to što je Haški tribunal utvrdio i što će utvrditi do 2010. godine, da će ostati stotine i stotine neiskazanih, neispričanih teških priča, da je potrebno da ih čujemo da bismo mogli da imamo celinu o onome što se događalo. Potreban nam je i taj javni prostor. Ne možemo ga stvoriti ukoliko nema političkih elita u tome. Iako je danas puno nas ovde, to je ipak malo. Vi ste videli da imamo, da nama predstoji angažovanje da pridobijemo medije za to, da oni razumeju da ovo nije nikakva dnevna vest, ovo je vest od 1991. godine i koja će trajati i trajati sve dok je ne izgovorimo, sve dok sve te priče, sve te teške sudbine ne iznesemo javno. Zato moramo da nađemo načina kako ćemo vlasti i medije da dobijemo na ovoj strani, vlast, elite, političke partije, one koje su na vlasti, da ne možemo mi da vodimo taj proces utvrđivanja. Mi možemo da pomognemo, pripremimo, napravimo poimenični popis žrtava, možemo da organizujemo skupljanje potpisa, milion, dva miliona za osnivanje takvog jednog tela ali ne možemo da zamenimo one koji vrše funkciju vlasti. I mislim da vas zamolim takođe... vi svi znate u svojim sredinama ljude koji nam takođe mogu kazivati, kao što je bilo danas. Vi vidite koje čarobno i delotvorno dejstvo ima kada u tim pričama nađemo nešto što je neka ljudskost, nešto što je, kako Đojo kaže, dobrota. To jesu neke stvari, neke dimenzije tog rata o kojima moramo voditi računa i o kojima moramo govoriti. Jeste da je užasno puno bilo zločina ali bilo je ljudi koji su držali do svoje ljudskosti i integriteta od prvoga dana kada su počele ružne stvari i nedela da se događaju. Oni takođe zaslužuju da i mi pokažemo da su oni bitni. Oni jesu bitni za buduće generacije, kao što je bitno za buduće generacije da to nasleđe ostavimo čisto u pogledu činjenica i u pogledu odgovornosti. I zato vas molim, budite slobodni, predlažite kako i na koji način dalje da nastavimo sa ovim konsultacijama i kazivanjem istine, dokumentovanjem onoga što se dogodilo preko ličnih iskustava i priča. Svako ime koje je danas izgovoreno, ostaje zapisano, iako nije rečeno pred sudom, niti je rečeno pred nekim državnim telom. Jednostavno ono što neko iznese kao

deo svog života, više niko ne može da izbriše. Mi ćemo to vrlo brzo staviti i na web sajt i napravićemo video zapise i molim vas, hoćemo da vam damo, da vam pošaljemo ali budite slobodni, imate naše adrese, javite se. A ja sada pozivam Vesnu Teršelič. Molim vas, samo pet minuta i ja vas molim da prihvatite ovo što smo odložili ovu plenarnu raspravu za neko novo vreme. Imaćemo regionalne forume i u Podgorici i u Prištini/Prishtinë. Imaćemo još bezbroj konsultacija. Na osnovu ova dva dana izvukli smo neke lekcije. Nešto smo naučili. Neke ljude smo povredili. Meni je žao. Nadam se da će gospodin Krasnići razumeti da imamo još vremena, biće prilike. Možda drugi put da ostavimo čitav jedan dan, mada je teško 10 sati... teško je i samim ljudima koji govore da mogu da izdrže ovu napetost koja je, pre svega, napetost zbog tog jednog užasa koji se govori. Ali svima koji su danas govorili, ja mislim malo je reći hvala. Način na koji su ovde ljudi govorili mene je toliko zbunio i potresao, da ljudi mogu o onome što je bilo užasno teško da govore na jedan jednostavan način i da vide i nešto dobro i da smatraju da je to dobro javno izreći. Ja se svima zahvaljujem a evo Vesnu prvo da zamolim da nam kaže kratko, vrlo kratko, dva, tri minuta osnovni neki zaključak i preporuke sa jučerašnje radionice u kojoj su dominirali učesnici žrtve

Vesna Teršelič: Na prvom mjestu naglasili ste da je potreba i očekivanje istina. I to, prije svega, dokumentiranje činjenica i afirmiranje istine utemeljene na činjenicama. Pa ste puno govorili o pravdi i to prije svega, o procesuiranju direktno odgovornih za ratne zločine kao i zapovjednika. Dosta smo razgovarali i o potrebi ubrzavanja identifikacija posmrtnih ostataka žrtava i ubrzavanje potrage za nestalima. Puno je vas to naglasilo kao vrlo veliku potrebu. Neki su spominjali i reparacije. Mada su drugi rekli da, naravno, nikakva odšteta ne može vratiti one koji su ubijeni i nestali, koji više nisu tu. Ali opet je važan i program reparacija. Rečeno je i da status civilnih žrtava zakonski nije dobro reguliran i više puta je naglašena sigurnost, kako fizička, tako i ekonomska. Ona je vrlo važna pri povratku i nikako je ne smijemo gubiti iz vida. Onda je vrlo lijepo rečeno da se trebamo ujediniti, kako bi bili podrška svakome onome ko je izgubio svoje dijete, majku, sina, kako ne bi taj teret preneli djeci. I trebamo imati hrabrost za to i važno je uspostaviti dijalog, kako bi jedinstveno nastupili prema onima koji nas najmanje hoće čuti. O tome je govorila maloprije i Nataša. I zajednički se obratiti institucijama. Važno je izvršiti određenu vrstu pritisaka, kako bi se potpisao sporazum između pravosudnih institucija u regiji na procesuiranju ratnih zločina za sve države u regiji, što sada nije slučaj. Ta se suradnja među nekim državama razvija a drugdje još nije regulirana posebnim sporazumima. I rečeno je da nam treba neko istražno tijelo u regiji koje bi skupa sa nama i sa svim udruženjima, bilo servis, bilo podrška pravosudnim institucijama, pa da se primaknemo pravdi. Naglašeno je da su važna javna svedočenja i da su potrebna javna svjedočenja, kao današnje koje smo svjedočili svi i da bi ih trebali prenositi mediji i da bi ih trebali prenositi političari ali i drugi. I bilo je nekoliko inicijativa poput izgradnje zajedničkog memorijalnog centra i zajedničkih obilježavanja na dan nestalih u kolovozu, u avgustu i sjećanje na one za kojima se još traga i na one čiji su posmrtni ostaci pronađeni i sahranjeni. I govorilo se i o... samo da dođem do kraja, problemu podjeljenih zajednica i o tome kako živimo jedni pored drugih i kako je bitno približiti se istini i pravdi da bi više živili skupa a ne toliko jedni pored drugih. I na kraju je rečeno da smo odgovorni mladima ostaviti istinu. I ja bih time zaključila i one koji su željeli još nešto dodati a juče nakon sesije neki su mi rekli kako bi mi rado dali nešto na papiru i dopunili ovo što smo rekli da mi to donesu evo sad u vrijeme ručka ili pošaljite kasnije, nije važno, da se neke formulacije preciziraju, jer je jedna važna stvar koja je rečena, recimo je bila da se sada od međunarodnih institucija još uvijek čuje da oni traže poboljšanje suradnje sa Haškim sudom ili potpunu suradnju sa Haškim sudom i da bi im bilo dobro predložiti da promjene to što traže i da insistiraju na učinkovitom radu pravosuđa, kako bi se okončali predistražni postupci istrage i kako bi bilo više kvalitetnih suđenja za ratne zločine i da je to isto nešto što možemo uputiti međunarodnim institucijama. Ja sad tražim tu točnu formulaciju. Nju je trebalo još malo ispiliti, pa na tome možemo raditi kada ćemo uobličiti ove konačne zaključke. Eto. Hvala vam.

Nataša Kandić: Ja ću biti kraća, iako mislim da je naša rasprava u radionici – *Regionalni pristup u utvrđivanju činjenica i kazivanju tih činjenica*, da je debata najduže trajala. Mi smo razgovarali gotovo tri sata i kad smo izašli videli smo da su ovi ostali već bili završili. Na mene je najdublji utisak ostavio zaključak koji je potekao od sudija i tužilaca, koji su već sa iskustvom koje imaju u suđenjima za ratne zločine, vrlo dobro razumeli koliko je njima potrebna jedna, da kažem, podrška i stalno podsticanje u formi tih raznih materijalnih dokaza, svedoka, podrške u smislu stvaranja jedne javnosti koja daje podršku suđenjima za ratne zločine, kao jednom osnovnom pravnom instrumentu u odnosu na počinjene zločine. Od sudija i tužilaca je poteklo to da je stvaranje, osnivanje i ta ideja o regionalnom telu za utvrđivanje činjenica i javnog saopštavanja, da nikako ne protivreči, niti ometa, niti ograničava, niti bi sputavala suđenja za ratne zločine. Šta više, oni vide u tom regionalnom telu jednu strašnu podršku za suđenja za ratne zločine i vrlo su svesni koliko suđenja za ratne zločine mogu da doprinesu da se utvrdi ta jedna celovitija, da kažem, činjenična istina o prošlosti. Oni, naravno, uz naglašavanje da je njihov cilj uvek utvrđivanje odgovornosti i istine u odnosu na one optužene, oni znaju da nikada ne može biti toliko tih suđenja koji mogu da doprinesu da se dođe do te celovite materijalne istine o prošlosti. Bilo je, ja to smatram zbilja najvažnijim zaključkom sa jučerašnje te rasprave, bilo je i onih koju su smarali da ništa ne može ovde da se stvori, da se formira, da to što imamo suđenja za ratne zločine, da to treba da pomognemo a da su sve druge ideje utopističke. Neki su to što su nazvali utopističkom idejom, to stvaranje regionalnog tela, objasnili nedostatkom političke volje. Rekli su da, kao što je Đojo primetio, da su skoro svuda na vlasti oni koji su imali i te kako važnu ulogu u donošenju odluka u vezi sa ratom i time kako će se taj rat i kojim sredstvima odvijati, tako da kod njih nema ni malo, ne političke volje, nego ne postoji nikakav politički interes da se sada stvori jedna klima, situacija u kojoj će oni ozbiljno odgovoriti na počinjene ratne zločine. Kod nas su suđenja za ratne zločine iznuđena ali ona su krenula i više to niko ne može da promeni, pa makar u Srbiji došli i radikali na vlast, suđenja će biti. Nažalost, od tih suđenja u ovom trenutku nemamo baš mnogo tog uticaja na javnost, zato što jednostavno oni koji su na vlasti, njima i nije stalo da ta suđenja imaju uticaja na javnost. Eto, to su neki ograničavajući faktori o kojima mi moramo da vodimo računa i sa kojima moramo zapravo ozbiljno da računamo kada govorimo stalno o tom jednom regionalnom pristupu i regionalnom utvrđivanju... potrebi za regionalnim utvrđivanjem činjenica, za stvaranjem regionalnog jezika, regionalnog konteksta, regionalnog javnog mnjenja za podršku utvrđivanju činjenica. U toj radionici bilo je i onih koji su smatrali da ništa regionalno ne treba da se osniva i formira ali nisu znali da odgovore na to a kako onda podržati i razvijati ta suđenja za ratne zločine ukoliko nema regionalne saradnje. Jednom rečju ja mislim da su svi svesni, svi vide tu potrebu i neminovnost tog regionalnog pristupa, bilo u formi saradnje, bilo u formi tela za utvrđivanje činjenica o prošlosti. Nažalost, učesnici treće radionice su diskutovali kako stvoriti to pozitivno javno mnjenje nasuprot tom znanju da su sve te vlasti, posebno vlasti u Srbiji, uspele ne da stvore, nego da proizvedu javno mnjenje 1991. godine koje je jako podržavalo rat. Koliko je bilo lako proizvesti takvo javno mnjenje, toliko se pokazuje da je teško stvoriti javno mnjenje koje će da bude podrška utvrđivanju odgovornosti i činjenica o prošlosti. I ja vas molim za podršku ovoj jednoj regionalnoj inicijativi i da imamo više tog jednog poverenja da je moguće mi, udruženja, organizacije za ljudska prava, nešto što pripada neinstitucionalnom delu društva, nešto što pripada tom delu građanskog društva, da mi možemo jako puno da pomognemo i da dovedemo, da stvorimo takvu situaciju ukoliko nas milion, dva miliona kaže – hoćemo da buduće generacije imaju potpuno pouzdane činjenice o tome šta se događalo. Nećemo da se ponovi sve ono što se ponovilo, ono ćutanje, ono prikrivanje činjenica posle Drugog svetskog rata. Ako to uspemo, čak i te političke elite kakve su danas, one neće moći drugačije da reaguju, nego će morati ozbiljno da povedu taj društveni dijalog o počinjenim zločinima i da prihvate telo koje će na regionalnom nivou biti priznato, dobiti taj jedan legitimitet a vrlo sam sigurna da evropske institucije i Savet bezbednosti će i te kako podržati jednu ovakvu regionalnu inicijativu. Ja vas sada pozivam da posle ovog napornog dana se odmorite uz ručak a da onda smišljamo i ne zaboravimo ovo što je bilo danas, nego da mislimo na sledeći nastavak. Hvala svima.

